मधुसूदनी टी०

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ कुंचिताधरपयेन्नपुरस्थंवंशिकां प्रबलं दंगुलियं किं मोहपत्र विलवामलोचनाः पातु को पि नवनीरदच्छविः ॥
१ श्रीमतामनुरागार्थं नकेवलीगीश्वीमता विशदीकुरु सदर्श्यते प्रसक्षमपि फक्किका ॥ २ निर्विघ्नेन परिसमाप्तिकामो ग्रंथस
मासिकामनया कृतं महादेवनमस्काररूपं मंगलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति गुणातीतइति तस्मै नमः तस्मै कस्मै बूसपेक्षा
यामाह गुणातीतइति यो गुणातीतोपि समवायसंबंधेन गुणसामान्याभाववानपि ईशः अप्रतिहतेच्छः अप्रतिहतत्वं अविसंवा
दित्वं अपिः एकत्र विरोधाभाससूचनार्थः निर्गुणस्य इच्छाविरोधात् गुणपदस्य सांख्यमतसिद्धसत्त्वरजस्तमोरूपगुणपरतया वि
रोधपरीहारसंभवाद्विरोधाभासत्वं सत्वादयश्च मायानये सृष्टिस्थितिप्रलयोपाधिकं अदृष्टभेदा एवेति नाप्रसिद्धिः यो गुणातीतोपि त्रिगु स
णास्त्रिविधः स्वनिष्ठज्ञानेच्छाकृतिसहकारिणा कार्यमात्रहेतुः स्वनिष्ठप्रवेशाद्विरोधः एवं पः गुणातीतो पी स्वसर्वत्रान्वयः अक्षरमयः
त्रयोज्ञानेच्छाप्रयत्नाः अक्षरा अविनाशिनोयत्र तन्मयः तदात्मकः केचित्तु अकारउकारमकाररूपवर्णत्रयघटितः ओंकाररूपशब्दाभिधेयः
संकेतसंबंधेन ओंकाररूपशब्दवानितियावत् गुणातीतपदेन संबंधसामान्यावच्छिन्नगुणसामान्याभाववक्तो विवक्षितत्वाद्विरोध इ
त्याहुः त्रिगुणेति सात्रिति शेषः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकशरीरत्रयवान् सृष्टिस्थितिविलयकर्माणि तत्तत्कर्मेत्यर्थः ननु ते विस्तारणत्कु राम०
लधेन्नवानु ॥ अतोविशेषः [illegible]न स्वर्गादिर्वं ईश्वरे प्रमाणमिति सूचितं तद्रूपापारावारः निरुपधिपरहेतुः विग्रहग्रहणेच्छा कृपातस्याः अ १
साधारणमधिकरणमित्यर्थः ॥ अत्रापीच्छायास्तत्वाद्विरोधः त्रिजगतां परमा गतिः परमोहि यत्कर्ता कर्तृत्वस्य गुणत्वाद्विरोधः एकः अ

म द्वितीयः नित्यकृतिमत्त्वत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्ववानिति यावत् एकत्वस्य गुणत्वाविरोधः तस्मै किं कृतायेत्याह
कस्मैचिदिति विशिष्य निर्वचनीयगुणग्रामायेत्यर्थः पुनः किंभूताय अमितमहिम्ने महिमा सौंदर्यकरुणादयः पुनः किं
भूताय पुरभिदे एकदा पुरत्रयभेदनकर्त्रे पुरत्रयभिदित्यनेनैकदा पुरत्रयभेदनसमर्थस्य सुतरां विघ्नवारणक्षमत्वमि
ति सूचितं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं ग्रंथांतरापेक्षया स्वीयग्रंथस्योत्कर्षं दर्शयन् स्वकीर्त्तिं तु हृत्येव स्वनाम ग्रंथनाम च दर्शयति आ
न्वीक्षिकीति गंगेशः आन्वीक्षानयं न्यायशास्त्रं गुरुभिराकलय्य ज्ञात्वा गुरूणां प्राभाकराणां मते च गुरुभिर्दृष्टी
त्वा चिंतादिव्यविलोचनेन चिंतारूपदिव्यचक्षुषा तयोः न्यायमतगुरुमतयोः अखिलं निःशेषं सारं अभिप्रायं विलोक्य मितेन
वचसा श्रीतत्त्वचिंतामणिं तनुते इत्यन्वयः अन्योपि गंगेशः समुद्रः मितेन वचसा स्तवादिना चिंतामणिं तनुते तद्रूपमालंकारो व्य
ति ग्यः गुरुमतस्य प्राधान्यशो निरस्यतया विशिष्य तदुल्लेखः गंगेशः किंभूतः दोषगुणो न दोषसमूहे गागुर्गमतरैः असंतदुर्गमैस्तत्रैस्त्वबो
धो सिद्धांतदीक्षागुरुः ग्रंथस्य चिंतामणिकरणे बीजमुक्तं मैसा हृदयं दर्शयति यतोमयेति इदं च सर्वत्र संबध्यते प्रचंडपाषंड
बौद्धाः तस्य वनमांसितेषां तिरस्क्रिया मणिपक्षे प्रचंडपाषंडीभूता निषादिनमांसिनेषां तिरस्क्रियेपक्षेत्रैव विपक्षेति विपक्षा बौद्धाद ति
यः तेषां यः पक्षः सिद्धांतस्तत्र नवविचारचातुरीन व्यवस्थापनकौशलं मणिपक्षे तु विपक्षपक्षे चौरादिपक्षे नवविचारचातुरीन वि

 लक्षणचातुरी। मणिप्रभा तेषां मानिनां हृते रिति भावः नचखेति स्वस्य म्यायदर्शनेन स्वयानिःसिद्धांतवचांसि तेषां न दरिद्रता।
 मणिपक्षे स्वधनस्य सिद्धेऽतः अवसानं हृत्तमिति वचसो दरिद्रतानचेत्यर्थः अकारः प्रश्लेषात् दरिद्रतात्व प्रयोगाभावः
अनंतधनं भवतीत्यर्थः केचित्तु मणिपक्षे विपक्षे तस्य विपक्षस्य पक्षे तस्य विपक्षपक्षश्रेष्ठस्य विचारचातुरी विलक्षणाच
रणचातुरी न्वेत्यन्वयः स्वसिद्धेत्यस्य स्वस्य धनस्य सिद्धेऽतः अवसानं हृत्तमिति वचसो दरिद्रतेत्यर्थः इत्याहुः एतन्मते तु न
कारप्रश्लेषः स्वयंकृतस्य मंगलस्य कदाचित्केनचित् निरर्थकत्वमाशंक्येतेत्यतो मंगलस्य सफलत्वं व्यवस्थापयितुं प्रथमतो
मीमांसकसंप्रदायमतमुपदर्शयति इहेत्यादिना संप्रदायविद इत्यंतेन इह अस्मिंल्लोके मनुष्यलोक इति यावत् खलु
अवश्यं सकलशिष्टैकवाक्यतया मंगलस्य समाप्तिहेतुत्वेन सकलशिष्टसंमततया एतेन भ्रममूलकता निराकृता आ
रंभसमये पूर्वं समयेन तत्समाप्तिकामाः अभिमतकर्मसमाप्तिकामाः ननु अभिमतसमाप्तिहेतुतायां मंगलहेतुत्वे किं मानं
न तावत् प्रत्यक्षं यस्य पुरुषस्य प्रमत्तकर्तृकसमाप्तिस्थले ऐहिकमंगलविरहनिश्चयो मंगले लोकावगतकारणेन समाप्ति
प्रत्यक्षमथासिद्धत्वग्रहश्च विघ्नमानस्तेन पुरुषेण तदानीं मंगलहेतित्वं न यातस्य प्रसक्तेः तो निश्चेतुमशक्यत्वात् अत एव ना
नुमानाद्यपि तादृशपुरुषविशेषेण तदानीं तस्यानुमानादिना विग्रहासंभवादिस्मत आह तत्र यद्यपीति तत्र आचारे समन्य

र्थोनिमित्तत्वंतच्चप्रयोजकत्वंअन्वयश्चास्यकारणतायांतथाचतदाचारप्रयोजकीभूतासमाप्तिकारणतायद्यपितादृश
ते पुरुषविशेषेणतादृशकालविशेषेणमंगलस्यान्वयव्यतिरेकगम्यातियोजना।एतेनात्रमंगलवृत्तिसमाप्तिकारणतात्वेन
पक्षत्वेतादृशकारणतायांसिद्धायांविवादाभावःअसिद्धायामाश्रयासिद्धिःनचमंगलवृत्तिकारणतात्वेनपक्षतानतुसमा
न प्त्यंतर्भावेसमाप्त्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वाभावश्चसाध्यकारणतात्वेचकारणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनकारणत्वस्यकार्यभेदेन
विभिन्नतयाप्रकृतकारणतात्वेनपक्षत्वेआश्रयासिद्धिःकारणतान्तरत्वेनपक्षत्वेचार्थान्तरमितिदोषस्यनावकाशःश्रुतिबो
धितत्वेस्याऽनन्वयापत्तेःमंगलवृत्तिकारणतायाःतादृशाचारविषयत्वासिद्धेरितिदूषणप्रसक्तेःसमाप्तिकारणतात्वेनप्र
कृत्वात्तादृशकालविशेषेमंगलान्वयव्यतिरेकगम्यत्वाभावस्यचसाध्यत्वात्मंगलान्वयव्यतिरेकगम्यत्वंचमंगलान्वय
व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यमंगलवृत्तितावप्रसक्तनिश्चयविषयत्वंतथाचसमाप्तिकारणतानमंगलान्वयव्यतिरेकसहचार
ज्ञानजन्य [illegible] तत्कालीनतत्पुरु
षीयमंगलवृत्तितावप्रसक्तनिश्चयविषयइतिफलितं[illegible]खंडाभावस्यसाध्यत्वान्नजन्यांतभागवैयर्थ्यंपक्षतावच्छेदकावच्छे
देनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतयाचनांशतःसिद्धसाधनंननुअनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिताकारणतातत्रानन्यथासिद्धत्वंतावे

नसहचारज्ञानापेक्षानवानियमांशज्ञानेपिव्यापकताग्रहेसहचारग्रहस्याहेतुत्वा हमादिघटितव्याप्तिग्रहेएवान्वसह
चारग्रहस्यहेतुत्वेनव्यवच्छापितत्वात् अतएवान्वयोऽन्वयसहचारधीः व्यतिरेकश्चव्यभिचारज्ञानव्यतिरेकः तदुभयजन्यता
दृशप्रसक्तनिश्चयविषयोनेसर्थइत्यपिपरास्तंव्यतिरेकसहचारज्ञानवदन्वयसहचारज्ञानस्याप्यहेतुत्वात् अत्राहुः तदित
रयावत्कारणसत्वेतत्सत्वेऽवश्यंकार्य्यंतदभावेचकार्य्याभावइत्यन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहोविशिष्टकारणताग्राहका
रहेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकोक्तत्वशभेदेनव्यवस्थानव्याप्तः अन्वयोहेतुभाववतिकार्य्यान्वयज्ञानंव्यभिचारज्ञानमितियावत्।
तद्व्यतिरेकजन्यतादृशनिश्चयविषयोनेसर्थइतिप्राहुः हेतुमाहविनापीतितदानींतत्पुरुषेणविनापिमंगलंप्रमत्तानुष्ठित
समाप्त्युत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः दर्शनादित्यनेचित्पाठः तथाचतत्कालीनतत्पुरुषीयमंगलव्यतिरेकव्यभिचारग्रहविषयनिरू समाप्ति =
पितकारणतात्वादितिहेतुः नानावैयधिकरण्यंकेचित्तु मंगलेसमाप्त्यन्वयव्यतिरेकज्ञानजन्यतत्कालीनतत्पुरुषीय
समाप्तिकारणत्वप्रकारकप्रसक्तनिश्चयविषयः तत्कालीनतत्पुरुषीयसमाप्तिव्यभिचारित्वग्रहविषयत्वादितिसमुदिता
र्थइत्याहुः ननूक्तहेतुरसिद्धस्तस्यहिपुरुषस्यतदानींप्रमत्तानुष्ठितसमाप्त्यावैदिकमंगलव्यभिचारित्वग्रहेपिनतत्रमंगलत्व राम॰
सामान्यव्यतिरेकव्यभिचारित्वग्रहः तदानींतेनपुरुषेणाप्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिपूर्वंजन्मान्तरीयमंगलानुमानादित्यभिप्रा २

ऐणाशंकते नन्वत्रेति तत्रप्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिपूर्वजन्मांतरीयतत्कलत्वं तेनपुरुषेण तदानींजन्मांतरीयमंगला
नुमानेनूयंसमाप्तिर्मंगलपूर्विका समाप्तित्वात् शिष्टानुष्ठितसमाप्तिवदित्येवंरूपेणेति भावः। अन्योन्याश्रयापत्तिरितिसिद्धे
जन्मांतरीयमंगलेव्यभिचारज्ञानाभावे हेतुताग्रहो हेतुताग्रहे च समाप्तित्वेन जन्मांतरीयमंगलानुमानम् अन्यथाप्रयोजक
मित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः नन्वनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहे हेतुः किंतु क्वचित्व्यभिचारज्ञाननिवर्तकतयातस्योपयोगः तथा
ले चकारणत्वग्रहं विनापि व्यभिचारज्ञानसामग्र्या असार्वत्रिकत्वेन समाप्तिहेतुत्वं ततः सिद्धमंगलपूर्वकत्वव्यभिचारज्ञानाभावादे
वजन्मांतरीयमंगलानुमानसंभवइत्यस्वरसादेवतं तस्मादाह लोकावगतकारणेनेति कंटतालुव्याघ्रमिश्रातादिनेत्यर्थः अन्यथासि
च द्धेश्च तस्यपुरुषस्यतदानीं मंगलेसमाप्तिप्रसंगस्यथासिद्धस्वज्ञानाच्च तथा तत्कालीनतत्पुरुषीयमंगलनिष्ठान्यथासिद्धत्वग्र
हविषयनिरूपितकारणतात्वादिति हेतुः। तस्यपुरुषस्यतदानीमनुमानेनापि मंगले न समाप्तिकारणताग्रहसंभव इत्या
हनापीत्यादिना कारणताग्रहइत्यंतेन मंगलमिति नमस्कारादिकमित्यर्थः नतिरित्यादिसाधारणस्य मंगलत्वस्यैकस्या
भावेन मंगलपदस्य नानार्थत्वात् सफलमिति अभीष्टजनकमित्यर्थः। अभीष्टत्वं च स्वकर्तृव्यताप्रयोजकेच्छाविषय
त्वं अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति। अविगीतो यः शिष्टाचारस्तद्विषयत्वादित्यर्थः। आचारः प्रवृत्तिः नतु क्रियाविषयत्वा

माधुरी॰प्र॰ नत्वपात [redacted]
५ शिष्टकृतेनिष्फलेजलताडनादौव्यभिचारवारणाय अशिष्टेति सा चार विशेषणं अशिष्टत्वं वेदनिषिद्धविषयकसंपाद्याज्ञ
नेकत्वं वाशिष्टकृतनिष्फलेचनतथानित्यनैमित्तिकेश्चेवकाम्येश्चाप्येरगर्हितैः कर्मभिस्तनयेत्कालंनविप्रःर्तिको
भवेदित्यनेनवृथा चेष्टां न कुर्वीत निष्फलानि च कर्माणि नारभेत्तु विचक्षण इत्यादिना च तत्र निषेधात्तथापि पश्वादिकृतनि
ष्फलचेष्टायां व्यभिचारः नित्यनैमित्तिकैरित्यादिनिषेधविधीनामुपक्रमानुरोधेनाधिकारिमात्रपरतया तदीयवृथाचेष्टाया
अप्यनिषिद्धत्वात् अतः शिष्टेति शिष्टत्वं च बालकपतितासंज्ञाद्यतिरिक्तत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं न च तथापि
भोगे व्यभिचारस्तस्याप्युद्देश्यतया इष्टसाधनताविषयत्वादिति वाच्यं साध्यत्वेन प्रवृत्तिविषयतायाः फलव्याप्यतया अत्र प्रवेशात्
एतेन नान्तरीयकस्य प्रवृत्तिविषयत्वापारमेश्वरकृतेरपि तादृशविषयत्वाभावाभ्युपगमेपि निष्फलभोजनादिनान्तरीयके
न व्यभिचारस्तत्र तादृशविषयत्वाभावान्तादृशविषयस्याभ्युपगमेपि प्रवृत्तित्वेज्ञाने तत्राभावान्नेतामादाय निष्फलेजलताड
नादौ व्यभिचारस्तदवस्थः न च तथापि कीर्तनादिना फलाजनके शिष्टकृतत्यागे व्यभिचारः स्वरूपयोग्यत्वस्यसाध्यत्वात् स्वचत रा॰म॰
त्वापि सत्त्वात् यद्वा आचारः कृतिमात्रं तथा च बौद्धकृते निष्फलजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय शिष्टस्याचार विशेषणाशिष्ट ४

त्वंप्रामाण्यत्वं परमेश्वरकृतेरपि निरुक्तविषयत्वात्पुण्याप्रामाण्यमादायनिष्फले व्यभिचारवारणायाविगीतत्वाचारविशेष
णं अविगीतत्वं च अनिषिद्धत्वं केचित्तु अविगीताचारविषयत्वात् शिष्टाचारविषयत्वादितिहेतुद्वये तात्पर्यं निष्फलत्वे च सर्वंद
नादौ व्यभिचारवारणाय प्रथमहेतौ चाविगीतत्वं द्वितीयहेतौ च शिष्टत्वमाचारविशेषणं अविगीतत्वं च दृष्टेसत्तिनान्तरीयकदुःखा
नरकदुःखाजनकत्वं इष्टसाधनत्वं वा तत्र हेतुश्च शिष्टवाक्यतया जलताडनादिकं तु नैतादृक् निष्फलत्वात्कर्ममात्रस्यैव कष्टत्वा
द्येन तु वेदनिषिद्धाविषयकत्वं पापाजनकत्वं वाऽविगीतत्वं तावता वैदिककर्माधिकारिणा कृते निष्फले व्यभिचारवारणासंभवेपि
पश्वादिकृते तथात्वेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् निषेधनैमित्तिकेतरसादिनिषेधविधीनामधिकारिमात्रपरत्वात् द्वितीयहेतौ च
शिष्टत्वं प्रामाण्यत्वं अमतस्य वेदवदित्याहुः केचित्तु सफलमिष्टपापाजनकत्वे सतीष्टसाधनमित्यर्थः तथा च श्येनाग
म्यागमनादौ व्यभिचारवारणायाविगीतत्वाचारविशेषणं अविगीतत्वं पापाजनकत्वं निष्फलत्वे च सर्वंदनादौ व्यभिचारवारणा
य शिष्टेति शिष्टत्वं इष्टसाधनता प्रामाण्यं न तु प्रामाण्यमात्रं तथा सति अगम्यागमनाद्याचारस्यापि बलवदनिष्टाननुबं
धित्वप्रमाजनसमयाहेतावविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं न पेयं प्रामाण्यमात्र मे
वतत्तु नवकष्टकर्मेति सामान्यात् तथा च श्येनकुर्वीतेतिश्रुतेश्च वै सर्वंदनादेरपि पापजनकत्वात् शिष्टपदवैयर्थ्यमिति वा

माथुरी॰प्र॰ अंतद्विलक्षणापायस्यैवात्रप्रवेशात् पश्वादिकृतहथावेशाया अप्युक्तक्रमेणपापाजनकत्वात्तत्रैव:
५ पापसामान्यप्रवेशेपिसार्थकत्वसंभवाच्चेत्याहुः तदेव समाप्तिफलकत्वविचारोविशिष्टसाध्यकरणेऽर्थात
दितिफलसिद्धाविति इत्यनुमाने सफलत्वसिद्धौ ज्ञातापायपरिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रहः तस्य पुरुषस्य तत्व
कारणताग्रह इति योजनापरिशेषानुमानं च मंगलं समाप्तिजनकं समाप्त्यफलाजनकत्वे सति फलसा
वत्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वेन मंगलस्य स्वध्वंसविघ्नध्वंसादिजनकत्वेपिनसत्वं न विशेषणासिद्धि
रनुमाने विशेष्यदलसाधकतयोपयुक्तमितिभावः नतु मंगलेन समाप्तिजनकं समाप्तिविषयककामनावत्
यादिविषयककामनावत्पुरुषाकर्तृकोपायादिर्यथा न घटादिजनक इति सामान्यतो दृष्टानुमानेन मंगले
वज्ञानानन्तरं कथमितिसमाप्तिजनकत्वानुमानमित्यत आह प्रारिप्सितेति नियमेनापेक्षितत्वेन नियमेन मंग
यत्वनकुयस्थितत्वात् अनुमातुः स्तादृशपुरुषस्योपस्थितत्वात् । तथा च समाप्तिजनकत्वाभावसाधकोत्
तिभावः ननु तथापि समाप्तिभिन्नस्वर्गामयपशुहिरण्यादेरपिफलत्वज्ञानसंभवात्सत्यंतविशेषणाज्ञान:
मानमिद्धमित्यत आह फलांतरस्येति समाप्तिभिन्नस्वर्गामयपशुहिरण्यादेरित्यर्थः अन्यथाभावात् अन्यथाभ

४ स्वर्गफलकत्वज्ञाने बाधकाभावात् कुतः ससंततविशेषणाज्ञानं। स्वर्गकामनां विना समाप्तिकामनाया एवानुपपत्ते

रिति यावत् तथा च हेतुज्ञानस्य स्वात्मं मङ्गलं न समाप्तिभिन्नग्रामादिफलकं ग्रामादिविषयककामनावत्पुरुषाकर्तृकत्वा
त् घटादिविषयककामनावत्पुरुषाकर्तृको यागादिर्यथा न घटादिफलक इति सामान्यतोऽनुमानेन ग्रामादिफलक
त्वाभावज्ञानमिति भावः नन्वेतादृशानुमानेन समाप्तिभिन्नग्रामादिफलकत्वाभावज्ञानसंभवेऽपि विश्वजिन्न्यायेन समाप्तिभि
न्नैतन्मङ्गलकर्तुः स्वर्गकामनाया अप्यावश्यकत्वेन उक्तहेतुना स्वर्गफलकत्वाभावज्ञानासंभवादित्यत आह विश्व
जिदितीति यथा विश्वजिद्यागस्य स्वर्गरूपफलाश्रवणेऽपि स्वर्गफलकत्वज्ञानं तथेत्यर्थः फलकल्पने समाप्तिभिन्नस्वर्गफलक
त्वज्ञाने गौरवादिति अनन्तस्वर्गव्यक्तिकल्पनारूपगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः न च समाप्तित्वापेक्षया लघुतया स्वर्ग
त्वावान्तरवैजात्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वस्य कल्पनेऽनन्तस्वर्गव्यक्तिकल्पने फलमुखत्वेन दोषायेति वाच्यं फलमुखगौरवस्या
पि दोषत्वादिति भावः यद्वा स्वर्गमात्रस्य फलत्वेन नियमतः समाप्तिकामनया शिष्टानां मङ्गलानुष्ठानानुपपत्त्या समाप्तिस्वर्गयोरु
भयोः फलत्वकल्पने गौरवमिति गौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः स्वर्गकामना च समाप्तिकामनोपपादकतयैवोपपन्ने
ति भावः नव्यास्तु इति फलसिद्धावितिः तस्य पुरुषस्य मङ्गले सफलत्वसिद्धौ जायमानायां परिशेषानुमानेन समाप्तिसफल
जनकत्वबाधज्ञानसहकारेण तत्कारणताग्रहः समाप्तिकारणताग्रह इति योजना प्रारिप्सितेत्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववदिति आच

मा॰री॰प्र॰ ६ कुः व्यभिचारे गाव्यभिचारज्ञानेन अन्यथासिद्धत्वग्रहेनवेतिशेषः कारणत्वस्याभावात् कारणताभावज्ञानात्तथा चबाधइतिभा
वः उपायसहस्रेणाहेतुसहस्रेणाग्रहीतुमशक्यत्वादितिनचप्रमततनुष्ठितसमाप्तिस्थलेजन्मांतरीयमंगलसंशयेनव्यभिचारसंश
यादन्यथासिद्धत्वसंशयाद्वाबाधसंशयएवनतुबाधनिश्चयः सचानुमानप्रवृत्तावनुकूलएवनतुप्रतिबंधकइतिवाच्यं प्रमत्तानुष्ठि
तसमाप्तिस्थलेजन्मांतरमंगलसाधकाभावेनव्यतिरेकनिर्णयेव्यभिचारनिर[illegible]यस्यैवसत्वात् अन्यथासिद्ध
त्वस्यापिनिर्णयसत्वाद्यनचैवंसिद्धांतेवेदोपिकथंबोधकः स्याद्बाधनिश्चयसत्वेनयोग्यताज्ञानविरहादितिवाच्यं मीमांसकेनये
ऽन्वयप्रयोजककरूपस्यैवयोग्यतात्वेनबाधनिश्चयसत्वेपियोग्यताज्ञानसंभवात्बाधनिश्चयस्याशाब्दबोधाप्रतिबंधकत्वादितिभा
वः केचित्तुग्रहीतुमशक्यत्वादित्यस्यअप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयस्याशक्यत्वादित्यर्थः व्यभिचारान्यथासिद्धत्वयोः संश
यसत्वादुत्पन्नायामप्यनुमितौच प्रामाण्यसंशयादितिभावः नचैवंसिद्धांतेवेदस्यापितादृशनिश्चयजनकत्वासंभवः व्य
भिचारादिसंशयसत्वेनतत्राप्रामाण्यसंशयसंभवादितिवाच्यं वेदेजन्यत्वज्ञानाद्देवतत्रनाप्रामाण्यसंशयइत्यभिप्रायादित्याहुः रा॰म॰
तदसत् तथासतिवेदानुमानेऽप्रामाण्यसंशयस्यदुर्वारत्वादितिध्येयं यद्यपितत्पुरुषस्यतदानीप्रत्यक्षादितोमंगलेसमा ६
प्तिकारणत्वग्रहासंभवेपिपुरुषांतरस्यकालांतरेतस्यैवपुरुषस्यचमंगलेसमाप्तिकारणत्वप्रत्यक्षानुमानसंभवात्प्रत्यक्षा

नुमानमपि तत्र प्रमाणं संभवति अन्यथा दंडादावपि प्रत्यक्षादितो घटादिकारणत्वाग्रहप्रसंगात् कस्यचित् पुरुषस्य क
दाचित्तत्रापि व्यभिचारादिज्ञानसत्त्वात्तथापि प्रौढिवादेन तादृशपुरुषस्यापि तस्मिन् काले समानिकारणत्वग्रहमुपपादयति।
तथापीति तथाविधशिष्टाचारानुमितेरिति। अविगीतशिष्टाचारानुमितेत्यर्थः मानमिति तस्य पुरुषस्य तदानीं प्रमाजनकमित्य
र्थः। ननु चानुमितत्वे वेदे आनुपूर्वीविशेषानिश्चये मन्त्रार्थप्रत्यापनकमिदमिति वाक्यं विनाप्यानुपूर्वीज्ञाने तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानादे
वशात्तदर्थबोधादिति भावः। अनुमाने चेत्थं। नमस्कारादिर्वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचार
विषयत्वात्। साध्ये विशिष्य समाप्तेः प्रवेशादविगीतशिष्टाचारविषयत्वे सामान्यतो हेतुकृते दर्शादावेव व्यभिचार इति हेतौ समाप्त्यु
द्देश्यकेत्याचारविशेषणं तदुद्देश्यकत्वं च विषयिताविशेषः तथा च यो यदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयः स वेदबोधिततत्साध
नताकः यथा दर्श इति सामान्यतो व्याप्तिः शिष्टकृतनिष्फले चैत्यवंदनादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेति। अविगीतत्वं वेद
निषिद्धविषयकत्वं शिष्टकृतनिष्फलं च यथा चैत्यं न कुर्वीतेत्यादिवेदनिषिद्धमेव पश्वादिकृतनिष्फले व्यभिचारवारणाय २
शिष्टेति। शिष्टत्वं च वाह्यपतितत्वातिरिक्तत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगमविशिष्टत्वं। अभ्युपगमो निश्चयः न च तथापि वे
दप्रामाण्याभ्युपगन्तृभोजनादौ व्यभिचार इति वाच्यं अलौकिकत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयत्वात्। अलौकिकत्वं च लोका

भा॰ टी॰ प्र॰ वगतेष्टसाधनताश्रयात्मत्वं वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणं लोकः दर्शादेरिष्टसाधनत्वस्य वेदेन तदुपजीविना या
८ गः स्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमानेनैव बाधो बाधनात् दृष्टान्तासिद्ध्यादिः नावसरार्थोपस्थितिसहकृतम
नोऽस्म विशिष्टज्ञानमात्रायथा न दृष्टान्तासिद्ध्यादिस्तथा वेदत्वे दोषण एवं स्फुटीभविष्यति न च तथापि भोगसास्वफलासफल
मुद्दिश्य विशिष्टकृते यागादौ व्यभिचारः तस्य तत्साधनत्वेन वेदबोधितत्वादिति वाच्यं चैत्यवन्दनादिवत्तस्यापि हेतुथा चेष्टात्वेन वेदनि
षिद्धत्वात् स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषये स्वरूपायोग्यकर्मणा एवं हेतुथा चेष्टात्वात् वर्त्तमानत्वमप्यभावादिति दितरकृते चैत्यवंदनादि
निष्फलसामान्ये स्वफलान्यफलमुद्दिश्यकृते यागादौ च व्यभिचारवारणाय विशेषतिशिष्टत्वं अस्मान्तम्यत्वं भोजनादौ लौकिकक
र्मणि व्यभिचारवारणायाविगीतेति। अविगीतत्वं लौकिकापिषयकत्वं तच्च निरुक्तमेव न च तथापि उत्सन्नतत्त्वज्ञानिकृते चैत्यवंद
नादौ व्यभिचारस्तस्यापि अप्रमाजन्यत्वादिति वाच्यं। चैत्यवंदनादेस्तत्वज्ञानिकर्तृकत्वे मानाभावात् तत्र सत्वे प्रहृत्यस्यथानुपपत्त्या
श्रमस्याध्यावरणपकत्वाद्धेतुतदुद्देश्यकत्वेनापि अवारो विशेषणीयः तेन दर्शादौ वेदबोधितसमाप्तिसाधनत्वाभावेपि न व्यभि राम॰
चार इति तत्वं। उपाध्यायास्तु भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अलौकिकत्वे सतीति पूरणीयं अलौकिकत्वं च लोकानवगतत्व ८
त्वेवदनिष्ठाननुबंधित्वविशिष्टसाधनताश्रयात्मत्वं। अविगीतपदसार्थक्यायवलवदनिष्ठाननुबंधित्वअवढेऽभेदघटकेऽ

त्वं चागम्यागमनादौ व्यभिचारवारणाय विगीतेति अविगीतत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं अत्र निष्फलजन्मानिष्टव्याहत्ताऽनि
ष्टस्य प्रविष्टतया चैत्यवन्दनादौ श्राद्धस्य फलान्यफलमुद्दिश्य कृते यागादौ च व्यभिचारवारणाय शिष्टेति बलवदनिष्टसामान्य
प्रवेशेऽपि पश्वादिकृततृणचेष्टायां व्यभिचारवारणाय शिष्टेति शिष्टत्वं दृष्टसाधनत्वभ्रमाजन्यत्वे नत्वभ्रमाजन्यत्वमात्रं चागम्या
गमनाचारस्यापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमजन्यतयाऽविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहे
तुत्वेन येऽभ्रमाजन्यत्वमेव   शिष्टत्वमिति साधु। अस्मिंस्तु नमस्कारादिवैदबोधितत्वफलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसमानसाधन
ताकसमानदेशस्य काविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यनुमानव्याप्तिश्च एवं च न हेतावविगीतत्वविशेषणसार्थक्यं लापत्तौ ब
लवदिष्टसाधनत्वे सतीति हेतौ अविगीतविशेषणानुपादाने इष्टानिष्टोभयजनके श्येनादौ व्यभिचारापत्तेः अविगीतत्वं च पापाजन
कत्वेन श्रीश्राद्धादिवारणाय शिष्टेति शिष्टत्वमिष्टसाधनतांशेऽभ्रान्तत्वेन तु अभ्रान्तत्वमात्रं अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः श्येनादावपि
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमेणाचरणात् तथा चेष्टसाधनतांशेऽभ्रमाजन्यत्वमिति फलितार्थः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याहे
तुत्वे च भ्रमाजन्यत्वमात्रं वक्तव्यं लौकिके भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अलौकिकत्वे सतीति नैतेनापि विशेषणीयः न त्वेवं इ
ष्टसाधनत्वेन लोकावगतामलं लोकश्च वेदतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमेव यदि च श्राद्धत्वेन अभावादस्याश्राद्धत्वेन वा

मा॰टी॰प्र रात्रिश्राद्धमपि तदितिस्वरूपयोग्यतयावेदबोधितमितितात्पर्यसत्त्वादन्यथा तु चैत्यवंदनादिवन्निष्फलत्वेनयथापजनकते
८ याहेतुत्वसत्त्वादेवतत्र व्यभिचार इति विभाव्यते ननु तल्लोकावगतेष्टसाधनताश्रयान्यत्वमलौकिकत्वं तथा च पथ्यादिकृतेस्तथा
चेष्टायां व्यभिचारवारणायैव विशिष्टेति तत्त्वचिन्तामणिकृतमेव समाहुः तदुभयमपि पर्यवसितं हेतौ वेदप्रमाणभावः शिष्टदुःसाध्यमस्त्वविरुद्धत्वा
दश्वमेधेव्यभिचार इति। प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ व्यभिचार इत्यर्थः तथा च विषयबाधेन वेदजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् कुतो वेदस्याप्रत्वप्र
माणत्वमिति भावः निष्प्रतिपक्षयोरिति शाब्दबोधविघटकासम्भवहितेत्यर्थः बाधसंशयफलकनिश्चययोः शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वादन्वे
यप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन बाधनिश्चयसत्वेपि योग्यतोज्ञानसंभवादिति भावः भ्रमपित्वेऽप्यपि तेनत्रापि नास्तिकसमा
प्तावपि तथैव समाप्त्यैव प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिः मंगलजन्या समाप्तित्वात् समाप्तिवदित्यनुमानप्रकारः तथा च तत्रापि मंगलस्य
प्रमाणासिद्धत्वात् व्यभिचार इति भावः यद्यपि स्वजन्यध्वंसो संख्यावच्छेदकत्वसंबंधेन फलीतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया मंगलस्य श्री
स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसंबंधेन तादृशशरीरनिष्ठतया मंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य वा समाप्तिहेतुत्वं वक्ष्यमाणयुक्तेः तथा च जन्मान्तरीय रामः
मंगलसत्त्वेपि व्यभिचाराद्यवकाशः नास्तिकशरीरे जन्मान्तरीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसोसत्त्वाभावात् तथापि स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन मं ८
गलस्य विशेषणतानाविशेषसंबंधेन तज्जन्मविघ्नध्वंसस्य वात्मनिष्ठतयैव समाप्तिहेतुत्वमित्येकदेशिमतमाश्रित्येतत्समाधानं

यथोक्तहेतुत्वपक्षे च व्यभिचारोऽग्रे निरसनीयः यद्यपि मंगले आरब्धकर्मभिन्नत्वमेतावता प्रबंधेन व्यक्तं गतं आरब्धकर्मज-
न्यायासमाप्तिजनकत्वं च सिद्धं तथाप्यारब्धकर्मांगत्वरूपेण आरब्धकर्मांगत्वविशिष्टेन सिद्धमतः प्रसंगात्तदपि साधयति
तत्रेदमिति आरब्धकर्मभिन्नत्वे सत्यारब्धकर्मजन्यफलजनकं । न चैवं तद्भिन्नत्वे सति तज्जन्यफलजनकत्वस्य तदंगत्वरूपत्वे
आरब्धकर्मणोपि मंगलांगत्वापत्तेर्दर्शस्यापि प्रयाजांगत्वापत्तिश्चेति वाच्यं सहकारित्वरूपस्यांगत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् मुख्यफला-
जनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वरूपं लौकिकांगव्यावृत्तं पारिभाषिकांगत्वमेव विवक्षितं न दर्शादेः किंतु प्रयाजादेरेव प्र-
प्रयाजादेरंगापूर्वद्वारा परमापूर्वमात्रप्रसवजनकत्वेन स्वर्गप्रसवजनकत्वात् तयाजानां फलवत्साधनानां तादृशानां स्वर्गप्रयोजकताज्ञा-
नाद्यात्तत्र प्रवृत्तेः अंगप्रधानभावस्यान्यथानुपपत्त्या तथैव कल्पनात् तदुक्तं यागेषु यागांगे वैधीति रागो मुख्यफलेच्छा ततः प्रवृत्ति-
रिति शेषः वैधी विधिपूर्वं तदिच्छाप्रवर्तिकेति शेषः अथैवं फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति जैमिनेरंगलक्षणस्य सत्त्वमको-
गतिरिति चेन्न तत्रारभ्याधीतपदावृत्तिव्याप्तिवारणाय सप्तम्यंतफलवती यागसन्निधिपठितादि यन्मुख्यफलजनकोपो व्यापारः तत्त्वेनेति तदर्थः
जनकत्वे सत्यर्थः अन्वयश्चास्य अफलमित्यनेन अफलत्वं च तदीयमुख्यफलाजनकत्वं न तत्त्वं स्वस्य स्वांगत्ववारणाय
[नथाद्य] दर्शादेः प्रयाजाद्यंगत्ववारणाय चा तदीयमुख्यफल जनकत्वे सति तदीयमुख्यफलाजनकत्वं तदंगत्व

१ जनकव्यापार

मा॰टी॰प्र मित्येव फलितं न च प्रायश्चित्तादेर्दर्शपूर्णमासादानादिवदङ्गेऽयमिति तस्य साक्षादेव पापनाशरूपमुख्यफलजनकत्वादिति वा
१ च्यं । अङ्गत्वान्यथानुपपत्त्यानन्तरापूर्वाभ्युपगमात् न चाङ्गाङ्गेऽतिव्याप्तिः तस्यापि अङ्गत्वस्येष्टत्वात् अङ्गाङ्गस्य अङ्गापूर्वजन
नकत्वे वान्यथासिद्धत्वात् यागापूर्वजनकत्वे मानाभावाच्च मुख्यफलत्वं च वैधफलत्वेन च मीमांसकनयेऽपूर्वस्यापि विध्यर्थत्वादङ्ग
स्य च तज्जनकत्वात्संभव इति वाच्यं । अङ्गस्यापूर्वजनकत्वे वान्यथासिद्धत्वात् यागादिमुख्यफलमिव परमापूर्वं प्रत्यप्यजन
कत्वात् । अङ्गापूर्वजनकतामादायैव च सर्वेषां लक्षणासंभवात् प्रायश्चित्तस्थलवत् यागादिस्थलेऽप्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या दक्षि
णादानादेश्च रमाङ्गस्याङ्गापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् यद्वा । फलकामनात्वेन तदीयफलप्रतिजनकतात्त्वं तदीयमुख्यफलत्वं म
वति च स्वर्गादिकामनायाः प्रयोजकत्वेऽपि दर्शादिसंबन्धेन दर्शादिफलस्वर्गादिके प्रतिजनिका । अन्यथाङ्गस्यापि स्वफलाम्भफलकामनया कि
लादपि दर्शात् स्वर्गोत्पत्त्यापत्तेः अपूर्वकामनाचेन्नतत्वेन दर्शादिजन्यस्वर्गजनिकामनाभावात् पुत्रादिफलान्तरकामनावत् केव
यत्तु लापूर्वकामनयाकृतादपि दर्शात् स्वर्गानुत्पत्तेः सकलमीमांसकसिद्धत्वात् अफलत्वं फलान्तराभाववत्त्वं तदीयफलातिरिक्ता
फलकत्वमिति यावत् फलत्वं च स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वमिति । तेनाङ्गप्रधानोभयस्वरूपे शिलादाववयाप्तेः राम॰
न च शिलायागानैवरूप्यं किं तु विशिष्टस्योभय[illegible] यतः करोति न तत् कृतमिति वचनादङ्गत्वमेवातो नेति वाच्यं सदोषवोहितेना १

माध्यं सहावच्छिखेनेति वचनात् प्रधानत्वस्यापि तत्र सत्वात् न चैकस्याः शिखायां व्यक्तेर्नोभयरूपत्वं किंतु व्यक्तिभेदेनेति वाच्यं।
तथा सति कर्मपूर्वं नियमतः शिष्टैः शिखोठ्यानुष्ठानापत्तेः प्रधानफलकामना कृतशिखादिव्यक्तितएव प्रसंगादंगस्यापि नि
र्वाह इति सकलशिष्टसंमतत्वाच्च न च शिखाप्रधानेन तद्धनवांगवधनस्य क्रियाविशेषरूपस्यास्थिरत्वेपि तज्जन्मांगापूर्वस्य सत्वा
देव दिनांतरवच्छिखात्तोप्यंगनिर्वाह इति वाच्यं। विशिखवदिति श्रवणेन शिखायाएवांगत्वप्रतीतेः लौकिकस्थलेच सहको
क रित्वमेवांगत्वं न त्वन्यत् दुर्वचत्वात्। ननु तथापि किं तावदारब्धेर्म ।तं चतुर्पासवर्णपर्यंत वर्णसमूहरूपोग्रंथएव आरब्ध
कर्म चरमवर्णध्वंसस्समाप्तिः तस्य वा समवायिकारणाविषयातुत्पासवर्णजन्यत्वेन समाप्तेरारब्धकर्मजन्यत्वमिति वाच्यं। उपांत्य २
वर्णस्य चरमस्य विजातीयतया तत्रासमवायिकारणत्वासंभवात्। सजातीयस्थलेपि किं तावि धातादिजन्ये चरमवर्णेत्वंत्याऽसम
वायिकारणत्वासंभवाच्चेति चेन्न। प्रकृते चरमवर्णपर्यंतवर्णसमूहरूपो ग्रंथ एवारब्धकर्म चरमवर्णजन्यं तद्द्वितीयक्षणोत्स
चेतत्सजातीयवर्णांतरां चरमवर्णध्वंसो वा समाप्तिः न चैवं समाप्तेरारब्धकर्मजन्यत्वमनुपपन्नं चरमवर्णस्यासमवायिकारणतया
प्रतियोगितया वा यथोक्तसमाप्तिजनकत्वेपि तत्पूर्वपूर्ववर्णानां तत्राजनकत्वादिति वाच्यं पूर्वपूर्ववर्णजन्यत्वेपि चरमवर्णजन्यत
[illegible] येवग्रंथत्वाश्रयजन्यता निर्वाहात् ग्रंथत्वपर्याप्त्यधिकरणजन्यत्वस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात्। यद्यपि

भा॰री॰अ॰ स्थलेचततत्सामग्रीसंपादनमेवारब्धकर्मघटादिरेव समाप्तिः केचित्तु यथादिस्थलेपि कंटनाल्वाद्यभिघातदृष्टप्रतिबंधका
१० भावादिरेव पुरुषप्रयत्नसाध्यतया आरब्धकर्मचरमवर्णपर्यंतवर्णसमूहरूपयथादिरेव समाप्तिः अन्येतु चरमवर्णपूर्व्वत
वर्णसमूहरूपोयथएव आरब्धकर्मचरमवर्णांशे लौकिकात्मक आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतावद्धर्मिविषयकसमूहालंब
नानुसंधानं समाप्तिः तस्य च विषयविधया चरमवर्णजन्यत्वेन ग्रंथत्वाश्रयजन्यत्वमित्याहुः। कर्मार्थितयेति। आरब्धकर्मजन्य
फलेछ्छयेत्यर्थः ननु आरब्धकर्मनिष्पन्नोछ्छयेत्यर्थः दर्शप्रयाजवदिति दृष्टांतासंगतेः। प्रयाजस्य दर्शानिष्पादकत्वात्। शिष्टैर
श्रौतै। तत्सर्वं आरब्धकर्मपूर्वां तथा च तद्विषयककृतिपूर्वकालीनभ्रमाजन्यतत्फलेछ्छाजन्यकृतिविषयत्वादितिहेतुः ऐ
द्विषयककृतिपूर्वकालीनभ्रमाजन्ययत्फलेछ्छाजन्य कृतिविषयोभवतितत्तदंगं भवतीतिसामान्यतो व्याप्तिः। दर्शप्राकृकिपमा
गारंभणीयायांसमिदाहरणादौ च व्यभिचारवारणाय तत्फलेछ्छाजन्येति। तत्र तत्फलार्थतयाऽप्रवृत्तैर्दर्शादिफलसाधनताभ्रमे
णा तत्प्राकृकृते तदंगे व्यभिचारवारणाय भ्रमाजन्येति। प्रधानस्यापि प्रधानफलेछ्छयाक्रियमाणत्वमिति तत्र व्यभिचारवारणा रामः
य कालीनांतं न चैवमपि ऐंद्रदधिपयोयागत्रितयात्मकस्य पूर्वप्रतीके व्यभिचारः यत्फलकजनकतावच्छेदकपर्याप्त्यधिकर १०
णयद्विषयककृतिपूर्वकालीनभ्रमाजन्यतत्फलेछ्छाजन्यकृतिविषयोभवतितत्तदंगं भवतीतिविवक्षितत्वात् ऐंद्रादिप्रत्येकयाग

स्नानफलजनकतावच्छेदकदर्शत्वपर्याप्त्यधिकरणांतस्यावृत्तित्वनिष्ठत्वादितिनव्यभिचारः फलत्वंचस्वकर्तृव्यताप्रयोजकेच्छा
विषयत्वमिति। हेत्वंतरमाह। फलांतराभावेसतीति दर्शप्राकुक्रियमाणारंभणीयायांव्यभिचारवारणायसत्यंतं। तदुक्तमफ
लजनकत्वेसतीतितदर्थः। नचेदमसिद्धंनमस्कारादेरपिफलांतरस्यस्वर्गस्यविघ्नध्वंसादेर्जनकत्वादितिवाच्यं। फलेपदस्य
स्वकर्तृव्यताप्रयोजकेच्छाविषयपरत्वात्। अतएवनमस्कारस्यानुषंगिकफलांतरसत्वेपिनासिद्धिर्नियमतश्चेसवंदनादि
निःफलप्राक्क्रियमाणकेशलुंचनादौनतदंगत्वमितितत्रव्यभिचारवारणायतत्। एवमिसत्रतत्पदार्थस्यफलवत्वविशेषणा
लाभार्थफलवत्कर्मारिप्स्यमानेनेति फलवत्कर्मेछावतेत्यर्थः। तथाचतदुक्तमफलाजनकत्वेसतिनियमतःफलवत्त्ने
तएवंक्रियमाणत्वादितिसमुदितार्थः फलत्वंतुस्वकर्तृव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वं अन्यथाचेत्सवंदनादेरपिध्वंसादिलक्षण
फलसत्वेनव्यभिचारतादवस्थ्यात्। प्रधानत्वाभिमतएवंकदाचित्क्रियमाणेनिःफलकर्मणि अनैकांतवारणायनियमतइ
ति। प्रधानकर्मणिव्यभिचारवारणायततएवमिति। ननुनियमतेपत्तिंचित्प्रधानव्यक्तिप्राक्कृतेप्रतारकशिक्षितेअनंगभूते रा॰
निष्फलेव्यभिचारः। नचानंतव्यक्तिवृत्तिफलजनकतावच्छेदकाश्रयफलोपहितसकलकर्मव्यक्तिप्राक्क्रियमाणत्वंविवक्षितंप्र
याजंविनापिकेनचिद्ध्रासादिनादर्शानुष्ठानात्दृष्टांतासिद्धिवारणायफलोपहितेतिकर्मविशेषणमितिवाच्यं। तथासतिसत्यंत

मा॰टी॰प्र॰ वैयर्थ्यात्। आरंभणीयामङ्गलापि कस्यचिद्दर्शकरणसंभवे नतत्रत्वदुक्तहेतोरभावात् कस्यापिमंगलस्यनतादृशसकलस
११ क्तिभावुकत्वियमाणत्वमित्यपि द्रष्टव्यं। अत्राहुः नियमतइत्यस्य क्रमेविनेत्यर्थात् अन्वयश्चास्यहेतोर्धात्वर्थहेतौ। नचैवंफलवारके
र्मारिप्स्यमानेनेति ग्रंथैकदेशलुंछनादेर्ग्रंथमजन्यकृतिविषयत्वादितिवाच्यं। फलजनकत्वावच्छेदकपर्य्याप्त्यधिकरणत्वस्यैतिपूर्व
त्वलाभार्थंतदुपादानात्। अन्यथा ग्रंथैकदेशेव्यभिचारापत्तेः फलस्यैवपूर्वंवत्तनचतथापि गौणेव्यभिचारइतिवाच्यं। अंगापूर्व
स्यैवतत्फलत्वेफलांतराभाववत्स्यैवतत्राभावादितिसंक्षेपः। प्रथमहेतौकर्मार्थितयेति विशेषणास्यकृतीपहेतौफलांतरभावेस
तीतिविशेषणास्यचासिद्धिंपरिहरति आचारमूलकत्वस्यानुमानाद्यामिति। एतद्द्वयं यथासंख्येन तदर्थितयासकर्तव्यत्वबोधने तं
तत्फलकत्वबोधनेचान्वितं आचारमूलकत्वसमाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारानुमितत्वं तदर्थितया। तज्जन्यफलार्थितयायद्यपि वे
देविवक्षितंतदर्थिकर्तव्यत्वेनबोधयतितथापि समाभिसाधनतायांबोधितायामर्थततत्सिद्धिरितिभावः। तत्फलकत्वबोधनात्। तत्फ
लमात्रफलवत्वबोधनात्। तत्फलान्याफलवत्वबोधनादितियावत्। यथाश्रुतेफलांतराभावस्यैवहेतुघटकतयातत्फलकत्वबो
धनस्यानुपयुक्तत्वापत्तेःतत्फलान्याफलकत्वानुमानेचमंगलेनारब्धकर्मोजन्यफलजनकसमाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वात्। आ राम॰
रब्धकर्मैवहिंसाकारकं। फलत्वंचनिरुक्तमेव। उभयहेतौप्रथमविशेषणप्रयोजनमाह दर्शेति। दर्शारंभसमये आरंभणीयाया ११

गम्याग्नावैवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेद् दर्शपौर्णमासावीरिस्समानइतिश्रुतिबलेन दर्शपूर्वकालेत्विपमाण
त्वेनतुनदृष्टितयानवापत्नांतराभावइतिभावः मंगलस्यसमाप्तिजनकत्वेबाधकमाहनचेति।अलौकिकमिति।अलौ
किकेस्यस्यलौकिकानंगत्वव्याप्यत्वबाधनात्अलौकिकत्वंचवेदबोधितेष्टसाधनताककर्मत्वं।लौकिकानंगत्वंच। न
लौकिककर्मजन्यफलाजनकत्वं।यागादेःपिशरीरात्मादिसहकारेणाचंदनसंयोगादिसहकारेणाचस्वर्गादिफलजनक
तयातत्रैवव्यभिचारायत्तेः किंतुत्लौकिकफलाजनकत्वां फलनिष्ठलौकिकत्वंचमानसेतरलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं
न समामिश्चेतथाघटादिजनकादृष्टजनककर्मणाश्चनघटादिजन [illegible] कत्वंमाना
भावात्।नापियागादेःस्वर्गादिजनकशरीर [illegible] रचंदनसंयोगादिजनकत्वेनतेषुनव्यभिचारः।नचतथापिदृष्टि
पुत्रादिरूपलौकिकफलजनकेकारीरीपुत्रेष्ट्यादौरोगनाशकादिरूपलौकिकफलजनकेभेषजाभिमंत्रणादौच
व्यभिचारइतिवाच्यं।व्यापारीभूतावयवहनिहस्यादेरलौकिकस्यैवतेषांफलत्वात्तेनतुदृष्टव्यादेःहेरिकामोयजेतेत्या
दौवृष्ट्यादिप्रयोजकत्वस्यैवविध्यर्थत्वात्।एवंचयत्रयत्रलौकिकफलंश्रूयतेतत्रैवप्रयोजकत्वंविध्यर्थः।तज्जनके
व्यापारएवफलमितिनकोपिव्यभिचारः।फलत्वंतुस्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वमितिभावः।केचित्तु ननिरसा

मा॰मु॰प्र दिग्रंथेनारब्धकर्मांगत्वाभावे सिद्धे एवोक्तानुमाने बाधइत्याकूतः तदसत्समानबलतया सत्प्रतिपक्षत्वेन बाधासं
१२ भवात्। न च वक्ष्यमाणागरहरथाद्यधिकरणविरोधप्रसंगलक्षणानुकूलतर्केणास्याधिकबलत्वमिति वाच्यं। तावतालौकि
कफलजनकत्वाभावसाधकहेतोरधिकबलत्वेपि आरब्धकर्मांगत्वाभावसाधकहेतोरधिकबलत्वाभावात्। नन्वेवं कुतः स
मापिरित्यत आह। लोकेति। ननु तत्र स्वर्गसमप्रयोजकमित्यत आह। अतएवेति। अलौकिकस्य लौकिकफलाजनकत्वाद्
वेत्यर्थः आरो लोहकीलः गरहरथादिवत्केंडस्मे इष्टुवा फुले लोहकाकंतत्तु भयमिति। लोहकाकबंधनेब्राह्मणाभोजनेमित्य
र्थः नागमिति। गरहरथादिजन्यलौकिकफलजनकमित्यर्थः नैमित्तिकमिति। अपूर्वद्वाराऽऽरंभगनिमित्तकपापनाश
जनकमित्यर्थः तत्तु पापमनिष्टान्तरजनकं न च तस्य पापनाशफलत्वे प्रायश्चित्तवत् साक्षादेव तत्संभवेनापूर्वद्वारत्वाभ्यु
पगमो व्यर्थ इति वाच्यं। क्रियाविशेषरूपस्य वधनादेराशुविनाशितया दक्षिणादानाद्युत्तरांगपर्यंतमवस्थानासंभवेना रा॰म॰
पूर्वस्य व्यापारत्वावश्यकत्वात्। अतएव प्रायश्चित्तस्थलेपि पापनाशार्थमपूर्वस्यावश्यकत्वमिति भावः। नन्वेवं प्रकृते तो १२
तुपयोगित्वेऽप्यारंभसमयनियमतः शिष्टैर्नानुष्ठीयेतेत्यत आह। तद्वदिति। इष्टुवाकुवैधनादिकं यथाऽऽरंभोत्तरकाल
सहकारेणोवस्वगफलजनकव्यापारजनकं तथा मंगलमपि आरंभसमयसहकारेणोवस्वफलजनकव्यापारजन

[redacted] कमित्यर्थः आरंभसमयः कर्त्तव्यकर्मवि
कीर्षासमयः ननु मंगलस्य समाप्तिजनकत्वे तस्य किं फलं को वा व्यापार इत्यत आह विघ्नजिदिति अपूर्वश्च व्यापारः
अन्यथानुपपत्त्या तथैव कल्पनादिति भावः। तस्येति अलौकिकं लौकिकेनागमितिलक्षणस्यस्येत्यर्थः। अपूर्वरूपे
ति। उपकारो व्यापारः अपूर्वद्वारा स्वफलजनककर्मविषयत्वादित्यर्थः स्वफलत्वं स्वकर्त्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषय
त्वं तेन समाप्तिमुद्दिश्य कृतस्य दक्षिणादानाद्यंगकस्य कस्यचिन्मंगलस्यापूर्वद्वारा विघ्नध्वंसजनकत्वेपि न क्षतिः समा
प्तेरेव निरुक्ततत्फलत्वात् तत्र चापूर्वस्याव्यापारत्वात्। न च तत्स्वत्वस्य तादृशकर्मविशेषपरत्वे मानाभाव इति वाच्यं तस्या
लौकिककर्ममात्रपरत्वे वृष्टिकामो यजेतेत्यादिविधीनामप्रामाण्यापत्तेः समभिव्याहृतफलजनकत्वस्यैव विध्यर्थता
याः सकलमीमांसकसिद्धत्वादिति भावः ननु तथापि मंगलस्य लौकिकसमाप्तिजनकत्वासंभवः मंगलस्याशुविनाशि
तया चिरकालानंतरभाविसमाप्तिं प्रति साक्षाज्जनकत्वासंभवेनापूर्वस्य द्वारतयाऽवश्यवाच्यत्वादित्यत आह। अपि
त्विति। मंगलजन्यत्वमित्यर्थः प्रतिबंधकाभावरूपः विघ्नाभावरूपः प्रतिबंधकपदस्य विघ्नेपि प्रयोगात् तन्नाशकारणीभूता
भावप्रतियोगित्वमत्र प्रतिबंधकत्वं तस्य चेत्सप्तमी अन्यथानुपपत्तेः ननु विघ्नाभावस्य कुतो व्यापारत्वं समाप्तौ तस्याजन

कत्वादित्यत आह। तस्यचेति। विघ्नाभावस्यचेत्यर्थः। सहकारित्वेनसमाप्तिजननं नसहकारित्वेनसमाप्तिजननेनेसह
कारिताङ्गत्वेऽप्रतिबंधके सति। विघ्नेसति। विघ्नत्वंचमंगलनाश्यतावच्छेदको दृष्टनिष्ठोजातिविशेषः नन्वेवं यत्र लौ
किकंफलंश्रूयते तत्रापि तज्जनकत्वमेवविध्यर्थः अन्यथा सर्वस्यविशेषपरत्वेमानाभावात्तथाचपुत्रकामोयजेतेत्यादि
पुत्रेष्ट्यादिविधीनामप्रमाणापत्तिस्तस्यापूर्वद्वारकत्वेनभवन्मते यिपुत्रादिलौकिकफलजनकत्वासम्भवादित्यत आह
अपूर्वेत्विति। तन्निष्ठेति। नलौकिकफलजननेतेषामपूर्वोव्यापारः किंतुप्रतिबंधकीभूतपापनाशएवतत्रतस्यव्यापारइत्य
र्थः तथाचयत्रयत्रलौकिकंफलंश्रूयते तत्रैवतत्प्रतिबंधकपापनाशोव्यापारइतिभावः ननुविघ्नाभावेस्वकुतोमंग
लव्यापारत्वमसंताभावस्यस्यानित्यत्वादित्यत आह विघ्नध्वंसेति। अंगासमाप्तिकारणं। मंगलस्यापूर्वविशेषएवस
माप्तिजननेव्यापारोनतुविघ्नध्वंसः विघ्नध्वंसत्वमपेक्ष्यापूर्वविशेषत्वस्यलघुत्वात्विघ्नध्वंसस्यव्यापारत्वेविघ्नानुरोधेनमं
गलकर्तुस्तज्जनककर्मकल्पनापत्तेश्च अपूर्वविशेषस्यव्यापारत्वेमंगलकर्तुर्विघ्नसत्वेमानाभावेनतज्जनककर्मणो राम॰
प्यकल्पनादितिकेचित्प्रामाणिकास्तुवदंति तन्मतं तृषयतिनत्विति। ननुमंगलमलौकिकत्वेनागमितितदुपपत्तिरपूर्व १२
द्वारकत्वाशंकायामेनग्रंथावतारः अपूर्वद्वारकत्वेलौकिकांगत्वविरोधइत्यग्रिमग्रंथासंगतेः तेनलौकिकानंग

च त्वस्यैवाभ्युपगमात्अर्हंइतिद्वितीयाबहुवचनंइडादयोदेवताभेदाःमंगलजन्यादृष्टंविनापीति।यद्यपिज
न्मान्तरीयमंगलजन्यादृष्टस्यैवसुवचत्वात्कुतोऽपदोषःतथापिजन्मान्तरकृतमंगलस्यापिअदृष्टद्वाराजन्मान्तरीयस
माप्त्युपधायकत्वेजन्मान्तरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापिमंगलेशिष्टप्रवृत्तिप्रसंगइतिवस्समाप्तदोषापत्तिरतोजन्मान्तरीय
समाप्त्युपधायकतावारणायस्वात्मन्यवच्छेदकतासंबंधेनसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतयैवमंगलजन्यादृष्टस्यसमाप्तिहेतुत्वंवा
च्यं।स्वात्मन्यवच्छेदकत्वंचस्वात्मनिसमानाधिकरणस्वावच्छेदकत्वमितिअभिप्रायेणापदोषःजन्मान्तरीयमंगलजन्यादृष्टस्य
नास्तिकशरीरेस्वात्मन्यवच्छेदकतासंबंधेनाभावात्।एवंचमंगलजन्यादृष्टंविनापिमंगलजन्यादृष्टस्यस्वात्मन्यवच्छेदक
तासंबंधेनाभावेपिस्वतःसिद्धविघ्नविरहवतःस्वावच्छेदेनमंगलानुष्ठानंविनापिसिद्धविघ्नाभावकस्यनास्तिकशरीरस्य
।स्वनास्तिकशरीरंआरब्धेनिर्वाहात्आरब्धकर्मसमाप्तेरितिग्रंथार्थःइदमुपलक्षणंपुवादिशरीरेमंगलानुष्ठानात्तद्य
दिशरीरेयत्रसमाप्तिस्तत्रापिव्यभिचारोबोध्यःदुरितध्वंसद्वारापीति।विघ्नध्वंसद्वारापिमंगलेनसमाप्तिजनकमित्यर्थःतत्रैव
स्वतःसिद्धविघ्नविरहवतोनास्तिकादिशरीरस्यसमाप्तावेवाव्यभिचारात्।स्वात्मन्यवच्छेदकतासंबंधेनविघ्नध्वंसस्यव्यभिचा
रात्उक्तोतिप्रसंगवारणायफलस्यापिस्वात्मन्यवच्छेदकतासंबंधेनफलत्वेसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतयैवमंगलजन्यविघ्नध्वंस

३ प्रे विघ्नध्वंसजन्यत्वस्यैवाप्रसिद्धेः अविघ्नसंसर्गाभाववत्त्वेन नहि नास्तिकसमाप्तेः

मा॰ री॰ ७ स्य समाप्तिहेतुताया बाधत्वादिति भावः। सति विघ्न इति विघ्नस्थलीयसमाप्ताविसर्थः तस्य मंगलसाध्यत्वात्। विघ्न
१४ ध्वंसद्वाराऽऽप्रागत्वात् प्रमन्नादिशरीरकर्तृकसमाप्तिश्च न विघ्नस्थलीया विघ्नस्य फलाभावो नेयत्तया विघ्नस्थलीयत्वस्य त
त्र विरहात्। तत्र न येतु विघ्नस्थलीयत्वस्य न कार्यतावच्छेदकत्वसंभवः त्वया मंगलकर्तुर्विघ्नाद्याहत्य विशेषस्यानभ्युपग
मात्। विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च स्वोत्तरत्वे सति स्वाश्रयशरीरकर्तृकत्वं न च संसर्गविधया प्रविष्टमतः
त स्वत्वस्याननुगततयाऽननुगतत्वेपि न क्षतिः तत्रैव एकस्मिन्नेव शरीरे पूर्वाह्णे मंगलं विनापि प्रारब्धकर्मसमाप्तिः मध्या
ह्नेऽस्य च विघ्नेन प्रतिबंधाद्बाधापराह्णे [struck through] न प्रारब्धकर्मसमाप्तिस्तत्र भाविविघ्नवच्छरीरकर्तृकपूर्वाह्णतनसमाप्तेरपि
य चोरवारणाय समन्तं च नतु तत्रापि पूर्वाह्णप्रारब्धकर्मसमाप्त्यभावस्य [illegible] रीरकर्तृकत्वं न तु स्वत्वघटितमिति भाव विघ्नवैः
केचित्तु विघ्नध्वंसजन्यत्वं विघ्नस्थलीयत्वं नास्तिकादिकर्तृकसमाप्तिश्च न विघ्नध्वंसजन्या तत्र स्वस्य फलत्वकल्पनादित्वादिसा
हु तत्र सत्प्रतिबंधकीभूतविघ्नाभावस्य यदि विघ्नसामान्याभावत्वेन हेतुत्वं तदा नास्तिककर्तृकसमा[illegible]रपि जन्मां रा॰ म॰
तरीयस्य विघ्नध्वंसजन्यतया व्यभिचारतादवस्थ्यादिति ध्येयं न चैवमिति॥ एवं ध्वंसस्यापि समाप्त्युपायत्वे कल्प्येति दर्शनम १४
परमापूर्वं प्रतिकारणत्वेन कल्पनीयो योग्यो दुरितध्वंसस्तत्समये संस्पर्थः तत्र कारणत्वेन क्लृप्तत्वेन तदेव विनिगमकं स्यादिति दे

५ वधत्वादिति शिष्टाचारत कल्पितविध्यन्यथानुपपत्त्या मंगलस्य हेतुत्वकल्पनात्तथा च न विघ्नस्थलीयत्वं विघ्नवत्

यं लघुत्वादिति लघुशरीरत्वादित्यर्थः प्रकृते चापूर्वस्य द्वारत्वासंभवादनायस्याग्रहरपि आचारः स्वीक्रियत इति भावः। कु
दमुपलक्षणं प्रयाजादिस्थले विघ्नध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थले प्रयाजादिकं विनापि कर्मसांगतापत्तेः प्रकृ
ते च नेदृशी स्मृतिरिसपि वोध्यं ननु समयाथ नापस्यां मंगलकर्तुर्विघ्नोऽभ्युपेयः तथा च तत्स्थलीयसमाप्तावेव फलीभूतस
माप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया मंगलजन्यमपूर्वं कारणमतो नोक्तव्यभिचार इत्यस्वरसादाह वक्तामिति अभिमतः अनुमि
तः आकांक्षितइति पाठे स्पष्टमेवार्थः अनुमानं च मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नाजनकत्वे सति विघ्नज्ञानवत्तामेव शिष्टप्रवृत्ति
विषयत्वादित्याकारकं समाप्त्युद्देश्यकप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैव तत्समुच्चयफलत्वे निरस्ते परिशेषाद्वारत्वनिर्णय इति भावः। इति काम
नया इत्युद्देश्य। तत्कारणापत्तेः तस्य शिष्टाचारविषयत्वपदेऽर्पितत् इति। निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंग लमाचरेदित्यादेशाचा
रानुमितिविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिजनकताबोधकवेदादेवेत्यर्थः। न च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्य द्वारत्वस्य नवे दा
द्युपस्थितिः निर्विघ्नपदस्य ज्ञाप्यमाना संबंधेन विघ्नध्वंसविशिष्टार्थकत्तया समाप्तौ विघ्नध्वंसजन्यत्वस्य मंगले तद्विशिष्ट
समाप्तिजनकत्वस्यैव च तस्मात् प्रतीतेरिति वाच्यं। विशिष्टनिरूपितकारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणं प्रत्यपि कारण
ताग्रहणनियमाद्विघ्नध्वंसं प्रत्यपि मंगलस्य तेन कारणताग्रहादिति भावः। ननु नियमतो विघ्नज्ञानसत्त्वे स्वविशिष्टे सति तत्कर

मा॰टी॰प्र॰ णां निर्विघ्नसमाप्यतामितिकामनयाशिष्टैस्तत्करणं चासिद्धमित्याह किंचेति अपूर्वद्वारत्वे। अपूर्वद्वारकत्वेनालौ
१५ किकांगत्वविशेषः लौकिकफलजनकत्वाभावप्रसंगः केनकारणादेवा पूर्वद्वारा स्वफलजनककर्मविषयत्वमिति भा
वः इक्ष्वाकुवंशवद्दिति तादृशनियमादिं दृष्ट्वा कुवंशस्यथा लौकिकफलजनकत्वाभाववदित्यर्थः इदमुपलक्षणं
अपूर्वधर्मिकल्पनातस्य समाप्तिकारणत्वकल्पनां वापेक्ष्य प्रतिबंधकाभाववत्तया समाप्तिकारणत्वेन क्लृप्तस्य विघ्नध्वंसस्य
६ मंगलजन्यत्वमात्रकल्पने लाघवात् ततोऽशकोंतरकल्पने गौरवात् तस्य मंगलजन्यतायाः पिक्लृप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यं विघ्नध्वंसवि रणालां
शिष्टसमाप्तेर्मंगलाचारोद्देश्यत्वमते बाधकमाशंक्य तन्निरस्यति तद्विशेषार्थं तत्रोद्देश्यमुद्दिश्य दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितध्वंसो
द्देश्यकप्रवृत्तावित्यर्थः तन्निश्चयस्य दुरितनिश्चयस्य। प्रायश्चित्तवत्। प्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत्। ननु दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्त्याविसादेः
कतमोऽर्थः किं पापध्वंसार्थिप्रवृत्तौ पापनिश्चयो हेतुः किंवा सामान्यतोऽनिष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तौ अनिष्टनिश्चयो हेतुः किंवा तदुद्दे
श्यकप्रवृत्तौ तदुपधायकस्वनिश्चयो हेतुः प्रकृते च विघ्नसंदेहेन विघ्नध्वंसोपधायकत्वसंदेहात् कथं तदर्थिप्रवृत्तिरिति तत्रैवा राम॰
घइत्याह विघ्नध्वंसइति। विघ्नज्ञानं। विघ्नज्ञानसामान्यं। प्रवर्तकं। मंगलप्रवर्तकं। [illegible] तथाच पापध्वंसार्थिप्र १५
वृत्तौ पापनिश्चयो हेतुरिति व्याप्तिप्रयोजिकेतिभावः इदमुपलक्षणं संवत्सरस्यैकमपिचरेत्कृच्छ्रं द्विजोऽज्ञानतः। अज्ञानतस्तु तेष

अशुद्धार्थज्ञातस्य च विशेषणत इत्येतद्वचनबोधितपापसंशयजन्यप्रायश्चित्तविशेषग्रहणेऽशौचाचमनादिलक्षणा तु रि
तष्वंसहेतुक्रियाविशेषप्रवृत्तौ चव्यभिचारोऽपिबोध्यः। नन्वेवंविधिनापिविघ्नज्ञा [redacted] वन्मात्रकर्त्तव्यत्वेनबोध्यतेतस्त्रैष्टापत्तिमाह तादृशाचारेति। विघ्नस्यसंशयेनिश्चयेचाशिष्टाचारेत्यर्थः अनुमानेचम
ङ्गलेविघ्नज्ञानमात्रवत्कर्त्तव्यत्वेनवेदबोधितंविघ्नस्यसंशयेनिश्चयेचशिष्टाचरणादिसाकारकमितिभावः। अधिकारीबोध्य
ते॰कर्त्तृत्वेनबोध्यतेनतुकर्त्तव्यत्वेनबोध्यतेइतियावत् विघ्नज्ञानवान्समाप्तिकामोमङ्गलंकुर्यादित्येवानुमितवेदशरीरमि
तिभावः प्रायश्चित्तेतुप्रायश्चित्तविशेषेतुनत्रिश्चयवानिति। पापनिश्चयवन्मात्रवत्कर्त्तव्यत्वबोध्यतेतत्रैवपापनिश्चयोहेतुर
स्तत्रपापज्ञानमात्रस्यमेवेतिभावः अतएवेतिइत्यपात्तमिसनेनान्वितं अधिकारिविशेषणमिति। अधिकारइत्यर्थः यस्यवर्त्त
मानपुरुषनिष्ठतयाज्ञायमानंसत्प्रवृत्तिहेतुःसोऽधिकारः यथाशौचततत्कालजीवित्वादिशौचस्नानाद्यप्रवृत्तिस्तत्रापितत्रमवि
५ षयीभूतं अधिकरणाशौचमेवप्रवृत्तिहेतुरितिभावः विघ्नस्यमङ्गलेऽधिकारित्वमेवनास्तीत्याह इति। प्रधानाधिकारिण एवा
प्रधानाधिकारस्यैवातदधिकारस्यैवेतियावत् अङ्गेऽधिकारः तदीयवैदिकाङ्गोऽधिकारः तदीयवैदिकाङ्गस्यचतज्जन्यफलज
नकत्वप्रकारेणवेदबोधितत्वमेवतिचप्रयाजादिस्तथाङ्गविषयोहितावत्प्रधानसहकार्यकारणायाप्रवर्त्ततेनतुफलजनकं
वानित्यर्थः। कर्त्तेतिशेषः तथाचयत्रविधिनापापनिश्चय ६

मा॰टी॰प्र॰ मात्राकाङ्क्षायां प्रधानविधितः प्रधानज्ञानादेव तदुद्देशात् तथा च परहाकांक्षापत्तप्रवर्त्तनेनेसत स्यार्थ इति सकलमीमांसक
१८ मतसिद्धत्वमादर्शादिसहकारित्वस्याप्यंगविध्यर्थत्वात् न च त्वविधौ परः शब्दार्थ इति न्यायादंगविधेरपीष्टसाधनत्वमेवार्थ
इति वाच्यं शाब्दबोधस्याकाङ्क्षानुरोधित्वयान्विधावितस्य प्रधानविधिपरत्वात् तथैव मीमांसकैरभ्युपगमादिति भावः नन्व
नेत्रः नतदधिकारातिरिक्तस्तदीयवैदिकांगेऽधिकारः अंगत्वा…मंगप्रसंगादिति वैदिकांगत्वमंगप्रसंगादित्यर्थः तदधिकारा
तिरिक्तस्तदीयवैदिकांगेऽधिकारः अंगत्वामंगप्रसंगादिति वैदिकांगत्वमंगप्रसंगादित्यर्थः तदधिकारातिरिक्तानधिका
रकत्वस्यानिरुक्तेस्तदीयवैदिकांगत्वव्यापकत्वादिति भावः यद्यपि प्रारब्धकर्मण्यनधिकारस्यापि शौचादेर्मंगलेऽधिकारत्वा
त्रायनियमः तथापि तदतिरिक्ताधिकारेऽपनियमो बोध्यः नन्वेतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह नन्वेति प्रधानेत्स्व
मफलजनकत्वेन वेदबोधितमंगलके स्वपदं प्रारिप्सितकर्मपरं अधिकारिविशेषणं अधिकारः विरोधादिति अधिकार
त्वफलप्रतिबंधकत्वयोर्विरोधस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः तथा च तदीयवैदिकांगे मंगले कुतो विघ्नस्याधिकारत्वमिति भावः नन्व राम॰
समाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्याकारको निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्याकारको वा विधिः तथा च प्रारब्धकर्मजन्यफ
लजनकत्वप्रकारेण वेदबोधितत्वरूपं तदीयवैदिकांगत्वं कुतो मंगल इति वाच्यं प्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिर्निर्जायतामित्यु

नतु

हिश्पशिष्टप्रवृत्तेर्निर्विघ्नप्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिकामोमंगलमाचरेदित्याकारकस्यैवविधेरुन्नयनात्विधेःसमाप्तिकामो
मंगलमाचरेदित्याकारत्वेपिप्रारब्धकर्मसहकार्य्याकांक्षारूपैवनतत्प्रवृत्तेःआरब्धकर्मसहकारित्वस्यतदर्थत्वाच्चमीमांस
कनयेआकांक्षानुरोधित्वात्शाःब्दानामितिभावःननुकस्तर्ह्यधिकारइत्यतआहकिंत्विति सात्विति। स्वर्गकामस्याग्निष्टो
मःकार्य्योऽहमपित्वथेतिप्रतिसंधानेनप्रवृत्तेःकामनाज्ञानमपिप्रवृत्तिहेतुरित्य तेनेदंवक्तव्यंतत्कामनाफलंप्रतिप्रवृत्तिं
प्रतिचस्वरूपसत्सेवहेतुर्ज्ञातामानाभावात्नचैवमधिकारत्वानुपपत्तिःस्वात्मनिष्ठतयाज्ञातेसत्पुरुषंप्रवर्त्तयतितस्याधिका
रत्वादितिवाच्यंपश्वर्मविशिष्टनष्टस्यकर्मणःफलजनकत्वंसोऽधिकारइतितल्लक्षणात्नैवाधिकारनिश्चयःफलयोगमिति
वाच्यं।स्वरूपसतएवतस्यतथात्वात्अन्यथाशेषादित्र्यमात्रकृतमपिस्वकृतमर्थयेत्।नचतत्प्रमाणतथामानाभावा
त्नचैवंप्रायश्चित्तविशेषादौपापानिश्चयेपिप्रवृत्तिःस्यात्कामनाज्ञानमपिप्रवर्त्तकमितिवाच्यंतावताफलंप्रतित्व
स्यहेतुत्वेपिप्रवृत्तिंप्रतितस्यहेतुत्वेमानाभावात्नहिकाम्यकर्मप्रवृत्तिंप्रत्यपिकामनाभिलाषोहेतुर्मानंस्याऽभिलाषमकृ
त्वापिकेनचित्काम्यकर्मानुष्ठानात्फलंप्रत्यपिकामनाभिलाषस्यैवहेतुतयाकामनाज्ञानस्यहेतुत्वेमानाभावाद्वाक्यप्र
योगप्रतिवाक्यार्थज्ञानस्याहेतुत्वप्रयोजकत्वस्याप्यसंभावितत्वादित्यत्रविस्तरः।अन्यत्र।प्रायश्चित्तविशेषादौ।निश्चिता

मा॰शे॰अ धिकारकर्त्तकत्वेपीति। अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वेपीत्यर्थः संदिग्धाकारेतिमंगले विघ्नरूपाधिकारसंशय एव प्रवर्त्तक
१७ तोऽस्त्वित्यर्थः विघ्नवत्त्वेनेति। विघ्नस्याधिकारत्वाभावादित्यर्थः अभ्युपगम्याह [illegible]रिति। तथा च विघ्नसंशय एव प्रवर्त्तक इति नियु
मोऽसिद्ध इति भावः द्वितीयविकल्पेव्यभिचारमाह। अपि चेति। यथाश्रुते दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्त्यावेव दुरितनिश्चयहेतुतायाः पूर्व
शंकितत्वाद् निष्टध्वंसार्थिप्रवृत्तावनिष्टनिश्चयव्यभिचाराभिधानस्यासंगतत्वापत्तेः [illegible]तु पूर्वत्रैव दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तावि
त्याद्युदुरितपदमनिष्टसामान्यपरम् अतो नासंगतिरित्याहुः [illegible]तथापि विंत्वेसादिवस्माशाद्दोषासंगतेः [illegible]मुपलक्षणम्।
अतस्तत्कल्पेपि संवत्सरस्यैकमपीत्यादिवचनबोधितप्रायश्चित्तप्रवृत्त्याहो अभिचारोपि बोध्यः तृतीयकल्पमभिप्रेत्याह [illegible]चेति फ
लस्य फलोपधायकत्वस्य [illegible]पत्त्वनिश्चयात्। स्वरूपयोग्यत्वनिश्चयात्। कृष्णादावित्यादिपदात् कृच्छ्रप्रायश्चित्तविशेषादिप
रिग्रहः। तथा मंगलेपीति। विघ्नध्वंसरूपफलोपधायकत्वसंशयेपि प्रवृत्तिरिति शेषः [illegible]तु कृष्णादौ समाप्यतः फलावश्यंभा
वनिश्चयो स्यादेवेत्यत आह। यदि चेति। [illegible]निश्चयात् इति विघ्नेति विघ्नसमवहितमंगलमवश्यं विघ्नध्वंसोपधायकमिति नि
श्चयादित्यर्थः न च कृष्णादौ सामान्यतो निश्चयस्य हेतुत्वेपि वैदिके विशिष्य तन्निश्चयो हेतुरिति [illegible] अनंतरकर्मनाशापार राम॰
गमनादिशंकया तत्रापि विशिष्य तत्संशयात् [illegible]आपाततः वैदिके आपाततोऽवश्यंभावनिश्चयस्तथात्वापि तु न तरांगनिर्वा १७

४ संशयस्यैव प्रवर्त्तकत्वे तद्व्यतिरिक्तस्थले तन्निश्चयो हेतुरिति वस्तुतस्तु इदमभ्युपगमवादेन प्रधानकर्त्तव्यता ४

वाहनस्यानुष्ठानं प्रधानकर्त्तव्यतानिश्चयस्य वैदिकांगेतिकंपप्रवर्त्तकत्वात्कर्त्तव्यमितिनिश्चिसेसादिस्थलेरितिभावः ननिश्चयः
इष्टाकर्त्तव्यतानिश्चयः नचैवं कृपाहनिमित्रकश्राद्धादावपि आशौचादिसंदेहे नकर्त्तव्यतासंदेहात् पूर्वदिने तद्गनिशमि
यमोज्जनाभुकरणापत्तिरिति वाच्यं तत्रापि तर्कादिना मानसकर्त्तव्यतानिश्चयात् अन्यथातु निक्षेपं न क्रियते एवं यथा सकलशिष्टा
चारान्यथानुपपत्त्यानत्र उत्कटकोटिककर्त्तव्यतानिश्चयस्य वैदिकांगप्रवृत्तौ तदंगफले चकारणत्वे मानाभावात् तः प्रथमपदमेवो
पसंहरति अत इति। प्रधानेस्य माश्लेषे आयायोऽधिकारनिक्षेपप्रवर्त्तकः स्याश्लेषनिमित्तनिश्चयस्तस्य पूर्वदिनेऽभावात् तदीयवै
दिकांगेदेवतावाहनेऽधिकारः निक्षेपप्रवर्त्तक इत्यर्थः यतः धिक्षिप्यतेऽनेनेत्याधिकारः कर्त्तव्यतानिश्चयः तेन प्रधानकर्त्तव्यतानि
[illegible] श्चयाभावात् वैदिकांगदेवतावाहनेऽधिकारः निक्षेपप्रवर्त्तक इत्यर्थः तथा च चरमपदस्यैवाप्यनु
पसंहार इति श्रेयं ननु तथापि स्याश्लेषरूपनिमित्तनिश्चयाभावेपि परदिने स्यात् ततः किं स्यादित्याशयेन सकंपप्रवृत्तौ बाधकाभावेन बा
तादृशप्रवृत्तेः पूर्वदिनजनितात् देवतावाहनात् फलोत्पत्तिप्रसंग इत्यत आह यदीत्यादि। परसंदिग्धे परलोकेपि स्यादसमेवाग्रुभ
नेः परदिने स्यात्तनः किं स्यादित्तिविज्ञास्तिको हतः इतिभायेनेत्यर्थः कुर्यात् पूर्वदिने संकल्पं करोति ततानदोषा अनधिकृतकर्त्तृक
त्वेन निक्षेपप्रवृत्तिजनकनिमित्तनिश्चयाभाववत्कर्तृकत्वेन निष्फलं स्यादिति निष्फलं भवतीत्यर्थः निमित्तनिश्चयस्य स्वप्रयोगसनेमि नि

मा॰टी॰अ॰ त्तिक चारात्तज्जन्यव्यापारं प्रतिहेतुवत्तदीयवैदिकांगजन्यव्यापारं प्रत्यपि स्वप्रयोज्यतदंगद्वारा हेतुत्वात्। नचैवमुपरागश्रा
१९ द्धादावपि निमित्तीभूतोपरागादिसंशयात् कृतस्य तद्वैदिकांगपूर्वदिने निरामिषादिभोजनस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं मिष्टत्वा
त्। यद्वा तत्रोपरागसंशयेपि शिष्टाचारानुसारकोटिकनिमित्तज्ञानमेव हेतुः तदतिरिक्तस्थल एव निमित्तनिश्चयो हेतुरिति भावः। ननु त
थाप्युत्तरदिने स्याच्छ्लेष इत्याकृत्वा तन्निश्चये च जाते देवतावाहनकरणसंभवात्तदपि देवतावाहनं फलजनकं स्यादिति सत्तस्माहस्य
श्लेष इति। निश्चयेपीति सतीति शेषः नावाहनमोत्तरदिनकृतमावाहनं फलजनकमिति शेषः। अग्रागस्यत्ज्ञनितांपापूर्वेद्युनक
स्य स्यावाहनस्यैवाधः एव आवाहनस्य सफलत्वे वाच्यः एव ननु पूर्वदिने देवतावाहनाकरणे स्याच्छ्लेष इत्यातः कथं फलसिद्धिः अंगहानेः।
नमवस्यैव फलमिति चेन्न सकलवैदिकमीमांसकैः पूर्वदिने तदंकत्वापितयागानुष्ठानात एवात एव तत्र न तस्यागत्वमिति वाच्यं। प्रकृ
तिविकृतिन्यायेन तदंगत्वस्यावश्यकत्वात्। न्यायबलेन सहकारित्वस्यापि मीमांसकैर्विधौ माभ्युपगमात्। न च निरवच्छिन्नैर्मित्तिकेपि किं
चिदंगहानावपि फलसिद्धिरिति वाच्यं। तद्वि पूर्वदिनस्यागस्यबोधे अनुत्तरदिने देवतावाहनायत्तैः किंचिदंगहानावपि कर्मनिष्पत्त्यभ्युप रा॰म॰
गमेत्तत एव यागनिष्पत्तेः संभवेन प्रयत्नगौरवाद्गानुष्ठानापत्तेश्चेति स्याच्छ्लेषसंशयस्थले तस्यानंगत्वात् प्रकृतिविकृतिन्याये १९
नांगत्वे कल्प्यमाने पत्र न बाधकं तत्रैव कल्पनात् अत्र तु अधिकाराभावस्यैव बाधकत्वात् तेपत्र तु आप्तवाक्यादिना स्याच्छ्लेषनिश्चय

हसंशयेन संशयादिति भावः ननु वैदिके द्वारवैपरीत्यज्ञानेनाप्रवृत्तिरेवेत्यस्य आक्षिपे । तत्र दर्शोऽपसव्यात विस्र
वेतुरूके मायचरुं निर्वपेदित्यनेन विहितस्यस्य स्यचरुमन्त्राश्लेषनिमित्तकयागस्य दृष्टित्वेन दर्शप्रकृतिकत्वात्प्रकृति
वद्विकृतिरिति न्यायेन दर्शधर्मधर्मकत्वेऽपि पूर्वदिने देवतावाहनस्य दर्शधर्मस्य अस्याश्लेषरूपद्वारसंशयादननुष्ठानमुक्तं
तथा च मंगलेऽदुरितध्वंसरूपद्वारसंशयात्कथं प्रवृत्तिरित्याशंक्य ते नन्विति । स्पः खदिरकाष्ठनिर्मितः खड्गः दुःसाधनः दर्शध
र्मत्वेऽपि । दर्शप्रकृतिकत्वेऽस्यापि दर्शधर्मग्रहे सतीति पाठोऽप्ययमेवार्थः अतिदेशेति । प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशेत्यर्थः अस्या
श्लेषे आशां देवतावाहनस्याननुष्ठाने दृष्टान्तमाह । यथेति । कसलः स्वर्णकलापः । द्वारबाधे । वेत्यन्यरूपद्वाराभावनिश्चये । अवघा
तोऽननुष्ठानमिति शेषः व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्तीत्यत्र यवादिसाधारण्यपार्थे व्रीहिपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणया घृतादिव्याव
त्तेनियोगसाधनताविशेषाश्रयद्रव्यमात्रपरत्वेन कस्मले श्रयणे इति । कसमाला द्वारा नियोगसाधनत्वेन बोधितेऽकसले अवघात
प्राप्तावपि वैतुष्यद्वारबाधात् यथा अननुष्ठानमित्यर्थः ॥ अत इति द्वारसंशयेऽननुष्ठानवचनाद्वैदिकप्रवृत्तौ द्वारसंशयस्य प्रतिब
धकत्वकल्पनादिति भावः यथा चेति । वाकारसंवलितपाठपक्षे विघ्नध्वंसस्य देहेऽमंगलानुष्ठानानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह यथा वेति ।
यथा बाधे नवाधतो वेति पावत् । यथाश्रुते अत इत्यनेनानुपपत्तेः शेषस्य एवं वा अत इति द्वारस्य संशये व्यतिरेके निश्चये
वाननुष्ठानात् द्वारवैपरीत्यज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनादिति भावः वक्ततोमत्वेवाकारः प्रामादिक इति ध्येयं अस्याश्लेषे हि नि

भा॰टी॰प्र मित्तमतो निमित्तनिश्चयाभावादेव तत्र न प्रवृत्तिः नतु द्वारसंदेहात् स्याच्छ्लेषस्य द्वारत्वाभावात् द्व्याशयेन सिद्धांतयति। निमित्तेके
१८ होति। निमित्तेवान् [illegible]
[illegible] निमित्तनिश्चयवान् अधिकारी। अनुष्ठाता। निमित्तनिश्चयः निष्कंपप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। यात्रभेदनिश्च
यवान् यात्रभेदनिमित्तकहोमे यात्रभेदनिश्चयो यथा निष्कंपप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः इह स्याच्छ्लेषनिमित्तके स्नायां आश्लेषवान् आ
श्लेषनिश्चयवान् अधिकारी। अनुष्ठाताऽऽश्लेषनिश्चयो निष्कंपप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः आश्लेषस्य निमित्तत्वादिति भावः युक्तमन
नुष्ठानमिति। युक्ते पर्वदिने देवतावाहनस्यानुष्ठानमित्यर्थः स्याच्छ्लेषनिमित्तनिश्चयस्य प्रधाने प्रवर्त्तकत्वेनांगेपि प्रवर्त्तक
त्वात् तत्र प्रवर्त्तकस्य तदीयवैदिकांगेपि प्रवर्त्तकत्वनियमात् तत एव प्रधानचिकीर्षादेरपि वैदिकांगे प्रवर्त्तकत्वं प्रवृत्ते च विघ्नध्वं
सो न निमित्तं किंतु व्यापार एवेति तस्मात् संदेहेऽनुष्ठाने न किंचिद्बाधकमिति भावः ननु यत्राप्तवाक्यादिना पर्वदिने मक्राश्लेषनिश्चयस्त
त्रावाहनप्रसंगः नच मित्रस्यापि स्वरूपसतो हेतुत्वान्न तत्रापि तदनुष्ठानमिति वाच्यं तथा सति रूपयाहनिमित्तकश्राद्धादौ पर्वदिने
रूपाहाद्यभावात् तदंगनिरामिषभोजनादिकरणायत्तेरिति चेन्न यत्र पर्वदिने मक्राश्लेषनिश्चयस्तत्र पर्वदिने देवतावाहन रा॰म॰
स्येष्टत्वात् प्रकारांतरेणापि पर्वदिने देवतावाहनानुष्ठानमुपपादयति। अपि चेति। तदंगानुष्ठानं। तदीयवैदिकांगस्य देवता १८

अधिवासो नांगं कार्त्तिक्यादि क्रियमाणेऽलंगमेव । एवमाशौचमध्ये क्रियमाणकर्मणोऽसं ध्यायानांगत्वं तद्

स्तत्पूर्वदिने तत्कर्त्तव्यमेव अन्यथांगबाधात् अत एवैकादशाहे क्रियमाणोऽधिवासांगकर्मणां गविकृतिर्मृतेऽहषोत्सर्गे
...तिरिक्तस्थलेऽगमेव प्रकृति विकृतिमाध्येनांगत्वमेवकल्पमानेयत्राशौचादिबाधकं तत्रैवानवर्त्तनेन तत्रैवांगत्वस्य कल्पनात्
इति दिक् । प्रकृतेऽनुष्ठानस्य यपादयति मंगलेत्विति । विघ्नज्ञानं वा निति विघ्नज्ञानमात्रे कारणमित्यर्थः न चैवं द्वाराभाव निश्चयत्वे
न प्रतिबंधकत्वे गौरवं लाघवात् ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वस्यैवोचितत्वात् इति वाच्यं आचारानुमितश्रुतेः विघ्नज्ञानमात्रस्य कारणत्वेबो
धिते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः ननु नैमित्तिको निमित्तनिश्चयवान् अधिकारीत्युक्तं तत्कथं विवाहादिनिमित्त संशयोपि
नैमित्तिकश्राद्धानुष्ठानमित्यत आह भविष्यदि... तित्याचारवशान्निमित्तज्ञानमात्रमेवाधिकार इत्यर्थः । नैमित्तनिश्चयवानधिकारी
तिनियमो वृषोत्सर्गादिविषय इति भावः न च विवाहो निमित्तं किं तु सीमंतोन्नयनादिवद्विवाहे श्राद्धमंगमेव तथा च तत्संदेहेपि तत्प्रवृत्तौ
न किंचिद्बाधकमिति कथं भविष्यदित्युक्तं थोत्स्यतीति वाच्यं नूतनगृहप्रवेशादौ लौकिके विवाहादौ च वृद्धिश्राद्धस्यानंगत्वं परं तु इष्टा
पूर्त्तवत्त्वे वसीमंतोन्नयनेन तथा एतत्स्वप्रधानेषु श्राद्धकर्माणि भविष्यतीति वचनान्नैमित्तिकमेवेत्यभिप्रायात् आमेन तु ननु इ आ
कर्त्तव्यता निश्चयाभावात् पूर्वदिने तदंगानुष्ठानमित्युक्तं विवाहसंदेहेपि तदंगाभ्युदयिकाचरणादित्यत आह भविष्यतीत्या
द्युः मंगलेत्याप काभावेन प्रारब्धकर्मणि पवैदिकांगत्वासंभवमाशंकते नन्विति । अंगानामिति दोषवैदिकांग

र्थ्यंगविधायकतयाप्रयाजादेर्व्यभिचारापत्तेर्ग्रंथादिसमाप्तेर्ग्रंथादिसमाप्तिस्थले। प्रधानविधिरस्ति

।वेत्याद्युक्तेर्मेवायथाश्रुते लौकिकांगे व्यभिचारापत्तेः यागादेरपि शरीरात्मादेः सहकारितारूपांगत्वात्। अथ तथा तत्रापि व्य
।भिचारापत्तेश्च प्रधानविधिविधेयत्वमिति। तल्लौकिकेन्नर्थ्यतावोधकविधिसाकांक्षविधिवोधितत्वनियमइत्यर्थः यथाश्रुते दर्शादिप्रधा
नविधेः॰ प्रधानेमंगलविधिप्रकारीभूतमंगलनिष्टस्वसहकारिताके प्रारब्धकर्मणि। विधिरस्तितथा च तत्कर्तव्यतावोधकवि
धिसाकांक्षविधिवोधितत्वस्य तदीयवैदिकांगत्वव्यापकतया व्यापकाभावान्मंगले प्रारब्धकर्मवैदिकांगत्वासंभवइतिभावः न
न्वयेदंगाणियेविधित्वमतत्र गौरवात् किंतु तद्बोधकप्रमाणसाकांक्षविधिविधेयत्वमेव तदीयवैदिकांगत्वव्यापकं लाघवात् तत्त
त्वात्मानादिलौकिकप्रमाणमादायसंभवत्येवेत्यत आह निचेतिनचेत्यर्थः शास्त्रमंगलवोधकोवेदः एकदेशः साकांक्षत्वस्य
लौकिकप्रमाणस्यनिरपेक्षत्वादिति आकांक्षायाः शब्दमात्रधर्मतयाआकांक्षायामनिरूपकत्वादित्यर्थः तथा चैतदपिमंगलेना
स्तीतिभावः। अपूर्वजनकांगानां॥ अपूर्वद्वारा तदीयवैदिकांगानां। तथात्वात्। तद्विधिविधेयत्वनियमात् तथा चोक्तनियमोऽ
प्रयोजकइतिभावः केचित्तु तथा चापूर्वजनकत्वमुपाधिरितिभावइत्याहुः तदसत् योगांग प्राणायामादेर्मेध्यजपानांगमेधजा राम॰
निमित्तपापादेर्वसाध्याव्यापकत्वात् तेषां पापनाशादिद्वारेवांगत्वात्। अभिचारमप्याह आचारेति। प्रधानविधिंविनापि। प्रारब्धकर्मवि २०
धिंविनापि। तदंगत्वविधानाच्च मंगलस्य प्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकत्वप्रकारेणावोधनाच्च तथा च साध्याभावेनोमंगलस्यैवनिश्चि व

तद्धेतुमत्वात्तत्रैवव्यभिचारइतिभावः।यथाचमंगलविधेःप्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकत्वप्रकारेणावबोधजनकत्वंतथो
पपादितमधस्तात्तदुभयत्रैवविधित्वमतंत्रंगौरवादित्याशयेनाह।अपिचेति।प्रधानकर्त्तव्यतावोधकापेक्षणीयवोध्यकर्त्तव्य
ताकत्वमित्यर्थः।प्रयोजकवैदिकांगत्वव्यापक।मिहापिमंगलेपि।प्रतिबंधकाभावस्य।मंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य।सकलकार्य
हेतुत्वेनसकलप्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिहेतुत्वेनलौकिकप्रमाणस्यापि।प्रारब्धकर्मकर्त्तव्यतावोधकलौकिकप्रमाणस्यापि
ततसापेक्षत्वात्मंगलकर्त्तव्यतावोधकसापेक्षत्वात्।एतच्चापाततः।अपेक्षायाद्वैचत्वात्।ननुतद्देशकालसहकारेणैव
व्यापारजनकत्वस्यतदीयवैदिकांगत्वव्यापकत्वेनयामंगलस्यप्रारब्धकर्मवैदिकांगत्वेतद्देशकालसहकारेणैवविघ्नध्वंसजन
कत्वस्यात्।नचैष्टापत्तिर्देशांतरेकालांतरेपिशिष्टमंगलाचरणादित्याशंकतेयागादि वदिति।अंगयागादिवदित्यर्थः।प्रधान
देशकालान्वयः।प्रारब्धदेशकालसहकारेणैवव्यापारजनकत्वे।तदंगे।तद्वैदिकांगे।क्वचिद्वदितिशून्यःपाठः।तत्रयागादिवत्
प्रधानेतद्देशकालान्वयःयागादौयोमंगलेस्यादित्यर्थः।यद्यपिस्थूलदेशकालावाद्यायमंगलस्यापितदुभयान्वयसंभवःसूक्ष्म
कालदेशावाद्यायप्रयाणादेरप्यसंभवस्तथापिप्रधानकर्त्तव्यतावोधकप्रमाणेनयादृशायरूपाद्दिकालेदक्षिणप्रवणादिदेश
प्रधानानुष्ठानंवोधितंवैदिकांगानांतथाविधदेशकालसहकारेणैवव्यापारजनकत्वनियमइत्यर्थः।लौकिकस्यप्रधानत्वेपिदेश

मा॰टी॰प्र॰ कालनियमः केनापि न बोधित इति भावः असाधारणा इति। अंगे वैदिकांगे। तदन्वयात् प्रधानदेशकालसहकारेणो –
२१ व्यापारजनकत्वनियमात्। अत्रापूर्वजनकांगत्वमात्रं शिखाबंधने व्यभिचारीति तद्वारणायाऽसाधारणेति। असाधारणत्वे
च न यावत्कर्मांगान्यत्वं शिखाबंधनस्यापि वामागमबोधितांगत्वे न तथात्वात् किंतु वैधफलजनकतावच्छेदकधर्माव
च्छिन्नस्यानंगत्वं न च शिखाबंधनं तथा व...ुतरकर्मांगत्वात् दक्षिणागमबोधितयावत्कर्मांगत्वं वा तत् शिखांगकयावत्कर्मां
गान्यत्वं तदिति केचित्। असाधारणत्वमात्रं पापक्षयद्वारा योगांगमन्त्रे आसनप्राणायामादौ व्यभिचारीति तद्वारणायापूर्वजनके
ति। अपूर्वजनकांगत्वं चापूर्वद्वारांगत्वं अश्वमेधासमाप्तिकामन्यादिनातत्र क्रियमाणो शिवपूजादिरूपमंगले आनुषंगिका
दृष्टजनके व्यभिचारापत्तेः। न च पूर्वदिनविहिताधिवासाश्वमेधांगभूताश्वरक्षणालक्ष्मीपूजनांगचतुष्पथदीपदानादौ व्यभि
चार इति वाच्यं। विशेषविधिं विनेति विशेषणात् ननु केशस्य त्रिवृत्संयोगविशेषः शिखात् बंधनं तदनुकूलक्रिया सा च नांगं किं
तु शिखैव वा। विशिखेति श्रवणात् तस्याश्च नापूर्वद्वारांगत्वं स्थिरत्वेन परमापूर्वकालपर्यंतस्थायित्वात् तथा च किमसाधारणा राम॰
त्वविशेषणेनापूर्वजनकत्वदलेनैव वारणात् तेन च शौचादिहेतुमलापहरणादौ व्यभिचारणाय तदिति वाच्यं तस्याप्यपूर्वाजनकत्वा २१
त् अभ्युदयात्मकप्रतिबंधकाधर्मध्वंसरूपत्वात् शौचपदार्थस्येति मैवं शिखामात्रं हि नांगं किंतु मन्त्रविशेषविशिष्टैवास्या मन्त्रोयं दे

३ (=कारणतावच्छेदकोपलक्षितत्वे अप्रामाण्यग्रह[illegible]लिपितदभावोपलक्षितस्यास्य सत्त्वात् =)

शवैयर्थ्यात् विशिष्याचनपरमापूर्वैवपर्यंतस्थायिनी मंत्रस्यास्थिरत्वात् अतोऽदृष्टद्वारमावश्यकं। न च विशिष्यैतावत्
त्कालानवस्थायित्वेपि नुट्ठिःकारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वादिति वाच्यं। तत एवं सत्त्वमप्यपेक्षितमिसमं
त्रैस्मवस्थायितत्वात् अन्यथाऽव्यभिचारात् तामास्त्वकारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वमपेक्षितं तथापि मंत्रपूर्वकशिलावधनानंतरं
त्रुटिकावधनादिकालेकरणनिघातादिना मंत्रपूर्वकसंयोगविशेषात्मकशिलानाशेपि कर्मणो गवेगण्यवारणायादृष्टद्वारमाव
श्यकं न चादृष्टस्य द्वारत्वे दृष्टोत्पन्नानंतरमोक्षणोपि कर्मणो गत्यादिति वाच्यमोक्षणस्य प्रतियोगिजन्यत्वं संघे नादृष्टनाशकत्वात्
मोक्षणाचनमंत्रपूर्वकत्तसंयोगविशेषध्वंसमात्रं तथा मति त्रुटिकावधादिकालेकरणनिघातादिना [redacted] तादृशसंयोगविशेषनाशेऽदृष्टनाशात्कर्मणो निरंगत्वापत्तिता दृव स्थात् किंतु तादृ
शसंयोगविशेषसाम[illegible]थ्यसमवहितो त्रिकमंत्रपूर्वकत्तसंयोगविशेषनाशएव मोक्षणमिति
भावः त्वैतानुयायिनस्तु निरुक्तमोक्षणानंतरदृष्टनाशकं किं त्वगाप्त्वीतरवत्स्वजन्यपरमापूर्वमेव तदृष्टनाशकमोक्षणं

पिकर्मसांगंभवत्येव किंतु सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु इत्यनेन सार्वकालिकशिखाधारणस्यापि विहितत्वात्तथा
दकरणात्पुरुषस्य प्रसवोपमात्रेण च स्वजन्यपरमापूर्वस्य तदपूर्वनाशकत्वे एकयैव शिखया नानाकर्मानुष्ठानस्थले
प्रथमकर्मजन्यपरमापूर्वेणैव तज्जन्यापूर्वनाशात्द्वितीयादिकर्मणोऽङ्गवैगुण्यापत्तिरिति वाच्यं। प्रथमकर्मजन्यपर
मापूर्वेण तदपूर्वनाशेऽप्यवस्थितशिखया पुनरपूर्वान्तरकल्पनात्। न च मंत्रपूर्वकशिखाबन्धोत्पत्तिसंबंधेनैवापूर्वज
नकत्वमन्यथाधारावाहिकापूर्वोत्पत्तिप्रसंगादिति कथमवस्थितशिखयाऽपूर्वान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं। शिखाजन्मांगापू
र्वं प्रति शिखाजन्मांगापूर्वस्य प्रतिबंधकत्वादेव धारावाहिकापूर्वानुत्पत्तेः क्रमिकशिखाद्वयस्थले द्वितीयशिखयाऽपू
र्वाजननेऽपि क्षतिविरहात्प्राथमिकशिखाजन्यापूर्वेण तु एककर्मसांगतोपपत्तेरित्याकूतं। बद्धशिखत्वादावितिशिखादावि
त्यर्थः। तेन बन्धनस्नानांगत्वेऽपि न क्षतिः। प्रधानदेशकालान्वयः। न प्रधानदेशकालसहकारेणांगापूर्वजनकत्वनियमः
न्वेति। स्वतः सिद्धो दुरितकारणाभावप्रयुक्तो। निष्फलत्वं। विघ्नध्वंसानुपधायकं। ध्वंसप्रतिप्रतियोगिनोऽपि हेतुत्वादिति भावः। तदे रा.म.
दाप्रामाण्यमिति। विशेषणीभूतविघ्नध्वंसप्रत्यपि जनकताबोधकस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति विधिशेषस्य मा २२
प्तिकारणताबोधकवेदस्याप्रामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि फलोपधायकत्वं न विघ्नार्थः किंतु स्वरूपयोग्यत्वं तस्य च सहकारिवि र

वेण कश्चित्फलानुपधानेपि संभवात्कुतो ऽप्रामाण्यं तथापि सांगवैदिककर्मत्वव्यापकं फलोपधानमनस्तदभावेन सां
गे तस्मिन्नु सांगवेदबोधितकर्मत्वाभावः सिध्यन्न तु बाधकविधेर्वेदत्वाभावमादाय पर्यवस्यति वेदत्वाभावश्चासिध्यन्न श
ब्दे न तु पजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणानभ्युपगमित्व विषयार्थके तस्मिन्प्रमाणत्वाभावमादायैव पर्यवस्यतीति क्रमेणाप्रा
माण्यं स्यादिति भावः लोकावगतकारणो हीति। हि यस्मात्तल्लोकावगतकारणाद्दुरिते सतीति यो जनः वेदेन वेदसहकृत
ध प्रमाणान्तरेण वेदस्य फलोपधायकत्वबोधकत्वा[illegible]थाश्रुतासंगतेः तस्य मंगलस्यानं सजनकत्वं दुरितध्वंसोपधाय
कत्वं। नतु हेतुत्वं। न लोकावगतकारणं दुरितं विना। तथा च दुरितध्वंसजनने दुरितस्यापेक्षितत्वात् सांगत्वाभावादेव तत्र
विशिष्टाभावसिद्धिः ननु वेदस्य प्रामाण्याभावादितिभावः एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति अत एवेति निषिद्धानुष्ठानमित्युप
क लक्षणं। विहितानुष्ठानमपि निर्विघ्नजनकमित्यपि बोध्यं मंगलाकरणादिति। निष्फलत्वादिति भावः विघ्नज्ञानवत इति। तथा च
सर्वेषां शिष्टानां नित्यवदनुष्ठानमेवासिद्धमिति भावः संप्रदायः मीमांसकसंप्रदायः बृहत्वनुकलशिष्टैकवाक्यतयेत्या स्व
रभ्य संप्रदायविदां मतं न दूषयति मैवमिति। मंगलव्यापारीभूतविघ्नध्वंसस्य स्वोत्पत्त्युत्तरदृष्टकजातीयतासंबंधेन फली
भूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया समाप्तिकारणत्वं उत आश्रयतासंबंधेन तादृशात्मनिष्ठतया वा। आद्ये व्यभिचारमा

मा॰ री॰ प्र॰ हामंगलं विनापीत्यादिना। मंगलं विनापि ऐहिकमंगलं विनापि प्रमत्तनास्तिके इति प्रमत्तनास्तिकशरीरे कर्तृनाशं संबं-
धेन समाप्त्युत्पत्तेरित्यर्थः तथा च ऐहिकमंगलाभावे समाप्तिकर्तुरितच्छरीरे विघ्नध्वंसोत्पत्तेरसंभवात् स्वोत्पत्त्यवच्छेदकज्ञा-
२३ नीयत्वसंबंधेन विघ्नध्वंसो व्यभिचारीति भावः ननु जन्मांतरीयशरीरकृतमंगलादेव प्रमत्तादिशरीरे विघ्नध्वंसोस्त्विति सत आ-
ह नचेति तेन विनापि अव्यवहितपूर्वं कृते तेन विनापि सिध्यतेः उत्पद्यतेः तदंगा। तत्कारणत्वाच्च जन्मांतरकृतमंग-
लान्नास्तिकशरीरे विघ्नध्वंसोत्सादे विघ्नध्वंसप्रति मंगलं कारणमेव न स्यात् अव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य कारणताशरीरत्वादिति
भावः अस्यमाभिप्रेत्य शंकते न चेति जन्मांतरीयमिति जन्मांतरीयमंगलाज्जन्मांतरे उत्पन्नविघ्नध्वंसवत्त्वमित्यर्थः तत्र प्रमत्तकर्तृ-
कसमाप्तौ कारणं जन्मांतरीयग्रंथमुद्दिश्येति जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्ये तथा च जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्य मंगले त्यर्थः
शिष्टप्रवृत्त्यापत्त्या यथोक्तत्रैमासां मंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य न समाप्तिकारणत्वमिति भावः पुत्रेष्टिरपि जन्मांतरीयपुत्रमुद्दिश्य न क्रि-
यत इति अत्र मेणाशंके पद्येति तथा च तत्र यथा जन्मांतरीयपुत्रमुद्दिश्य शिष्टैः करणप्रसंगरूपबाधकसत्त्वेप्यात्मनिष्ठतया
आपाततस्तस्याः हेतुत्वं तथा अपि विघ्नध्वंसस्यैवात्मनिष्ठतयैव हेतुत्वमिति भावः अमुं निराकुर्वन् दूषयति तत्रेति का- राम॰
मनाश्रवणादिस्थले जन्मांतरीयपुत्रमुद्दिश्यापि शिष्टैः करणादिति शेषः इहेति फलमित्यंतमनेको ग्रंथः प्रागिव स्थित २३

समाप्तिकामनया मंगलाचारः प्रारिप्सितसमाप्तिकामनयैव मंगलाचारः जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्य मंगलाचार इ
तियावत् नह्येवमस्योत्पस्यावच्छेदकजातीयत्वसंबंधेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया मंगलत्वस्य विघ्नध्वंसस्य समा
प्तिकारणताबोधकत्वेनैव वेदानुमानात् वेदस्यानुमेयत्वात् आसन्नसमयेति मंगलानुष्ठानसन्निहितसमयत्वमर्थः फलं।
फलोपधानात्मकमंगले जन्यताश्रयः आसन्नसमयस्य विशेषणत्वमभिप्रेतकालेनान्वेति स्वेष्टमीति आवेयत तथा मंग
लफलीभूतसमाप्तीनां परिचायकत्वादित्यर्थः तथा च तत्र मंगलकार्यत्वानन्वयेपि न क्षतिरिति भावः तस्मादिति व्यभिचारात्
न तदंगमिति नास्तिकसमाप्तौ स्वोत्पस्यावच्छेदकजातीयत्वसंबंधेन मंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य व्यभिचारान्नेति न स्वोत्पस्यावच्छेदकजा
तीयत्वसंबंधेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरीरनिष्ठतया समाप्तिजनकीभूतविघ्नध्वंसधारीकस्य मंगले समाप्तिजनकमित्यर्थः
यद्यपि सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्यांगत्वादिति पूर्वमभिधानात् विघ्नस्थलीयसमाप्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकं तथा च नास्ति
कशरीरकर्तृकसमाप्तौ कुतो व्यभिचार इति स्वतत्कर्तृकसमाप्तेः कार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वात् न च तादृशसमाप्तित्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वं वेदेन न बोध्यते इति वाच्यं कारणतामात्रं हि वेदो बोधयति कार्यतावच्छेदकं चोत्तरकालकल्प्यं तथापि
विघ्नस्थलीयत्वं विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं न च तादृशशरीरनिष्ठत्वेति जन्यतं तथा च कुतो समाप्तिजनकतायां गरहो

याभेव मंगले समाप्तिकारणताग्रहः संभवादन्यथासिद्धिरतो न तत्कार्य्यतावच्छेदकं किंतु समाप्तित्वमात्रमतो नास्तिकसमा
प्ते पिकार्यतावच्छेदकाक्रांतेति भावः ननु बोधलक्षणा। विघ्नध्वंसजातीयशरीरनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य समाप्तित्वस्य वानुगतस्या
भावदनंतकार्य्यकारणभावापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं मीमांसकैकदेशिमतमाह आरभ्येत्विति प्रधाने आरब्धे कर्मणो मंगं। नारब्धकर्मज
न्यसमाप्तिजनकमिति यावत् आरब्धकर्मजन्यसमाप्तिश्चरमवर्णरूपा तत्र समस्यावाप्तत्वापूर्वद्वारकत्वे लौकिकफलांगत्ववि
रोध इति पूर्वोक्तदोषवारणायाऽभिहितं आरब्धकर्मसमाप्तिः आरब्धकर्मोत्पत्तिः फलं। तस्य फलत्वं चातीन्द्रियत्वादलौकिकत्वे
ति भावः ननु एवं विघ्नध्वंसकामनया मंगले शिष्टप्रवृत्तिर्न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह तत्र कामइति आरब्धकर्मफलोत्पत्तिकामनैव मंगले
शिष्टप्रवृत्तिजनिका न तु विघ्नध्वंसकामनेत्यर्थः तथा च श्रुतिरपि तथैवोत्तेया ननु निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्याकारिके
ति भावः कर्मादौ सादि यदात्कर्तृसाधनयोः परिग्रहः आरम्भदापि आरब्धकर्मप्राक्कालातिरिक्तकालेपि कारणमिति अपूर्वजनयत्वि
तिशेषः आरंभसमयकर्तव्यतावोधनादिति प्रारब्धकर्मपूर्वसमयकर्तव्यतावोधनादित्यर्थः तथा च तज्जन्यापूर्वं प्रतितादृशसम राम°
यस्यापि हेतुत्वादन्यदा तत्कारणतानापूर्वमिति भावः आग्नावैष्णवमिति छांदसः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपे दि २४
त्यर्थः पक्षेऽग्निदेवताकविष्णुदेवताकमेकादश कपालं निर्वपेदित्यर्थः अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू ततो देवताऽस्येति कुत्स

त्तेः प्रधानायाः दर्शेऽजन्यफलाऽजनिकायाः कर्त्तव्यत्वमिति बोध्यते इति शेषः ननु मंगलस्यांगत्वेऽङ्गवैगुण्यापत्तिभियाऽनाव
त्वा आरंभसमयेऽवश्यं तत्करणं प्रसज्यते अनंगत्वे वारंभसमयेऽवश्यं कथं तत्करणं न हि आरंभणीयादर्शसमयेऽवश्यं क्रियत
इति नियम इत्यत आह काम्यनोपाधिकार्यत्वेऽपीति। फलांतरकामनाधीनेच्छाजन्यकृतिविषयत्वेऽपीत्यर्थः आरंभसमये आ
रब्धकर्मप्राक्समये। [redacted] आरब्धकर्मसमाप्त्यर्थिनः आरब्धकर्मसमर्थि आरब्धकर्मकर्त्तो। उपायत्वेना नः
ताहृशोत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वेन अवश्यं तदनुष्ठानादिति अवश्यमारब्धकर्म पूर्वसमये तस्य ज्ञानादित्यर्थः तथा चेष्टसाधनता
ना ज्ञाननियमेनेच्छानियमात् प्रवृत्तिनियम इति भावः नन्वेवं यत्रोत्पत्तिकामनं वि आरब्धकर्मोत्पत्तिकामनां विनैव कर्मारब्धं तत्र
मंगलं नानुष्ठीयेतेत्याशंकते नचेति। काम्यत्वा आरब्धकर्मोत्पत्तिकामनाधीनकामनाविषयत्वेऽपि समाप्तिकामनां विना आरब्धक
र्मोत्पत्तिकामनाविरहे। समाप्तं कर्म। उत्पन्नं कर्मः अलं। समर्थं। फलार्थिनः श्रेयःप्रयोजनकोऽस्यार्थिनः समाप्तो। उत्पन्नो। अवश्यंभा
वादिति। तदभावेऽननुष्ठानमिष्टमेवेति भावः विहितेति। विहितजन्यप्रधानापूर्वत्वादित्यर्थः विहितजन्यप्रधानापूर्वस्य फलसं
पादकत्वेऽपि कारणसंपादकत्वनियमादिति भावः अत्र फलपदस्य ष्ठपरतया पापापेक्षया व्यभिचारवारणाय विहितजन्येति विहि
तत्वे बलवदनिष्टाननुबंधित्वेन वेदबोधितत्वेन श्येनजन्यपापेन व्यभिचारः विहितजन्यत्व[illegible]मात्रोक्तौ फले व्यभिचारः

मं॰ मा॰ टी अतः प्रधानापूर्वेति अङ्गानि तत्प्रधानापूर्वाणां पूर्वे व्यभिचारवारणाय प्रधाने सपूर्वविशेषणं प्रधाने स्वस्य विहितत्वेन स
२५ हान्वयेऽङ्गप्रधानेनोभयत्र पशिखादिनांऽङ्गविषयाऽङ्गानितेः पूर्वे व्यभिचार इत्यत आह फलशिरस्का पूर्वमेव प्रधानापूर्वं तेन द
क्षिणादिविनाकृतप्रधानजन्यापूर्वेण न व्यभिचारः कौन्तेनाघनाशफलमप्यपूर्वे विशेषणान्तेन तन्नाशे न व्यभिचारः फलोपधा
यकत्वस्य साध्यत्वात् स्वरूपयोग्यत्वस्य मंगलजन्यादृष्टेपि सत्त्वात् यदि च सत्यपि अपूर्वे सत्प्रतिपक्षवत् तत्सा प्रतिबंधा
न फलोदयः तद्विघ्नसंपादकत्वेन तदा प्रतिबंधकत्वेनापि अपूर्वविशेषणीयमिति न च मंगलजन्यापूर्वप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धेः
त कथमिदमापादनमिति वाच्यं मंगलं यदि विहितत्वे सति प्रधानापूर्वजनकं स्यात्तदा फलसंपादकशेषः कारणासंपादकापूर्व
जनकं स्यादित्यापादनात् तत्रापि जनककर्मणि व्यभिचारवारणाय समसंततप्रवृत्तावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेनापाद्यमिति द्विरुक्ते दृश्य
ति दिक् आरब्धकर्मसमाप्त्यवश्यंभावापत्तेरिति मंगलेकृते सर्वत्रैवावश्यमारब्धकर्मसमाप्त्यापत्तिरित्यर्थः। नन्विदमप्रयो गम
जकमित्यत आह फलावश्यंभावेति न निश्चयश्च तोक्तनियमं विनेति भावः इष्टापत्तिमाशंक्याह नेचेवमिति न च मंगले कृते २९
ऽवश्यमारब्धकर्मसमाप्तिरित्यर्थः भयसीति प्रोषिता समाप्त्यभावात् उत्पत्त्यभावात् ऐहिकमात्रेति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्व

नकारणत्वं विघ्नध्वंसीयसमाप्तौ च कर्मान्तरजन्यपुण्यविशेषाभावविशिष्टमंगलजन्यपुण्यविशिष्टत्वेन कारणत्वं
वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकशरीरवृत्तित्वमिति अत एव कृतेऽपि सांगे मंगले क्वचित्फलाभावः तत्र फलबलेन जन्मान्तरजन्म
पुण्यविशेषस्य कल्पनादिति भावः तत्सत्त्वसंभावनेति। जन्मान्तरीनकर्मान्तरजन्यपुण्यसत्त्वसंभावने सर्थः एकाभावविशिष्टापर
स्यैव फलजनकत्वादिति भावः यथाप्रयोगं। एषकरणकयोग उभयस्य। मिलितस्योभयस्यैकशास्त्रार्थत्वात् शास्त्रबोधितफलजं
नकत्वात्तस्यैव फलजनकत्वात्। शिव एवमादिकर्मान्तरमंगलोभयकरणादपि समाप्तिदर्शनात् विघ्नध्वंसीयत्वस्योक्तक्रमेणान्यथासि
द्धिसंपादकतया अननुगततया च कार्यतावच्छेदकत्वासंभवात्तु सापि बोध्यं। ननु व्रीहियवादिविकल्पस्थले कथं कार्यकारणभावः
एकजातीयदर्शजन्यापूर्वविशेषेण तज्जन्यस्वर्गविशेषे च उभयोः प्रत्येकं कारणत्वे व्यभिचारात्। एकस्मादपि तादृशकार्यविशेषोत्प
त्तेः। नचोभयदर्शजन्यतावच्छेदके वैजात्यद्वयमस्ति तदवच्छिन्नं प्रत्येकं प्रत्येकं हेतुत्वं स्वीकार्यमिति वाच्यं उभयकरणकयागादपि
फलोत्पत्त्यापत्तेः। न चेष्टापत्तिः अशास्त्रार्थत्वात् भिन्नभिन्नावच्छिन्नं प्रति कारणतापि यदि वैकल्पिकी तदाश्वमेधवाजपेययोः स्व
र्गजनकताया अपि तथात्वापत्तेश्च। अथ व्रीहिकरणकयवकरणकयोरुभयोरेव दर्शात्मकत्वात् दर्शविशेषं प्रति स्वर्गविशेषप्रति व
च दर्शत्वेनैवोभयोरनुगतहेतुता दर्शत्वं च जातिविशेषः। नचैवमुभयकरणकदर्शादपि फलोदयप्रसंग इति वाच्यं जनकता

मू॰ मा॰ री॰ प्र॰ वच्छेदकदर्शत्वस्यतत्राप्यसत्वात्। एकरूपभावावच्छिन्नं प्रत्युभयोर्जनकत्वमेव वैकल्पिककारणता। न च स्वाभावमेव वाऽन्यये
२७ यर्योर्न विकल्पइतिचेन्न उभयकरणकेपि दर्शाव्यवहारान्तत्रापिदर्शत्वसत्वात्। न च दर्शत्वेन न कारणता किं तूभयकरणक
दर्शव्यावृत्तेन दर्शत्वव्याप्यजातिविशेषेण नहि दर्शत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वपर्यवसितं वेदो बोधयतीतिवाच्यं। कारणतावच्छेद
केक्योपियद्द्वैकल्पिककारणतानन्दादंडयोर्घटजनकत्वस्यापि तथात्वप्रसंगात परस्परविरुद्धवैजात्याश्रययोर्द्वयोर्वैकल्पि
ककारणतास्थले एकरूपेणकारणत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च। अत्र तु व्रीहिकरणकयागयवकरणकयागयोरुभयोर्न्यतावच्छे
दकमेकं वैजात्यद्वयमस्तिअतो न परस्परं व्यभिचारः कारणत्वं च तदुभयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं व्रीहिकरणकयागाभावविशि
शिष्टयवकरणकयागत्वयवकरणकयागाभावविशिष्टव्रीहिकरणकयागत्वाभ्यां अतो नोभयकरणकयागादपूर्वोत्पत्तिः। न च। ३
श्वमेधवाजपेययोः कारणतापि वैकल्पिकी। एकाभावविशिष्टापरत्वेन कारणतायाः एवं तथात्वात्। व्रीहियवकरणकत्वं च तदु
भयपुरोडाशविषयत्वेन तच्च दर्शनिष्ठपरस्परव्यावृत्तजातिद्वयपरिचायकं न च परस्पराभावविशिष्टत्वेन कारणत्वे व्रीहिकरणक
दर्शाव्यवधानोत्तरयवकरणकदर्शादपूर्वानुत्पत्तिप्रसंगः उत्पत्तिसंबंधेनयागादेरदृष्टजनकतया क्षणविलंबस्य वक्तुमशक्य रा॰म॰
त्वादिति वाच्यं। व्यवहितस्याप्यारम्भान्तराऽव्यवधानेन तादृशदर्शद्वयोत्पत्तेरसंभवात्। न च विशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वविशेष २७

संबंधेन फलीभूतारब्धकर्मोत्पत्तिकर्तृशरीरनिष्ठतयैव मंगलजन्यापूर्वस्यारब्धकर्मोत्पत्तिहेतुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः अन्य
थासावच्छेदकत्वसंबंधेन तादृशशरीरनिष्ठतया समवायसंबंधेन तादृशात्मनिष्ठतया वा आरब्धकर्मोत्पत्तिजनकत्वे जन्मा
न्तरीयग्रंथमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्त्यापत्तेरिति भावः ननु मंगलानंतरोत्पन्नेन तत्पूर्वोत्पन्नेन वा दुरितेन प्रतिबंधान्न फलं।
अस्मन्नये मंगलस्य दुरितानाशकतया तत्पूर्वोत्पन्नेनापि प्रतिबंधसंभवादित्यत आह। वैदिकेति। फलावश्यंभावेन। फलावश्यंभाव
नियमेन। आगंतुकेति। मंगलपूर्वोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ननूक्तनियमोऽप्रयोजक इतरसकलकारणसत्त्वे फलावश्यंभावनिश्चयस्य
पापाश्रद्धया एव वैदिककर्मप्रवृत्तौ हेतुत्वादित्यस्वरसादाह। किंचेति। यथेति। कारीर्यपि अदृष्टद्वारा हेतुरिति मतेनेदं वस्तुतस्तु
अवग्रहनिवृत्तिरेव तत्फलमिति समन्वयस्त्वन्ते हेतुः स्यादिति। प्रधानापूर्वजनकविहितकर्मणोऽग्रिमपुरुषव्यापारानपेक्षफ
लजनकत्वनियमादिति भावः। न चैवमपि विच्छेदः शंक्यते लोकेति तदपेक्षा। कंटाभिघाताद्यपेक्षा। कंटाभिघातादेरेवारब्धकर्मरू
पत्वे केशादिक्रियावैयर्थ्यात् तथा च प्रधानापूर्वजनकविहितकर्मत्वं लोकावगतकारणांतराग्रिमपुरुषव्यापारानपेक्षफलजनक
त्वस्यैव व्याप्यम् अन्यथा पुत्रेष्टौ भोजनादिद्वारा भोगजनकादृष्टजनककर्मणि च व्यभिचारादिति भावः। एवेति। कंटाभिघातादिरे
वेत्यर्थः। किमनेन। किं मंगलेन दृष्टकारणासाकल्ये दृष्टविलंबेन कार्यविलंबावश्यंभावादिति भावः। ततः समाप्तिसाधनत्वमिति।

मं॰भा॰टी॰प्र॰ मंगलस्य तत्तुल्यत्वेन फलकत्वमित्यर्थः कर्मनिर्वाहे। कर्मोत्पत्तौ। येनेति तथा च बाधेन तादृशशङ्कातिरप्यसिद्धैवेति भावः। मंग
२६ लं विनापि। ऐहिकमंगलं विनापि। प्रमत्तेनास्तिकेति प्रमत्तेनास्तिकशरीरे। कर्तृतासंबंधेनारब्धे कर्मोत्पत्ताविसर्थः तथा च ऐहि
कमंगलाभावेन स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वासंबंधेन मंगलजन्यादृष्टासंभवेप्यारब्धकर्मोत्पत्तेस्तेन संबंधेन मंगलजन्यादृष्टं तत्र व्य
भिचारीति भावः। नन्वकारणमिति। नन्वादृशसंबंधेन फलीभूतकर्मोत्पत्तिकत्वे शरीरनिष्ठतया मंगलजन्यादृष्टं कर्मोत्पत्तिकारणमित्य
र्थः शंकते जन्मांतरीयेति पुराणसंपत्तिः समाप्तिकामनाकृतशिवपूजादिकर्मांतरजन्यपुराणसंपत्तिः जन्मांतरीयेति। नास्तिकाभिप्रा
येणास्वरूपकथनं तथापि व्यभिचारादिति। स्वोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबंधेन मंगलजन्यादृष्टस्य व्यभिचारादित्यर्थः शंकते। कचिदिति। वि
घ्नस्थलीयेतरारब्धकर्मोत्पत्तौ कर्मांतरजन्यपुराणविशेषसंपत्तिर्हेतुः विघ्नस्थलीयारब्धकर्मोत्पत्तौ मंगलजन्यमदृष्टं स्वोत्पत्त्यवच्छेदक
जातीयत्वसंबंधेन फलीभूतारब्धकर्मोत्पत्त्यधिकरणशरीरनिष्ठतया हेतुरित्यर्थः शिष्टाचारानुरोधादिति भावः। नन्वेवं येन कर्मांतरमं
य गलं चोभयमेव कृतं तत्र विनिगमकाभावात्परस्परविरहेन कार्योत्पत्तिप्रसंगः द्वयोरेव कारणत्वादित्यत आह। ब्रीयनियववदि हि
ति। तत्र यथा परस्पराभावविशिष्टत्वेन ब्रीहिकरणकयवकरणकयागयोः कारणत्वं तथा प्रकृतेपि विघ्नस्थलीयेतरसमाप्तौ स्वोत्पत्त्यव राम॰
वच्छेदकजातीयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमंगलजन्यपुराणविशेषाभावविशिष्टकर्मांतरजन्यपुराणविशेषस्य कल्पनात्वेन २६

णविशेष्यभावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्यकारणभाव चतुष्टयापत्तिरिति वाच्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिश्रुतेरेव विनिगमक
त्वात् तादृशश्रुत्या यागस्यैव कारणत्वबोधनात् न तत्वभावस्य। न च तथापि व्रीहिकरणकयागाभावादिविशिष्टत्वस्य एवकारणकया
गत्वाद्योर्धर्मयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभाव इति वाच्यं। लाघवेन तयोरेकतरद्वयमिति न्यायेनैव यागनिष्ठतथात्वास्य समह
स्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात् न च परस्परव्याहतेन वैजात्यद्वयस्य कार्यतावच्छेदकत्वे वाजपेयाश्वमेधयोः व्रीहिकरणकयवकर
णकयोः उभयोरेव तुल्यवदनुष्ठानापत्तिरिति वाच्यं। तादृशादृष्टयोर्द्वयोरेव कामनासत्त्वे इष्टापत्तेः केचित्तु तादृशवैजात्यद्व
यावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं लाघवात् व्रीहिकरणकयागत्वयवकरणकयागत्वाभ्यामेव कारणत्वेन तु परस्पराभावविशिष्टत्वेनासङ्ग
देस्यवच्छेदकतायाः सिद्धान्तासिद्धत्वात् गौरवाच्च। परस्परकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति परस्परस्य प्रतिबन्धकत्वे याचनोभयकर
णकदर्शादपूर्वोत्पत्तिः। न चैवमतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरस्य कल्पने गौरवमिति वाच्यं तस्य कार्यकारणभावग्रहोत्तरं कल्प
त्वेन फलमुखत्वात्। यत्र परस्परं परस्परकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकं तत्रैव वैकल्पिकी कारणता तेनाश्वमेधवाज
पेययोर्जनकताने वैकल्पिकी न चैवं तत्तदभावव्याप्यपरामर्शयोरनुमितिं प्रति कारणतापि वैकल्पिकी स्यादिति वाच्यं तयोः प
रस्परकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रत्यप्रतिबंधकत्वात् विशिष्टबुद्धित्वस्यैव तयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादित्याहुः। यत्तु दर्शजन्यस्व

प्र॰भा॰टी॰प्र र्गविशेषनिष्ठमेवोभयजन्यतावच्छेदकं जातिद्वयं परस्परकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वर्गं प्रति प्रतिबंधकत्वादुभयकरणकद-
२८ र्शनात्स्वर्गोत्पत्तिरिति वदंति। तदसत्। उभयकरणकदर्शादपि स्वर्गोत्पत्त्यापत्तेः प्रागभावस्य तु तेन विनाशितत्वात्स्वर्गोत्पत्तिसमये प्रतिबं-
क धकाभावात् परस्परजन्यतावच्छेदकप्रतिबंधकत्वे च व्रीहिकरणकदर्शोत्तरं हृतयवकरणकदर्शात् स्वर्गोत्पत्तिप्रसंगात्। अन्ये तु सा-
मान्यतो दर्शत्वेनैव व्रीहिकरणकदर्शयवकरणकदर्शयोरुभयोरपूर्वविशेषं प्रति स्वर्गविशेषं प्रति च हेतुत्वेन तयोर्विशेषतोपि
हेतुत्वं किंतु दर्शसामान्यजन्यतावच्छेदकापूर्वनिष्ठवैजात्यव्याप्यं व्रीहिकरणकदर्शयवकरणकदर्शयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकं पर-
स्परव्यावृत्तं वैजा   त्यद्वयं तेन सामान्यसामग्रीसत्त्वेपि प्रतिबंधकाभावरूपविशेषसामग्र्यभावादेव नोभयक-
रणकदर्शात्फलापत्तिः व्यक्तं तत्तु प्रत्येकं व्रीहिकरणकदर्शत्वयवकरणदर्शत्वाभ्यां प्रतिबंधकतापि न वाच्या। प्रतिबध्यतावच्छे-
दकवैजात्यद्वयकल्पने प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावद्वयकल्पने च गौरवात् परं तु दर्शसामान्यजन्यतावच्छेदकापूर्वनिष्ठवैजात्यसा-
वच्छिन्नं प्रत्येव व्रीहियवोभयकरणकदर्शत्वेन प्रतिबंधकत्वं अत एवाव्यवधानेन व्रीहियवप्रत्येकमात्रकरणकयागद्वयसंभवे-
पि द्वितीयादपूर्वोत्पत्तौ न बाधकं। न चैवं तथापि व्रीहियवोभयकरणकयागाव्यवहितोत्तरप्रत्येकमात्रकरणकयागान्नापूर्वोत्पत्तिः राम॰
स्यादुत्पत्तिसंबंधेन यागादेरपूर्वजनकतया क्षणविलंबस्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं इष्टत्वात् उभयकरणकयागानं- २८

तसंस्कारो कविलंबोस्यत्र प्रत्येकमात्रकारणकयागादेवापूर्वोत्पादादित्याहुः पशुयागं प्रत्येव व्रीहियवयोर्वैकल्पिककारणते
ति तदस्य त्वत्वं व्रीहिस्य जनिकायाश्चनेन देवप्रीतिर्भवति सा कारिकायाः इदं द्रव्यं देवताया भवतु सा कारिकाया वाइच्छाया यागत्वे
न तत्र व्रीह्यादेर्हेतुत्वमानाभावात् व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ व्रीह्यादिजन्यपुरोडाशविषयकत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात् हेतृत्वे तृतीयावि
भक्तेः शक्तेत्तयाजन्यत्वार्थकत्वे यित्वा लाक्षणिकत्वाविशेषात् यागं प्रति व्रीह्यभावविशिष्टयवत्वादिना कारणत्वस्य व्रीहित्वादिना
प्रतिबंधकत्वस्य वा वक्तुमशक्यत्वाच्च अनुगतानतिप्रसक्तैर्वा प्रतिपस्थता हुताश प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधस्य दुर्वचत्वादिति सं
क्षेपः। नन्विति। विधिवाक्य। मंगलबोधकविधिवाक्य। फल। समाप्तिः। किंत्विति। मंगलात्। स्वजन्यादृष्टसंसर्गवच्छेदकत्वसंबंधे
न मंगलस्य सत्वात्। यद्वा स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसंबंधेन मंगलजन्यादृष्टसत्वात् फलावश्यंभावे। तदितरसकलकारणसमवधाने सति
फलावश्यंभावे। तथा च व्यतिरेकव्यभिचारो न दोषायेति भावः। तदाग्रहे। कारणताग्रहे। व्यभिचारो। व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं। आग
मेन। विरोधे नातद्वक्ते मिति। दृष्ट्य किरणावल्यामाचार्यचरणैरिति शेषः। आगममूलत्वादिति। अस्यार्थस्य। मंगलस्य समाप्तिकारणत्वग्रह
स्य। आगममूलत्वात्। आगमजन्यत्वात्। व्यभिचारो। व्यभिचारज्ञानं न दोषायेति। तदर्थ इदमभिमानं। स्वर्गसाधनता वेदे न स्वर्गसाधन
तायहाः अन्यथा यागस्नानादितो यि स्वर्गस्य व्यभिचारेण कारणत्वग्रहो न स्यादिति भावः। आगमेन बोधयितुमशक्यत्वात्। आगमे

मं॰ मा॰ टी॰ २९ नप्रमापयितुमशक्यत्वात् । आगमजन्यज्ञानस्याप्रमात्वायोगादिति यावत् । नन्वेवं यागादेः कथं वेदेन स्वर्गसाधनताप्रमेत्य
त आह । यागजनितेति । कारीतीति । इदं परमतेनावक्तव्यं । अवग्रहनिष्टत्वे रेव तत्फलत्वादिति बोध्यं मंगलमपूर्वं जनयतीति नैया
यिकाः । विघ्नसंसर्गाभावो जन्यते विघ्नसंसर्गाभावोऽत्र समाप्तिरिति केचित् । स्वजन्यापूर्वजनितविघ्नसंसर्गाभावद्वारा मंगलस्य समाप्तिहे
तुत्वमिति केचिन्मीमांसका वदंति तन्मतमुपन्यस्यति । परे त्विति । निर्वाहकत्वं समाप्यकत्वं विघ्नसंसर्गाभावेति स्वजन्यापूर्वजनितविघ्न
संसर्गाभावद्वारेत्यर्थः । तथैव । विघ्नसंसर्गाभावत्वेनैव । प्रतिबंधकाभावस्य । विघ्नाभावस्य । नुत्पादः । प्रागभावः । कर्मनिर्वाहसमर्थ
स्यापीति कर्मसमाप्तिकालस्यापीति । ननु विघ्नप्रागभावस्य किंविधया मंगलजन्यत्वमित्यत आह । विघ्नकारणेति । विघ्नकारणं मंगलप्रा
गभावः । तद्ध्वंसविधये इत्यर्थः । प्रागभावस्य । विघ्नप्रागभावस्य । साध्यत्वं मंगलजन्यत्वं यथाश्रुते विघ्नकारणस्य निषिद्धकर्मणो मंगलेन
नाशासंभवादलग्नकतापत्तेः । ननु तथापि प्रागभावस्याजन्यत्वात् कथं मंगलजन्यत्वमित्यत आह यप्रस्मिन्सतीति । असत्त्वे
व्यतिरेकः । एवं च मंगलसत्त्वे प्रागभावसत्त्वं विघ्नप्रतिबंधकसत्त्वेन विघ्नानुत्पत्तेः मंगलव्यतिरेके च विघ्नप्रागभावव्यतिरेकः प्रतिबंध रामं॰
काभावसत्त्वेन विघ्नोत्पत्तेरिति विघ्नप्रागभावस्तज्जन्य इति भावः । ननु व्यतिरेके यस्यासत्त्वमित्यत्र यदि समानाधिकरणत्वाः सामानाधिकरण्यमा २९
त्रमर्थः व्यापकत्वं वा नाद्यः अतिप्रसंगात् । सामग्रीकरणोदासीनसत्त्वेपि कार्यसत्त्वात् यत्किंचित्कारणाभावस्थले उदासीनाभा

यादपि कार्य्याभावात् न च स्वकार्य्येतरयावत्कारणसमवधाने यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इति वक्तव्यं स्वपदं
च कारणत्वाभिमतपरमिति वाच्यं। विघ्नप्रागभावादेः कारणाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः यत्सत्त्वे सत्त्वमित्यन्वयदलस्य व्यर्थतापत्तेश्च न
हि अकारणस्य स्वेतरयावत्कारणकाले स्वाभावे न कार्याभावः नास्ति। विघ्नप्रागभावादेर्मंगलाद्यजन्यत्वापत्तेः तद्व्यतिरे
केपि तस्यानादित्वेन पूर्वक्षणसत्त्वात् घटाद्याव्याप्त्यापत्तेश्च दंडादिविरहेपि घटाननुत्पत्तेर्न च व्यतिरेकः प्रागभावः ज्ञानादेरा
त्माद्यजन्यत्वापत्तेः प्रागभावेऽव्याप्त्यापत्तेश्च। अतएवासत्त्वमुपसत्त्वव्यतिरेक इति परास्तं। किंच यथा तथा तद्व्यतिरेकपदा
र्थोऽसत्त्वपदार्थश्च। सर्वथैव युगपत् सत्त्वनिष्ठत्वं अन्यथासिद्धेषु चातिव्याप्तिः स्वस्य स्वजन्यताप त्तिश्च। अन्वयपदलव्य
र्थतापत्तिश्च। आचार्याहुः यदधीनो यस्य समयसंबंधः यद्व्यतिरेकप्रयुक्तो यद्व्यतिरेकस्तदेव तज्जन्यमित्यर्थः अधीनत्वं च घ
टस्य तत्समयसंबंधो दंडाधीन इत्यादिविलक्षणप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः प्रयुक्तत्वमपि दंडाभावाद्घटाभाव इ
त्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः न चान्यतरवैयर्थ्यं न स्वकारणाधीनं कार्यसत्त्वं यं कारणाभा स्य
वप्रयुक्तो वा कार्याभाव इति वाच्यं लक्षणद्वये तात्पर्यात् व किंतु तत्स्वस्वव्याप्येतरप्रागभावनाशकसकलसमवधाने स
तिव्यतिरेकेऽग्रिमक्षणे यस्य व्यतिरेकः यस्य सत्त्वेऽग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं तत्तज्जन्यमित्यर्थः स्वपदं कारणत्वेनाभिमतपरं।

मूलमाथुरीप्रत्यक्ष ३० श्रुतिचक्रचिन्तदंडदंडव्याप्येतरघटप्रागभावनाशकसाकल्ये दंडव्यतिरेकेऽपि घटव्यतिरेकः दंडसत्त्वे च घटसत्त्वमिति
ते साध्यं प्रागभावे तु नैवं तत्संभवत्व्याप्येतरसकलघटप्रागभावनाशकस्य कार्यवहुत्वेऽस्मादृक्साक्ष्यसमवधाने क्वचिदपि
रासभव्यतिरेके न घटव्यतिरेकासिद्धेः अत्र प्रागभावपदं न साध्यत्वेनाभिमतप्रागभावपरं विघ्नप्रागभावादावव्याप्त्याप-
त्तेः प्रागभावस्य प्रागभावाभावात् अनवायत्किंचित्प्रागभावपरं उदासीनव्यतिव्याप्तेः घटसामग्र्यभावस्थले पटप्रागभावना-
शकसकलसमवधाने उदासीनव्यतिरेकेणापि घटव्यतिरेकात् अनवाप्रागभावसामान्यपरं असंभवात् कुत्रापि तत्सक-
लसमयसमवधानाभावात् किंतु साध्यत्वेनाभिमतं यत् तदितरत्तदीयप्रागभावादन्यप्रागभावपरं घटादिस्थले साध्यत्वाभि-
मतो घटादिस्तदितरस्तदीयभिन्नः प्रागभावः पटादिप्रागभावः तदन्यो घटप्रागभाव एव। विघ्नप्रागभावस्थले तु साध्यत्वाभि-
मतो विघ्नप्रागभावस्तदितरस्तदीयभिन्नः प्रागभावः पटादिप्रागभावः तदन्यः प्रागभावो विघ्नप्रागभाव एव। यद्वा साध्यत्वाभि-
मतं यत् तन्निष्ठत्वतन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयस्य प्रतियोगित्वस्य निरूपको यः प्रागभावः स तत्परः घटादिस्थले साध्यत्वाभिम- रा.म.
तो घटादिस्तन्निष्ठत्वतन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वं घटादिनिष्ठप्रतियोगित्वमेव तन्निरूपकप्रागभावो घटादि- ३०
प्रागभाव एव। विघ्नप्रागभावस्थले तु साध्यत्वाभिमतो विघ्नप्रागभावस्तन्निष्ठत्वतन्निरूपितत्वयोरन्यतराश्रयप्रतियोगित्वं विघ्नप्राग

गभावनिरूपितप्रतियोगित्वमेव तन्निरूपकः प्रागभावो विघ्नप्रागभाव एवा घटप्रागभावनाशकसलसमवधाने दंडव्यतिरेक एवासि
द्धेः दंडस्यापि यावन्मध्यपतितत्वादतः स्वेतरेति। घटप्रागभावनाशकचक्रभ्रम्यादिदंडव्यापारचक्रादिसकलसमवधाने दंडव्यतिरेके
घटव्यतिरेकोऽसिद्धः भ्रम्यादिसत्वे दंडसत्वेऽवश्यं घटोत्पत्तेरतः स्वव्याप्येतरेति। नच मंगलतद्व्याप्येतरविघ्नप्रागभावनाशकसकलसम
वधाने मंगलसत्वे इति विरुद्धं मंगलाभावस्यापि विघ्नप्रागभावनाशकयावन्मध्यपतितत्वात् मंगलस्य विघ्नप्रतिबंधकतया तदभाव
स्य विघ्नोत्पादकत्वेन तत्प्रागभावनाशकत्वात् इति वाच्यं। स्वाभावेतरत्वेनापि विशेषणात् मंगलतद्व्याप्यतदभावेतरविघ्नप्रागभाव
नाशकसकलसमधानदशायां मंगलव्यतिरेके विघ्नप्रागभावव्यतिरेको विरुद्धः विघ्नप्रागभावस्यापि विघ्नप्रागभावनाशकयावन्मध्यप
तितत्वात्। एवं तादृशघटप्रागभावनाशकसकलसमवधानदशायां दंडसत्वे घटसत्वमपि विरुद्धं घटप्रागभावस्यापि घटप्रागभाव
[illegible]घटप्रागभावनाशकयावदन्तर्गतत्वादतोऽग्रिमदूषणो इति अन्वयदलमात्रोपादाने उदासीनजन्यतापि घटे स्यात् घटप्रागभाव
नाशकसकलसमवधाने उदासीनसत्वेऽपि घटसत्वादतो व्यतिरेकदलं। व्यतिरेकदलमात्रोपादाने रासभादिसाध्यत्वमपि विघ्न
प्रागभावे स्यात् विघ्नप्रागभावनाशकसकलसमवधाने रासभव्यतिरेके सति तदनन्तरं विघ्नोत्पादेन तत्प्रागभावव्यतिरेकावश्यंभा
वादन्वयदलोपादाने च यथोक्तसकलसमवधाने रासभसत्वेऽपि विघ्नस्यैवोत्पादेन विघ्नप्रागभावासत्वान्नातिप्रसंगः नच घटादेर्दंडाव
यवचक्रावयवादिजन्यतापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धव्यतिरेक इति विवक्षितत्वात् इदं चानिस्तानां जन्यतायां लक्षणमतो

निश्चेन अन्यतालक्षणं न तु यथोक्तं तथा च विघ्नप्रागभावस्योत्पत्तिविरहात्कथं मंगलजन्यत्वमित्यत १

मं० ध्वंसादेर्नैश्वरत्वव्याघटजन्यत्वापत्तिरिति। ननु यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्योत्पत्तिः यद्व्यतिरेके चानुत्पत्तिस्तत्तज्जन्यमाह नन्विति। असत
३१ तः सत्वं। असतः सत्वघटितं। उत्पत्तिघटितमिति भावः। विघ्नप्रागभावेऽन्वयदलं संगमयति अस्ति चेति विघ्नकारणेति विघ्नकारण
मंगलप्रागभावः तद्ध्वंसो मंगलं तस्मिन्सतीत्यर्थः तथा च सत्वं। त समयेति। आरभ्मानन्तरं यावत्ताकाले न समाप्तिस्तावत्समय इ
त्तित्वविशिष्टविघ्नप्रागभाव इत्यर्थः। न साक्षादिति। मंगलस्याशुतरविनाशित्वेन तावत्कालास्थायित्वादिति भावः। तथा विघ्नसंसर्गा
भावस्य द्वारता। ननु अदृष्टस्य युगमेतदेव साक्षात्समाप्तिजनकमस्तु किं विघ्नसंसर्गाभावस्य द्वारत्वेनेत्यत आह एवमिति। संसर्गाभाव
स्य द्वारत्वेनेत्यर्थः। निर्विघ्नमिति। इति कामनयाद्युद्दिश्य। आचारोपि। मंगले शिष्टप्रवृत्तिरपि तथा च विघ्नसंसर्गाभावविशिष्टसमा
प्युद्देश्यकमंगलगोचरशिष्टप्रवृत्तिरपीत्यर्थः। शिष्टत्वं च मानजन्यत्वं संगच्छत इति अन्यथा विघ्नसंसर्गाभावस्य मंगलाजन्यत्वे वि
शिष्टसमाप्युद्देश्यकप्रवृत्तौ विशेषणीभूतविघ्नसंसर्गाभावस्याप्युद्देश्यतया तत्प्रवृत्तेर्नियमतोऽशिष्टत्वापत्तेः तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ त
त्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् तथा च मरूपविघ्नसंसर्गाभावसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादिति भावः। ननु तथापि विघ्नध्वंस एव व्या
चु पारोऽस्तु विघ्नजन्यस्य विघ्नप्रागभावस्य व्यापारत्वेन विशिष्टसमा[illegible]देश्यकप्रवृत्तौ विघ्नप्रागभावस्योद्देश्यत्वे मानाभावादित्यत
आह [illegible] एवेति। यत एव विघ्नप्रागभावस्यापि व्यापारत्वमत एवेत्यर्थः। [illegible] किंचित्करत्वेन। विघ्नसंसर्गाभावरूपव्यापारानुपधाय एम०
कत्वेन। वेदप्रामाण्यमिति। विशेषणीभूतविघ्नसंसर्गाभावस्यापि मंगले कारणताग्राहकस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचर ३१

दिति मंगले विशिष्टसमाप्तिसाधनत्वबोधकत्वेदस्याप्रामाण्यमित्यर्थः यद्यपि फलोपधायकत्वं वेदार्थः किंतु स्वरूपयोग्यत्वं तच्च
विघ्नफलानुपधाने पि संभवतीति कुतो वेदस्याप्रामाण्यं तथापि सांगवेदबोधितकर्मत्वव्यापकं फलोपधानमतस्तदभावेन सां
गे तस्मिन् सांगवेदबोधितकर्मत्वाभावः सिध्यन् तद्बोधकविधेर्वेदत्वाभावमादाय सिध्यति वेदत्वाभावः सिध्यन् शब्दत्वे तदुपजीविप्र
माणातिरिक्तप्रमाणाजन्यप्रमितिविषयार्थके तस्मिन् प्रमाणत्वाभावमादायैव पर्य्यवस्यतीति क्रमेणावेदस्याप्रामाण्यमिति भावः।
अनागतविघ्नाभावस्या-अनागतविघ्नप्रागभावोपधायकत्वस्यानन्तु मंगलजन्यापूर्वस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयत्वसंबंधेन सम
मितिकर्तृशरीरनिष्ठत्वैवकारणत्वंवाच्यमन्यथासमवायसंबंधेनात्मनिष्ठतया कारणत्वे जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगले
ऽपि ष्टप्रसक्त्यापत्ते तथा च प्रमत्तशरीरानुष्ठितसमाप्तिः कथं स्यात्तच्छरीरे तेन संबंधेन मंगलजन्यापूर्वविरहादित्यत आह तथा चे
ति मंगलस्य मंगलजन्यापूर्वस्य विकल्पएवेति। मंगलनाश्यत्तावच्छेदकवैजात्याक्रांतविघ्नस्थलीयसमाप्तिं प्रति मंगलजन्म
पूर्वं हेतुस्तादृशस्थलीयेतरसमाप्तिं प्रति च विनायकस्तवपाठादिजन्यमपूर्वं हेतुः कारणत्वे चक्री हि पक्वकरणाके पागवत्.प
रस्पराभावविशिष्टत्वेन तेन तेनोभयोरनुष्ठाने परस्परविरुद्धतत्कार्यद्वयप्रसंगइत्यर्थः। न च विनायकस्तवपाठादिजन्यापूर्वस्य
सामान्यतः समाप्तिमात्रे प्रसेवहेतुत्वमस्तु सर्वत्रांततो जन्मांतरीयस्यैव तस्य संभवत्वात्एवं चक्री हि पचवत्त परस्पराभावविशिष्टत्वे

म० नकारणत्वान्भुवप्रमेयिनष्टेतिरितिवाच्यं। सर्वत्र विनायकादिस्तवपाठादिजन्यादृष्टकल्पने गौरवात् फलमुखगौरवस्यापि दो
३२ षत्वादिति भावः। समाप्तिं प्रत्यन्वयव्यभिचारमुद्धरति येत्रेति। सांगे सकलवैदिकांगसम्पन्नेन फलं न समाप्तिः विघ्नभूयस्त्वात्तावन्नेयोज्ञा
तीयविघ्नवत्वात्तादृशमंगलेऽकृते तदनाशपज्ञातौ पविघ्नसत्वादिति यावत्। नास्तिकस्यादिमेदेन मंगलस्याविनिमिन्न तथा मंगलत्वस्यैव सर्वसा
धारणस्यैकस्य दुर्वचतया परस्परव्याहतविघ्ननिष्ठवैजात्यस्यानामेव प्रत्येकं नाश्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। नैवं कारणान्तराभावे न किं
चित्फलानुपधीने समाप्तिसाधनताबोधकवेदस्योत्तेजकेनराभाभाशप सिद्धिप्रसंग इति वाच्यं। समाप्तिजनने विघ्नसाभाभाभावस्याप्यंगत
यासांगत्वाभावादेव सांगवेदबोधितकर्मत्वाभावसिद्धिसंभवेनाप्रामाण्यासिद्धेरिति हृदयं। प्रांवस्तोविघ्नभूयस्त्वादि समस्यहेतमंग
ले मयेत्स विघ्नानां भूयस्त्वादिसमर्थः तथा च विघ्नसमसंख्य मंगलत्वेन विघ्ननाशकेन यावत्कृतमंगलतत्संख्यासमसंख्याविघ्ननाशोपि विघ्नान्तर
सत्वान्न समाप्तिः मंगलत्वस्य च शक्तिविशेषसंबंधे न मंगलपदवत्वं विघ्नत्वस्य च मंगलनाश्यतावच्छेदकतया सिद्धान्तितत्वात् द्वितीयापस
कलादृष्टसाधारणैकैकजातिरिति भावः। इत्याहुः तदसत् सामान्यतो विघ्नसमसं[illegible]ख्यस्य दुर्वचत्वात्। न चैव विघ्ननाशप्रतियोगिकमंगलत्वे ख्या
न विघ्नद्वयनाशं प्रति मंगलद्वयत्वेन विघ्नत्रयनाशं प्रति मंगलत्रयत्वेनेत्यादिप्रातिस्विकरूपेण नाश्यनाशकभाव इति वाच्यं। तथापि स म०
भूयो विघ्नस्थले एकव्यादिमंगलतः एकव्यादिनाशोभववविनिगमनाविरहेण सर्वेषामेव नाशस्य दुर्वारत्वात् केचित्तु मंगलत्वेन ३२

क

विघ्नत्वेनैव नाश्यनाशकभावः कार्यकारणभावस्तु एकविघ्नस्थलीयसमाप्तावेकमंगलत्वेन विघ्नद्वयस्थलीयसमाप्तौ मंगल
द्वयत्वेन विघ्नत्रयस्थलीयसमाप्तौ मंगलत्रयत्वेनेत्यादिप्रातिस्विकरूपेण विघ्नस्थलीयत्वं च प्रागुक्तरूपमेव तेन कृतेपि मंगले
८ विघ्नस्य ततोऽल्पत्वात्तत्र समाप्तिः स्यादेव [illegible]सत्। विघ्नभूयस्त्वेपि कथादिमंगलादेः कथादिविघ्नस्थलीयसमाप्त्यापत्तेर्दुर्वा
रत्वात् कारणासत्त्वादिति कृतं पल्लवेन विघ्नानुत्पादस्यापि विघ्नप्रागभावस्य सत्त्वे आपादकत्वे मंगलजन्यत्वे मानाभावादिति विघ्नप्रागभा
वं प्रति मंगलस्यान्यथासिद्धत्वे मानाभावात् यथोक्तजन्यताया अप्यन्यथासिद्धत्वघटितत्वात् यथोक्तरूपमपेक्ष्य लाघवेन तत्
कारणकत्वस्यैव तज्जन्यत्वात्मकत्वात्। न च यत्र स्वतःसिद्धो विघ्नविरहस्तत्र समंगलपदे का फलोपधानाभावे हेतुकसांगवेदबोधि
तकर्मत्वाभावात् [illegible] कर्मणा निर्विघ्नसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिप्रसंग एव विघ्नप्रागभावस्य मंगलजन्य
त्वे मानं [illegible] एवं यथोक्तरूपस्य गुरुत्वेपि तद्वज्जन्यत्वप्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यं। विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्याप्यंगत्वेपासां
गत्वाभावादेव तत्र सांगवेदबोधितकर्मत्वाभावस्य सिद्धिसंभवेनाप्रामाण्यप्रसक्तिप्रसंगविरहात् अन्यथा तन्मतेपि पूर्वकृतेपि मंगले
न समाप्तिस्तत्र समाप्त्युपधायकत्वाभावेन वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् यत्र विघ्नस्य प्रागभावो नास्ति तत्र वेदाप्रामाण्यप्रसि
द्धिप्रसंगस्य दुर्वारत्वाच्चेति भावः। विघ्नध्वंसस्य आपादकतायाः उभयसिद्धत्वाभिमानेन शंकते [illegible]र्गाभावत्वेनेति विघ्नसंसर्गाभावत्वेन स

म°
३२ र्थः हेतुत्वात् मंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य समाप्तौ हेतुत्वात् तथैव विघ्नसंसर्गाभावत्वेनैव व्यापारत्वं विघ्नध्वंसस्य मंगलजन्यत्वं व्यापा
रस्य फलं प्रति येन रूपेण कारणत्वं तेनैव रूपेण कारणाजन्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् ज्ञानसंस्कारादिस्थले तथा दृष्टत्वादिति भावः तथा
विघ्नसंसर्गाभावत्वं च अत्यन्ताभावस्यापीति तत्रापि विघ्नसंसर्गाभावत्वसत्त्वादिति भावः स्वतःसिद्धस्येति निरुक्तस्यार्थः तस्य विघ्नात्यन्ताभा
वस्य हेतुत्वं समाप्तिहेतुत्वमेव न तु यथोक्तमंगलजन्यत्वमतो न व्यापारत्वमिति शेषः प्रागभावेपि तुल्यमिति विघ्नप्रागभावस्यापि
समाप्तिहेतुत्वमेव न तु यथोक्तमंगलजन्यत्वं तत्र मंगलस्यान्यथासिद्धत्वे मानाभावात् यथोक्तजन्यतायामपि उक्तरूपेणान्यथासिद्धत्व
प्रवेशस्यावश्यकत्वादिरर्थः ननु यथा प्रत्यवायानुत्पादमुद्दिश्य संध्यावंदनादौ शिष्टप्रवृत्तेः प्रत्यवायानुत्पादस्य संध्यावंदनादिज
न्यत्वं तथा विघ्नानुत्पादमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्तेः विघ्नप्रागभावस्यापि मंगलजन्यत्वमावश्यकं अत एव यथोक्तरूपस्य गुरुत्वेपि त
दैव जन्यत्वं प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यनुशयादाह किं चेति विघ्नकारणां मंगलाभावेतरविघ्नोत्सारककारणानां कलापः मं
गलाभावेतरविघ्नप्रागभावनाशककारणकलाप इति यावत् तेन द्रुत्सदारेति विघ्नकारणमंगलजादृष्टप्रागभावस्तद्ध्वंसोऽदृष्टं तद्द्वा रा° म°
रेत्यर्थः प्रागभावस्यापि साध्यत्वे सर्वत्र मंगलसाध्यत्वं तथा च यन्मंगलव्यक्तेरनंतरं समाप्तिपर्यंतमध्ये विघ्नप्रागभावनाशकान्तरस ३२
लं मवधानमेव न जातं तन्मंगलव्यक्तेरेवोक्तरूपजन्यं न विघ्नप्रागभावस्येति भावः ननु मास्तु तन्मंगलव्यक्तिजन्यत्वं विघ्नप्रागभावस्य कि

त्र भिन्न मित्यत आह। एवमपीति। एवं चेत्यर्थः विघ्नानुत्पादे पीत्यपि नाविघ्नध्वंसंमुच्चयः विघ्नानुत्पादस्य स्वतःसिद्धत्वे विघ्नप्रा
गभावेनाप्राक्कालताभावाधीनत्वे विघ्नध्वंसस्यतःसिद्धत्वं जन्मांतरार्जितमंगलात् सिद्धत्वे च किंचित्कारमेव व्यापारीभूतविघ्नध्वंसप्रागभा
वानुपधायकमेव ननु तत्रादृष्टानुपधायकत्वेपि न क्षतिर्विघ्नप्रागभावासिद्धिप्रसंगानिरासस्य त्वदुक्तरीत्यैव सुकरत्वादित्यस्वरसात्त्रा(?)
वतीत्याद्युक्तं (?) … पयतिविघ्नध्वंसेति स्थापिनोः स्थापित्वेपि शिष्टयोः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः तदर्थं तावतस्य समहत्ति(?) स्ववि
शिष्टविघ्नप्रागभावार्थां नव मंगलस्याशु विनाशितयाताबृत्तासमयानां तेन जननासंभवाद् एवं स्वीकार इतिवा व्यस मयानां मंगले मं
जन्मत्वे मानाभावादिति भावः ननु मंगलानंतरसमाप्तिपूर्वमध्ये विघ्नजनककर्मानुष्ठाने विघ्नोत्पत्तिप्रतिबंधार्थमदृष्टाभ्युपगमे मंग
लस्याशु विनाशितया तेन तावत्कालं साक्षात्विघ्नोत्पत्तिप्रतिबंधासंभवादित्यत आह मंगलस्येति मंगलजन्यापूर्वस्येत्यर्थः आन्व
र्थंकारणत्वेनत्र्यादिति गणो शास्त्रवपाठादिजन्यादृष्टसत्वसंभावनयान्यादित्यर्थः एकाभावविशिष्टापरस्यैव जनकत्वादिति भावः
… अनुपलक्ष्यां गणेशस्तवपाठमंगलयोरुभयोरनुष्ठाने पि समाप्तिदर्शनात्तदपि नव्यादित्यपि बोध्यं ननु गणेश स्तवपाठादिजन्या
३ पूर्वमंगलजन्यापूर्वयोर्न विकल्पेन कारणत्वं किंतु गणेशाभावेनयत्र गणेशस्तवपाठमंगलयोरनुष्ठानं तत्र मंगलनाशे विघ्न
घ्न … लोपास्तु लोपसमाप्तिर्यानुसाद्दस्य … योजातीयविघ्नसत्वात् … मंगलजन्यापूर्वस्य तत्राऽनुपजातीविघ्नस्यलोपसमाप्ति

म० ३४

त्वं कार्य्यतावच्छेदकं गणेशस्तवपाठादिजन्यापूर्वस्य तु तत्पाठादिनाश्यजातीयविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वं न तु मंगलजन्यना
श्यजातीयविघ्नस्थलीयेतरसमाप्तित्वं अत एव उभयोरनुष्ठानेपि क्वचित् फलदर्शनं नानुपपन्नमिसफचैराह किंचेति प्रधानस्ये
अपूर्वद्वारा समाप्तिरूपप्रधानफलजनकत्वात् तस्मिन्सत्यपीति। सर्वजातीयेषु एकैकमंगलेषु कृतेष्वपीत्यर्थः। तदभावात्।
समाप्तेरभावात्। तथा च तत्र समाप्त्यापत्तिरिति भावः। नूनं मंगलानन्तरोत्पन्नविघ्नेन प्रतिबंधात्त्र समाप्त्युदयः इति वाच्यं। मंगलजन्या
दृष्टस्य विघ्नप्रतिबंधकतया मंगलानन्तरसमाप्तिपर्यन्तं विघ्नान्तरोत्पत्तेरसंभवादिति हृदयं। प्रचितमिति विहुतंरतत्र ज्जातीयमंग
लमित्यर्थः। फलसत्वात् फलोदयात्। प्रचितस्यैव हेतुत्वे तत्तः फलानुदयः स्यादिति भावः। अप्रचितात् फलानुदयप्रसंगमुद्धरति नो
भयमिति उभयं प्रचितमप्रचितं च अननुगमादिति यत्र सर्वजातीयेषु एकैकमंगलेषु कृतेष्वपि न समाप्तिस्तत्स्थलीयाप्रचितनमस्का
रादिव्याप्तत्वस्य प्रचितमंगलनिष्ठानुगतकारणतावच्छेदकस्याभावादित्यर्थः। तर्ह्यपि च तत्र कार्य्यापत्तितादवस्थ्यमिति भावः। दृष्टमुपल
क्षणं। यत्राप्रचितात् समाप्तिस्तत्र प्रचितस्य व्यतिरेकव्यभिचार इत्यपि बोध्यं। गुरुकर्मारंभे। गुरुतरारब्धकर्मसमाप्तौ प्रचितमिति वि
हुतरं नमस्कारादिकमित्यर्थः। अल्पकर्मारंभे अल्पतरारब्धकर्मसमाप्तौ अल्पं नमस्कारत्रयाभावविशिष्टनमस्कारादिकं ना रा.म. ३४
दृशादपीति यत्र सर्वजातीयान्येकैकानि मंगलानि कृतानि तत्रापि गुरुकर्मासमाप्तेर्यत्र सर्वजातीयान्येव एकैकमंगलानि कृ

एकत्वद्वित्वादिरूपतया ६

तानि तत्राप्यल्पतरकर्मसमाप्तेश्चेत्यर्थः। वैपरीत्येपीति प्रचितादप्यल्पतरकर्मसमाप्तेरप्रचितादपि गुरुतरकर्मसमाप्तेश्चे
त्यर्थः। बहुविघ्नेति। शंकितबहुतरविघ्नकसमाप्तौ बहुत्वेन शंकिताल्पतरविघ्नसमाप्तौ अल्पतरमंगलं हेतुरित्यर्थः। तादृशाश्च
तीति। अल्पविघ्नवानू अल्पमंगलं बहुतरविघ्नवान् बहुतरमंगलमाचरेत् तद्व्याकारकश्चेतीत्यर्थः। तादृशादपीति। बहुतरमं
गले कृतेपि शंकितबहुतरविघ्नसमाप्तेरनुदयात् अल्पतरमंगले कृतेपि शंकिताल्पतरविघ्नकसमाप्तेरनुदयादित्यर्थः। वैपरी
त्येपीति। बहुतरविघ्नज्ञानवतोप्यल्पमंगलात्समाप्तेः अल्पविघ्नज्ञानवतोपि बहुतरमंगलात्समाप्तेरित्यर्थः। तथा च व्यतिरेक
व्यभिचार इति भावः। द्वित्वचतुरादिभावेनेति त्रित्वचतुष्ट्वादिरूपत्वेनेत्यर्थः। एकत्वादिरूपतयां न च द्वित्वैकत्वभिन्नसंख्यात्वेन त्रित्वत्वे
नैवानुगमः चतुरादिस्थलेपि त्रयाणां सत्त्वादिति वाच्यं मंगलस्यानुद्भवतयात तद्वित्रित्वादेः संख्यानात्मकत्वेन तद्द्वित्रित्वत्वादे
रप्यननुगतत्वादिति भावः। मांगं नवाप्रधानमिति। नारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकं न वा तदजन्यत्तदुत्पत्तिजनकमित्यर्थः। मंगलवादे
पूर्वपक्षरहस्ये। आरब्धकर्मसमाप्ताविति। आरब्धकर्मजन्यसमाप्ताविवत्यर्थः। नांगं। नोपधायकं। न वा प्रधानमिति। न वा आरब्धक
र्मजन्यारब्धकर्मोत्पत्तेरूपधायकमित्यर्थः। आहेतुत्वादिति मंगलेतदुभयस्वरूपयोग्यत्वस्यैवाभावादित्यर्थः। प्रधानमिति। आ
रब्धकर्मजन्यफलान्तरजनकमित्यर्थः। तदेव फलान्तरमाह। विघ्नध्वंस इति। ननु तस्य मंगलफलत्वे किं प्रमाणमित्यत आह। आरब्ध

विघ्नप्रागभावस्यैवोद्देश्यत्वलाभात्। इति कामनया इत्युद्दिश्य अनुष्ठानादिति। तत्र शिष्टप्रवृत्तेरित्यर्थः। तथा च मंगलं ... १

म०मा कर्मनिर्वाह इति। निर्वाहः समाप्तिः प्रतिबंधकत्वं समस्यार्थः। अन्वयव्याख्यायां विघ्न इत्यनेन। मास्तु ता। भावर्त्तितो यथाश्रुते विघ्नध्वं
३५ सजनकं विघ्नध्वंसोद्देश्यकशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानमेव मानं शिष्टत्वं प्रमाजन्यत्वं न चेदमप्रयोजकं तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ
तत्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। केचित्तु इति कामनयेति यथाश्रुतमूलानुरोधात् मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसकामना
जन्यशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानं मानमाहुः तदसत् विघ्नध्वंसस्वर्गोभयोद्देश्यकसमस्तमंगलं वनफलकामनास्य कृतस्वर्गसा ह
धनतामात्रविषयकप्रमाजन्यप्रवृत्तिविषयेयागादौ व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं हेत्वन्तरमाह। विघ्नसंशय इति। तथा च मंगलं विघ्नध्वंस
जनकं विघ्नाजनकत्वे सति विघ्नज्ञानवतामेव शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमेयमिति भावः। हेत्वन्तरमप्याह विघ्नाभावस्येति। आकांक्षि
तत्वात्। मंगलगोचरकामनायाः फलत्वेनोद्देश्यत्वात् तथा च मंगलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्नध्वंसोद्देश्यकशिष्टकामनाविषयत्वादित्यनुमे
यं शिष्टत्वं प्रमाजन्यत्वं न चेदमप्रयोजकं तदुद्देश्यककामनां प्रति तत्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। नन्वेवं निर्विघ्नसमाप्त्यभि
लषुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्तेः समाप्तेरपि फलत्वमावश्यकं तदुद्देश्यकप्रवृत्तौ तत्साधनताज्ञानस्य हेतुत्वादित्यत आह यदि चेति।
इति कामनया इत्युद्दिश्य। तदाचरणात् तत्र शिष्टप्रवृत्तेः नागृहीतविशेषणान्यायेन। नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते इ राम०
वि ति न्यायेन भवन्मते विघ्नध्वंसस्य तत्रोद्देश्यता आवश्यकतयेति शेषः। इत्थं च इत्याकारकोद्देश्यता शालियागादिगोचरप्रवृत्तौ स्व ३५

२४ स्यापि मंगलेपि इष्टप्रवृत्तिप्रसंग इति वाच्यं इष्टत्वात्‌ । असंख्यसंसारे मध्ये जन्मांतरेपि अवश्यं जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दि २

तद्विघ्नध्वंससंबंधेनैव साक्षाद्धेतुत्वस्यापि सुवचत्वात् । अन्वयव्यभिचारस्य चानुपदं यथश्रुतेनैव निराकरिष्यमाणत्वात् । न चैवं जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्य केन चिन्मंगलाचरणात्तत्र मंगलस्य तेमानाभावात् । न च तथापि समाप्तित्वस्यैकस्यानुगतस्याभावात्कार्यतावच्छेदकं दुर्वचमिति वाच्यं । कारणत्वे प्रमाणासिद्धे अनायत्या अननुगतस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवं विघ्नसत्वेपि समाप्त्युत्पादापत्तिरनारंभसंसारे अंततो जन्मांतरीयस्य विघ्नध्वंससंबंधेनैव मंगलसत्वादिति वाच्यं । विघ्नस्य प्रतिबंधकत्वात् तत्साम्यामन्याभावस्यापि हेतुत्वात् केवलमाचारानुरोधेन मंगलस्य हेतुत्वकल्पनादित्याहुः । तन्न सत् । तथा सति यदुद्दिश्य यत्क्रियते तस्यैव तद्धेतुतया चैत्यवंदनादेरपि स्वर्गादिहेतुत्वापत्तेः नापि तत्त्वेन कीर्तितं ज्ञानस्य प्रमात्वमारपविवादसंभवादिति दिक् । ननु मंगले सति पत्रसमाप्त्यनुदयः तत्र कृतेपि यावन्मंगले विघ्नध्वंसानुदयादन्वयव्यभिचार इत्यत आह । प्रचितेनेति । प्रत्येकमिति । स्तुतिनाश्यानां सर्वेषां स्तुतितो नाशनत्वादिनाश्यानां न सादितो नाशो भवत्येवेत्यर्थः । स्वतःसिद्धविघ्नासत्वस्थले च मंगलस्य सांगत्वमेव नास्ति विघ्नस्याप्यंगत्वात् मंगलकर्तुर्विघ्नासत्वे मानाभावाच्चेति भावः । अत इति । फलनिश्चयात् । सकलांगनिष्पत्तौ फलावश्यंभावनिश्चयात् वैदिके मंगले प्रवृत्तिरिति योजना । प्रवृत्तिः निर्विघ्नं प्रवृत्तिः प्राचीनविघ्नभूयस्त्वादिति प्राचीनविघ्नानां भूयोजातीयत्वादित्यर्थः । तथा च यन्मंगलं तदनाश्यजातीयसत्वादिति फलि

मु॰ मा॰ ३७ ग

तेनानुपपन्नसर्वजातीयान्येव मंगलानि कृतानि तत्र समाप्त्यभावो न स्यादित्यत आह कश्चिन्मंगलानंतरेणेति। पापो स्वादृष्टकारणा
नोपपन्नबाधः तत्राह कश्चिल्लोकार्थंतेति ननु तथापि यत्र प्रायश्चित्तादितो विघ्ननाशस्तत्र व्यतिरेकव्यभिचार इत्यत आह प्रायश्चि
त्तेति मंगलत्वनाश्यजातीयविघ्ननाशश्चेत्यर्थः ननु यथा विघ्नसंशयान्मंगलाचरणेपि फलं एवं ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तेपि स्या
दित्यत आह न चेति। न हीत्यर्थः प्रायश्चित्तेनाब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तेनाशंकितविघ्ननाशः शंकितदुरितनाशः विघ्नसंशये
दुरितसंशये। कामनोपाधिकर्त्तव्यत्वे विघ्नध्वंसकामनाधीनप्रवृत्तिविषयत्वे। नियतमनुष्ठानमिति। यस्य विघ्नज्ञानं नास्ति त
स्यानुष्ठानं न स्यादित्यर्थः अत्रेष्टापत्तिमाह। आरब्धकारणेति। आरब्धकर्मकारणाकसमाप्तौ सत्यर्थः प्रतिबंधकाभावो पापत्वे
न तत्प्रतिबंधकध्वंसो पापत्वज्ञानेन अवश्यं तदनुष्ठानादिति विघ्नज्ञानवत्त्वे चावश्यं तदनुष्ठानादित्यर्थः ननु मंगल
स्य समाप्त्यजनकत्वे यत्र मंगलं न कृतं तत्र विघ्नध्वंसो मास्तु समाप्तिस्तु स्यादेवेत्यत आह तेन विनेति। प्रतिबंधकाभावः स
ति प्रतिबंधकाभावाभावे प्रतिबंधकीभूतविघ्नसत्त्वे कर्मानुत्पत्तेः कर्मासमाप्तेः न चेति। प्रधानत्वे। विघ्नध्वंसमात्रजनक
त्वे समाप्त्यजनकत्व इतियावत्। अन्यदापि। कर्त्तव्यकर्मचिकीर्षाकालातिरिक्तकालेपि तत्कारणमिति फलजनकं स्या
दिति शेषः नियतसमयेति। तादृशचिकीर्षाकालनियते सत्यर्थः कर्मारंभसमयेति। कर्त्तव्यकर्मचिकीर्षाकाले सत्यर्थः ॥ राम॰ ३

गेइवा॥ स्ववृत्तित्वोपलक्षितस्वर्गइव विघ्नाभाव एव फलं समाप्त्यव्यवहितपूर्वत्वोपलक्षितविघ्नध्वंस एव तादृशप्रवृत्ता-
वुद्देश्यः। उभयतो व्यभिचारादिति। शरीरनिष्ठसंबंधेनात्मनिष्ठसंबंधेन च मंगलस्य समाप्तिं प्रति व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः
मंगलस्याशुविनाशितया चिरकालानंतरभाविसमाप्त्यव्यवहितपूर्वं तदनवस्थानात्। न च विघ्नध्वंसद्वारा तस्य हेतुत्वा-
न्न व्यभिचार इति वाच्यं। तथा सति जन्मांतरीयग्रंथसमाप्तिमुद्दिश्यापि [illegible] तत्र शिष्टप्रवृत्तिप्रसंग इत्युक्तत्वात्। न च त-
ज्जन्यविघ्नध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसंबंधेन शरीरनिष्ठतया हेतुत्वान्नायमतिप्रसंग इति वाच्यं। तर्हि तज्जन्यविघ्न-
ध्वंसस्य प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तावेव व्यभिचारात्। विघ्नस्खलीयत्वस्योक्तक्रमेण कार्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः। ए-
तच्चोपलक्षणं। समाप्तित्वस्य विघ्नध्वंसत्वाद्येकरूपाननुगतत्वात् अनुगतस्य दुर्वचत्वात्। विघ्नध्वंसत्वं च विजातिपादृष्टध्वंसत्वमेव
वैजात्यं च प्रायश्चित्तादिनाश्यादृष्टव्यावृत्तिनत्यादिनाश्यतावच्छेदकतयाऽदृष्टनिष्ठो जातिविशेषः नत्यादिभेदेन कार्यकारणभे-
दस्त्विष्यत एव। अत एव नानाविधमंगलाचरणं नानाविधविघ्नशंकया न चैवमेकनमस्कारादित एव तत्सर्वांसत्वात्तत्राश्यजा-
तीयसकलविघ्ननाशापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात् एकजातीयनानामंगलाचरणं तु पूर्वमंगलस्यांगवैगुण्यशंकया। किंच
समाप्तौ मंगलस्य हेतुत्वेपि विघ्नध्वंसं प्रति हेतुत्वमावश्यकं तथा चावश्यकत्वात्तदेवास्तु किं समाप्तिहेतुत्वेन। न च व्याप्ता

मं०मा० रेणाव्यापारेणान्यथासिद्धिरितिवाच्यं विघ्नस्य प्रतिबंधकतया तद्ध्वंसाभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंसे व्यापारत्वस्यै
३६ वासिद्धेः विघ्नध्वंसस्यापि समाप्तिं प्रत्येककारणत्वकल्पने च महद्गौरवात् पक्षे ः समाप्तौ विघ्नध्वंसमात्रस्यामाग्यासंताभाव मंगलो नो
त्पन्नानां कारणत्वस्य विघ्नध्वंसं प्रति मंगले कारणत्वस्य च कल्पनीयत्वादित्यपि बोध्यं । केचित्तु नुभयतोव्यभिचारादिस्मस्य अन्व
यतो व्यतिरेकतश्च मंगलस्य समाप्तिं प्रति अभिचारित्वादित्यर्थः इत्याहुः नन्वेवं समाप्तिः किंहेतुका स्यादित्यत आह समाप्तिस्त्वि
ति । अत्राचार्यानुयायिनः विघ्नध्वंसमिव समाप्तिमप्युद्दिश्य तामिति समाप्तिमुद्दिश्यापि मंगले शिष्टप्रवृत्तेः विघ्नध्वंसवत्समाप्तिर
पि मंगलफलं । न च समाप्तिमुद्दिश्य मंगलाचरणमेवासिद्धमिति वाच्यं । असंस्थित संसारमरिणाहं तमत्थप्रबंधकेन खिन्नामुद्दिश्य मं
गलानुष्ठानात् । न च तामुद्दिश्य मंगलाचरणमनलेस समाप्तिसाधनताभ्रमजन्यत्वाद्यवोन्नेथे वकल्प्यादिति वाच्यं । तर्हि विघ्नध्वं
समुद्दिश्य मंगलाचरणमपि भ्रमजन्यत्वाद्यवादिति निष्फलमेव मंगलाचरणमिति प्रितं वार्वाकैः यदि च तदाचारस्य भ्रमाजन्य
त्वे तद्धजनक विघ्नध्वंसजनकताज्ञानस्य भ्रमेतरत्वे वानुभवसिद्धमिति गौरवं प्रामाणिकं तदा प्रकृतेपि तुल्यं । न च मंगलेन सा
क्षात्समाप्तिहेतुरस्थिरत्वात्तन्नवा विघ्नध्वंसद्वारा विघ्नात्यंताभावस्यैव समाप्तिहेतुत्वात् अत्यंताभावस्य नेद्वारो अजन्यत्वा राम०
तद्ध्वंसनाय मा विघ्नध्वंसजनकत्वमेव तस्येति वाच्यं । समाप्तिहेतुतायाः प्रमाणासिद्धाया मनापत्त्याः पूर्वस्यैवद्वारत्वकल्पना ३६

।बहुविघ्नशंकायामेवमनुगतकर्मसमाप्तौ बहुतरमंगलस्य किम्हेतुत्वमेवेत्यर्थः तथोक्तमिति। तादृशाचारानुमितश्रुत्यातथै
वबोधनादितिभावः इति विधाविति इति विधिप्रतिपाद्यमंगलत्वे किमित्यर्थः अननुगमादिति। आदित्वस्य चाननुगतत्वे कस्य
दुर्वचत्वादितिभावः नापीत्यादि विघ्नो दुरितं अन्यथा प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबंधकस्यैव विघ्नपदार्थत्वे तथा प्रतिबंधकानां वैय
र्थ्यापातात् अत्र प्रायश्चित्ते अतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबंधकानां कारीर्यां शौचादिहेतुक्रियायां चातिप्रसंगवारणाय प्रारि
प्सितेति प्रारब्धसमाप्तीत्यर्थः तादृशि दुरिते प्रतियोगितया स्वनाशजनके तिव्याप्तिवारणाय क्रियेति क्रियात्वं प्रवृत्तिवि ष
यत्वं प्रवृत्तित्वं च चिकीर्षाजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः एतत्त्वविनायकस्तवपाठेतिप्रसक्तं गणेशस्तवस्य मंगलत्वेपि तद
नुकूलकंठाभिघातात्मकस्य तत्पाठस्यामंगलत्वात् न च पाठकर्तासंबंधेन विनायकस्तव एव विघ्न नाशको न तु निरुक्तत
त्पाठः स्तवत्वं मंगलइतिवाच्यं सर्वे विघ्नाः शमं यान्तीत्यतिश्रुत्या तत्पाठस्यापि विघ्ननाशकत्वबोधनात् तो लक्षणांतरमाह
सा विघ्नेति। विघ्नध्वंसासाधारणकारणत्वमित्यर्थः विघ्नो मंगलनाश्यतावच्छेदकवैजात्याश्रयो दुरितं तेन विनायकस्तवपाठप्रा
यश्चित्तकारीर्यादौ च नातिव्याप्तिः तेषां च शक्तिविशेषसंबंधेन विघ्नपदवत्वेनानुगमान्नाननुगमः प्रतियोगिविधया कारणा
नामादाय विघ्नेऽतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति असाधारणकारणत्वं च विघ्ननाशवृत्ति ध्वंसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरू

मु॰भा॰ पितत्कारणताश्रयत्वं वृत्तत्वे तत्कार्यता विशेषणतां ध्वंसप्रतिवसामान्यतः सत्वेनैव हेतुत्वान्नोक्तातिव्याप्तिः ध्वंसप्रतियोगिनोऽस्तत्वव्य
३९ क्तित्वेनापि हेतुहेतुमद्भावे नतादृशकारणतामादायातिव्याप्तिवारणाय ध्वंसत्वावच्छिन्नेऽ इति ध्वंसत्वावच्छिन्नत्वं च नु ध्वंसत्वपर्याप्तावच्छेद
कतानिरूपितत्वं किन्तु ध्वंसत्वावच्छेदकतानिरूपितत्वमात्रं तेन नासंभव इति भावः निरुक्तधर्मप्रकारेणैव विधिनाबोधने अन्योन्याश्रयमाह क्रियो
नि विशेषस्येत्यादि विशिष्यापरिचयादि निरुक्तधर्मप्रकारेण पूर्वं ज्ञानं विना प्रवृत्तिविषयालाभादिति रुक्तप्रकारेण प्रथमं विधितो ज्ञा
नासंभवादित्यर्थः स्तस्वादेर्विघ्नध्वंसजनकत्वस्य वेदमात्रवेद्यत्वादिति भावः शिष्टाचारेति अप्रमाणस्याचारस्येत्यर्थः तेन अप्रमाणतादृशकाम
नया प्रवृत्तिविषये नातिप्रसंग इति भावः आचारानुपजीवकत्वादिति आचारविषयत्वज्ञानाधीनशाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः न चि
दं मप्रयोजकमित्यत आह वेदादिति आद्याचारेति पुरुषान्तराचारविषयत्वस्य स्वीयकालान्तरीयाचारविषयत्वस्य वा ज्ञानं विना प्र
वृत्तस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः अनुपपत्तौ हेतुमाह अन्योन्याश्रयादिति वेदात स्वस्याचारे ज्ञाते तद्विषयप्रकारकशक्तिग्रहो वेदाध्याहृधीः ल
वेदाध्याहृबोध एव च स्वस्याचार इत्यन्योन्याश्रयप्रसंगादित्यर्थः यद्यपि पदान्तरशक्तिग्रहवेलं प्रथमं ईश्वराचारदर्शनादेव शक्ति
ग्रहः संभवत्येव यथापि यत्कर्मावच्छेदेन भगवदाचारितं तेनैव रूपेण शक्तिग्रहः संभवति तत्वादिरेव नत्वाचारविषयत्वमिति राम॰
भावः तेन काम नयाः तत्प्रकारेण तत्कामिकर्तव्यत्वप्रकारेणेति यावत् तेन कामनायाः विधिजन्यशाब्दबोधाजनकत्वेपि न ३९
क्षतिः प्रारिप्सितेति आरंभणीयादावतिव्याप्तिवारणाय समस्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तिप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः मंगलस्य समाप्तिप्रयो

शरीरमसंयोगदर्शे चिकीर्षासमये। तथा च मंगलेन विघ्नध्वंसजननेन कर्तव्यकर्मप्रतिबंधकीभूतविघ्नध्वंसगोचरेच्छादिज-
ननक्रमेणामंगलजननद्वारा कर्तव्यकर्मचिकीर्षाप्रागभावस्य तथासमाप्तेः फलत्वेपि अयं साफल्यान्तरकामनया मदृष्टमंगला-
तमंगलात् विघ्नध्वंसोत्पत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः। अनुभवन्तमंगलस्य विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिजनकत्वेपि तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य प्र-
प्रतिबंधकाभावतया समाप्तिकारणत्वमस्त्येव तस्य कारणत्वे च किं स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसंबंधेन फलीभूतसमाप्तिकर्तृशरी-
रनिष्ठतया विशेषणताविशेषणसंबंधेन तादृशात्मनिष्ठतया वा। आद्ये नास्तिकादिशरीरकर्तृकसमाप्तौ व्यभिचारः। अंत्ये ज-
नकत्वमपेक्ष्य कारणतावच्छेदकतासाधारणप्रयोजकत्वस्य लघुतया तादृशात्मनिष्ठत्वस्य योज। कर्तृज्ञानस्यैव तदुद्देश्यकग्रहेत्तो हेतुत्व-
नयेऽनन्तरीयंग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगलेऽशिष्टप्रवृत्तेस्तस्याप्यन्तरित्यत आह विघ्नसंसर्गाभावश्चेति। समवायसंसर्गावच्छि-
न्नेतन्निष्ठजातीयविघ्नसामान्याभावकूटश्चेत्यर्थः। तथा च मंगलवदन्यध्वंसोपि समाप्तिहेतुरित्यर्थः। अतः सिद्धः विघ्नका-
रणाभावप्रयुक्तः। क्वचिदिति। यत्र मंगलेन विघ्ननाशे सति समाप्तिस्तत्रेत्यर्थः। मंगलसाध्यः मंगलाधीनः। अत एवेति।
यन्तः। स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसंबंधेन शरीरनिष्ठतया विघ्नध्वंसो न हेतुरपि तु विघ्नसंसर्गाभाव एव हेतुरत एवेत्यर्थः। मं-
गलं विनापि। ऐहिकमंगलं विनापि। न चैवं विघ्नध्वंसे कथं कामना स्यात् दुःखाभावत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
१ त्वात् विघ्नासंसर्गाभावस्यैव समाप्तिरूपेष्टसाधनत्वेन विघ्नध्वंसस्येष्टसाधनत्वादिति वाच्यं सुखत्वं दुःखाभावत्वेष्टसाधनत्वप्रकारके

म०भा० तथाविघ्नद्वेषसत्त्वेन विघ्नाभावत्वप्रकारकज्ञा[illegible]
३९ [illegible]नादेव विघ्नध्वंसे कामनोत्पत्तेः अन्यथा प्रायश्चित्तादिजन्यपापनाशेऽपि कामनानुपपत्तेः। नन्व
विघ्नद्वेष एव कथं स्यात् तस्य दुःखाभावत्वे दुःखत्वाप्रकारकत्वेन द्वेषं प्रति अनिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति वाच्यं। यद्धर्माव
च्छिन्नाभावे इच्छा तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यापि पृथक् द्वेषहेतुतया समाप्तिरूपेष्टसाधनतया विघ्नाभावेच्छासत्त्वेन विघ्न
त्वप्रकारकज्ञानादेव तद्द्वेषोत्पत्तेः अन्यथा दाहार्थिनस्तत्प्रतिबन्धके मण्यादौ द्वेषानुपपत्तेः। अत एव समाप्तिकामनापि परंप
रया मंगलाचारप्रयोजकेति भावः। नचानध्यवसायदशायां। किं प्रति मंगलानि कर्त्तव्यानि कीदृशं वा मंगलं कर्त्तव्यमित्यत्र निया
मकाभाव इत्यर्थः। यावद्विघ्नशंकं यावज्जातीयविघ्नशंका तद्दावसात् तावज्जातीयमंगलाचरणं। अत एवेति यतः शंकि
तविघ्नवारणार्थं मंगलकरणमत एवेत्यर्थः। ननु एकपापरकाले परकर्त्तव्यं तत्प्रतिबन्धकीभूतविघ्नान्तरोत्पत्तिशंकया मं
गमपीति न वारब्धकर्मचिकीर्षाकालस्यागततया कथं तदा तदनुष्ठानात् शंकितविघ्ननाश इति वाच्यं तत्र परकालकर्त्तव्यभाग राम०
स्यैवारब्धकर्मतया तच्चिकीर्षाकालस्यैवागतत्वादिति भावः। ननु समाप्तौ चेन्मंगलं न हेतुस्तदा गुर्वारंभे बहुतरमंगलाचरणं ३८
न स्यात् अस्मन्मते तु गुरुतरकर्मसमाप्तौ बहुतरमंगलस्य हेतुत्वात् तदनुष्ठानमित्यत आह गुर्वारंभेऽपीति। बहुविघ्नशंकया

उक्तेकर्मान्तरे अतिव्याप्तिवारणाय विहितान्तं कर्मपूर्वकालकर्तृमत्त्वविहितत्वार्थकं। असंभववारणाय पूर्वत्वं प्रवेशः वैदि
कपदं विहितान्तेन ता दृशकालकर्तृत्वस्य तथा वेद विहितत्वलाभाय अन्यथा कल्पितव्रतादि प्राक्कालकर्तव्यत्वेन लौकिक
कल्पितविधिविषये दृष्टत्वात् समाप्तिजनके होमादावतिव्याप्त्यापत्तेः तादृशवेदान्तराभावादिति इदमुपलक्षणं द्वितीये अ
दृष्टद्वारा प्रारब्धकर्मसमाप्तिप्रयोजके आरंभनीयादावतिव्याप्तेर्विघ्नध्वंसस्य समाप्तिजनकतया मंगलस्य प्रारब्धकर्मस
माप्तिप्रतिप्रयोजकत्वस्याप्यभावेनासंभवापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। निर्विघ्नसमाप्तिकाम इति। एतच्च संप्रदायनयमाश्रित्योक्तं नव्यनये तु
प्रारिप्सितविघ्नोपशमनकाम इति बोध्यं। तथैव व्यक्तीत्यादिनैव। शिष्टाचारात्। शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वात्। तदुपजीव्याविति तद्धिविधिज
न्यज्ञानसहकारेणेत्यर्थः। तो विघ्नेति प्रारब्धकर्मविघ्नेत्यर्थः। लक्षणद्वयं मतभेदेन। ननु तल्लक्षणद्वयमादर्शदर्शनादावव्यापकमि
त्याशंक्याह। मंगलाचारेति। मंगलाचारः आदर्शदर्शनादिः। विनिपातो दुरितं न विपन्नो नोत्पद्यते। मंगलपदस्य शक्यत्वं ना
नार्थनैवेति। अत इत्यादिनोक्तं मंगलपदे तु नानार्थताया अन्याय्यतया विनिपातपदं प्रारीप्सितविघ्नपरमेव किंतु न विघ्नत
इत्यपि ध्वनाशयपरमस्तु। तथा चादर्शदर्शनादेरपि नस्यादिव देवमंगलत्वं। ननु कृतामिति न होमांतरविधिः किंतु अग्निहोत्र
स्यैवानुवादः। तथा च तस्य नित्यतया विघ्नेतरयापानुत्पत्तिफलकत्वेन प्राप्तत्वात् विनिपातपदस्य विघ्नपरत्वेन विघ्नत इत्यस्य वि

मं॰मा॰ नाशपरत्वं च न संभवति अग्निहोत्रानुरोधेन विनिपातेन विघ्नतद्ध्वंसप्रायानुत्पादपरत्वे मंगलानुरोधात् । श्च विघ्ननाशप-
४० रत्वमित्युपगमे च वाक्यभेद इति वाच्यं । तथापि पापसंसर्गाभावत्वसामानाधिकरण्येन सर्वेषां जन्यतायां च संभवात् तत्कार्यतावच्छे-
दकत्वकल्पनाच्च यथायोग्यं मौनेरकालिको सत आह । अन्यथेति । ननु तथाप्यथशब्दे अतिव्याप्तिः अथारंभप्राक्काले तदुच्चारणा-
त्पापिशिष्टैः कारणादित्यत्र चेत्यापत्तिमाह अथशब्द इति । पुरा स्वारंभकाले । कंठं भित्वा कंठानुघटितत्वात् न कंठाभिहतत्वाद्वा पुना
विनिर्यातौ । यातौ । तेन तादृशविघ्नोपशमकामशिष्टाचारविषयत्वेन मांगलिकौ मंगलस्वरूपौ स्वार्थे इकत्प्रत्ययात् । एवं च ग्रं-
थस्तद्वहिर्भावेनाग्रंथस्य तद्घटितत्वे प्राक्काले अनुष्ठानविषयत्वासंभवादिति ध्येयं । ननु यथा यात्रापूर्वकालेपि शुभसू-
चकतया आदर्शदर्शनादि क्रियते तत्र थवाथशब्दोपि शुभसूचकत्वादित्याशंक्य निराकरोति । नचेति । शास्त्रारंभे । शास्त्रारंभस-
मये एव । न तथा बाह्यदर्शनादिवदन्यदापि तदनुष्ठानापत्तिरिति भावः । ननूक्तमाचरेदित्यादौ का गतिरित्यत आह गुणा-
वत्तयेति । उत्कर्षवत्तयेत्यर्थः । तेन आधार्मिकत्वमस्य शपसंयोगित्वमित्यादेर्व्युदासः । उत्कर्षत्वं च शक्तिविशेषसंबंधेनोत्कर्षवद- राम॰
वत्वमतो नाननुगमः । ज्ञापनं ज्ञानानुकूलशब्दः । तेन व्यापाराणां तेरताहशिनप्रसंगः । न च तथाप्युत्कर्षस्य जातिरूपतया त्वद- ४०
पाशीलस्त्वं दाता पुत्रीत्वमेवेत्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं दयादिषूत्कर्षव्यवहारेण तेषामप्युत्कर्षपदवाच्यत्वात् । न च तथापि त

देशे स्वरूपाख्याने ऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्फुरतीति त्वं भवतां स्वरूपं कथयामीत्यत्र स्फुरतीति सकलप्रामाणिकव्यवहारासंगते
त रितिवाच्यं ज्ञानपदेन भ्रमरूपज्ञानस्याविवक्षितत्वात् श्री एवारोप्य गुणाकथने स्फुरतीति प्रामाणिकाः भगवन्तः स्फुरत्सारैतन्न
प्रयोगो भ्रान्तेः नन्वास्फुरति ज्ञानविशेषोपधायकः शब्दः स्फुरतिः ज्ञानजनके विशेषश्च शब्दत्वव्याप्यो जातिविशेषः उपधायकत्वं च
ज्ञानविशेषशब्दयोः संसर्गमर्यादयाप्रविष्टमतो नाननुगमो दोषाय नन्वेवं स्फुरतिनिरर्थकोभयविषयकसमूहालम्बनज्ञाने सां
कर्यापत्तिर्विनिगमनाविरहेणानिरुपदेशकतावच्छेदकस्यापि जातित्वस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं तदुभयजाते समूहालम्बने
ज्ञाने आहत्तत्वाभ्युपगमात् समूहालम्बनमात्रजनकस्फुरत्साधेनमानाभावात्तत्तत्सत्त्वे च तच्च स्फुरति व्यवहारस्य भाक्तत्वादिस्या
त्रुः पयमुद्दिश्य पतिपदवत्त्विके सर्थः तथा च स्तावकर्षबोधजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वमेवलक्षणांको व्यापारः कस्य नमस्कार इत्या
कांक्षायां यमुद्दिश्येति स्वत्वघटितत्वेनाननुगमभाशंक्याह। यदेति नानार्थत्वैवेति कापिकादिप्रत्येकवृत्तिजातिविशेषा एव
नमस्कारपदशक्यतावच्छेदका इत्यर्थः ननु करशिरः संयोगादिः कापिकनमस्कारस्तत्कथं जातिविशेषः नोदनत्वाभिघात
त्वसंयोगजत्वादिना सांकर्यात् न च संयोगजत्वादिजातेर्योनानाकार्यतावच्छेदकानन्नुगमस्यादोषत्वात् नमस्कारपदशक्यता
वच्छेदकजातिश्चैकाविधुविशेषनाशकतावच्छेदकतावच्छेदकजातेर्नानात्वे व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यं तथापि शब्दविशेष

मू॰ल॰ जनकतावच्छेदकाभिधानस्य मारायसांकर्यस्य दुर्वारत्वात् उभयोरेव जनकतावच्छेदकतया जातित्वविनिगमकाभावादिति चेन्न
५१ करशिरःसंयोगाद्यनुकूलचेष्टाविशेषस्यैव कायिकनमस्कारत्वात् चेष्टानिष्ठविशेषस्य चेष्टात्वव्याप्यो जातिविशेषः स च वि
घ्नविशेषनाशकतावच्छेदकतया सिद्धः ननु तथापि नमःपदादिरेव वाचनिकनमस्कारः तत्र च कथं जातिविशेषः नत्वादिना सां
कर्यात् न च मकारादिचरमवर्णवृत्तिमत्त्वादिव्याप्यानानाजातिविशेषा एव वाचनिकत्वं नोत्तरमकारविशेषादेरेव वाचनिकन
मस्कारः पूर्वपूर्ववर्णज्ञानजन्यतावच्छेदकतत्तच्चरमवर्णमात्रवृत्तिनानाजातिमान् नमस्कार इति वाच्यं विनिगमनाविरहेण मपू
र्वनकारविशेषस्यापि वाचनिकत्वस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न विनिगमनाविरहात् नत्वमत्त्वादिव्याप्यनानाजातय एव वाचनिकत्वे
मित्यभिप्रायात् नन्वात्मवृत्तिशाब्दबोधवृत्तिशाब्दत्वव्याप्यजातिविशेष एव वाचनिकत्वे अत एव वाचनिकमित्युक्तं तेन वचनमिसा
द्धः मानसिकत्वं तु मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः न च स्वप्नत्वमादाय सांकर्यमिति वाच्यं तस्य स्वप्नत्वविरुद्धत्वादिति ध्येयं। प्राभा
करमते आह प्रत्वितिं। बुद्धिविशेषेति। ज्ञानविशेषेति। ज्ञानविशेषजन्यत्वे सैव कायिकादिनिष्ठजातिविशेषव्यंजकत्वादिस
भिमानः स एवेति मानसज्ञानविशेष एव स अर्थः अत्र कायिकादौ कायिकादीति तत्प्रतीतस्य लिंगत्वात् तथा च ज्ञानविशेष राम॰
जन्यस्व ग्रहे न तादृशजातिव्यंजक इति भावः न च तथापि चेष्टात्वमानसत्वव्याप्यजातिविशेष एव शक्यतावच्छेदकः ननु वाच ५१
निकत्वं तस्य नत्वादिव्याप्यनानात्वात् अपगमादिति वाच्यं तस्याप्युक्तक्रमेणैकत्वात् नानात्वेपि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहे

ताशक्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्वारत्वादेवेतिरहस्यं। ननु मंगलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टा
चारविषयत्वादिति साम्प्रदायिकानां प्राचां वेदानुमाने किं तावत् शिष्टत्वमित्यत आह सौक्ष्म्येति वेदविशेष्यकप्रामाण्या
भ्युपगमवानित्यर्थः अभ्युपगमो निश्चयः तावतैव यवनप्रामाण्यतोमालिन्यपशुपसादिकृततादृशचेष्टायां व्यभिचारवा
रणादिति भावः बालकपतितात्यज्ञाद्यतिरिक्तत्वसत्त्वे स नेनापि विशेषणीयं तेन तदीयतथाचेष्टायां पश्वादितथाचेष्टा वेद
दानिषिद्धायां न व्यभिचारः नन्वेवं वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृप्राप्तक्रियमाणचैत्यवंदनादौ व्यभिचार इत्यत आह आचारे चेति।
आचारे। अविगीतत्वं यच्छिशेषणं स्यत तद्वेदानिषिद्धत्वरूपमित्यर्थः प्रामाणिककृतचैत्यवंदनादिकं च न तथा तस्य पूर्वलिखि
तवेदनिषिद्धत्वादिति भावः अलौकिकत्वसत्त्वे तेनापि विशेषणीयं तेन शिष्टकृतभोजनादौ न व्यभिचारः अलौकिकत्वं च
प्राक् निरुक्तमेव ननु तथापि भ्रोसास्वफलाभ्यफलमुद्दिश्य कृते यागादौ व्यभिचारः तत्साधनत्वेन तस्य वेदाबोधितत्वादिति
वाच्यं चैत्यवंदनादिकर्मवत्तस्यापि तथाचेष्टात्वेन वेदनिषिद्धत्वात् लाघवादाह यद्वेति अलौकिकविषयेति लौकि
काविषयकेत्यर्थः हेतुः पूर्वोक्तहेत्वर्थः तथा चाविगीतपदस्यैव लौकिकाविषयत्वमित्यर्थः तच्च भोजनादौ लौकिक
कर्मणि व्यभिचारवारणाय इति भावः लौकिकाविषयकत्वं तु प्राक् निरुक्तमेवानन्वेवं शिष्टकृतचैत्यवंदनादौ व्यभिचार

मू॰ भा॰ इत्यत आह शिष्टत्वं चेति। आगम्यागमनेति। अगम्यागमनापोगण्यायामिस्त्रतीर्थत्वभ्रांसाकृतं पापं मननमित्यर्थः यथा
४२ भ्रांतं तु न संगच्छते अलौकिकविषयकत्वविशेषणानैव तद्वारणात् केचित्तु अगम्यागमनस्योभयविशेषणेनैव वारणं संभव
तीति सूचनाय तदभिधानमित्याहुः बलवदनिष्टेति निष्फलत्वादिति भावः तदुद्देश्यकत्वेनाव्यवहारो विशेषणीयः प्रयोजनं
चोक्तमेव नन्वेवमाजन्मः शिष्ट इति फलितं तथा च घटपटादौ गगनादौ याव उच शिष्टव्यवहारापत्तिरित्यत आह लोके चेति वेदप्रा
माण्याभ्युपगमेति। तथा च सर्वे वेदाः स्वस्वतात्पर्यविषयार्थे प्रमाणमित्याकारकयावद्वेदविशेष्यकानाहार्यनिश्चयवत्त्वं शिष्ट
पदशक्यतावच्छेदकं प्रकृते च शिष्टपदं भाक्तं एवं वेदो न प्रमाणमिति यत्किंचिद्वेदविशेष्यकानाहार्यनिश्चयवत्त्वमेव बौद्धत्वमि
ति भावः बौद्धस्यापि माहिषात् सर्वाणि भूतानीत्यादि यत्किंचिद्वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वात् वेदत्वावच्छेदेनैवाहार्यप्रामाण्या
भ्युपगमवत्त्वाच्चायावेत्वानाहार्यत्वयोरुपादानं नन्वेतादृशनिश्चयोविशेषणानुपलक्षणावाबाधः सुषुप्त्यादिदशाया
मशिष्टत्वापत्तेः नचेष्टापत्तिः तदानीमपि शिष्टव्यवहारात् तत्रापः यो ह्यतिव्याप्तेः अनादौ संसारे कदाचित्तेनापि तदभ्युपगमात् न चे राम॰
तच्छरीरावच्छेदेन तदभ्युपगमो विवक्षितः एकस्मिन्नेव शरीरे कालभेदेन शिष्टत्वाबौद्धत्वोभयदर्शनादेतादृशापत्तिव्याप्तेः तत् ४२
दानीं शिष्टव्यवहाराभावात् अन्यथाः नादौ संसारे सर्वस्यैवात्मनो यदाकदाचिच्छिष्टत्वेनात्मत्वस्यैव तथात्वप्रसंगस्य वचनात्

अथ तत्तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयसमानकालीनायावन्तस्तत्तत्पुरुषीयास्तादृशनिश्चयविरोधिनिश्चयाभावास्तद्वत्त्वात्तत्पुरुषीय
शिष्टत्वं। शिष्टतोत्तरबौद्धतादशायां तादृशनिश्चयसमानकालीनस्य बोद्धृताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तेः प्रागभावस्यैव यावद
दन्तर्गतस्यासत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न यस्य पुरुषस्य शिष्टतोत्तरं बौद्धतानन्तरं पुनः शिष्टता च तत्र पूर्वशिष्टतादशायामपि:
मध्य[illegible]वर्त्तिबोद्धृताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तेः ध्वंसस्यैव तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदानीमसत्त्वात्तदुत्तरशिष्टतादशा
यामप्यापि निश्चयमध्यवर्त्तिबोद्धृताकालीनविरोधिनिश्चयव्यक्तेः प्रागभावस्यैव तादृशयावदभावान्तर्गतस्य तदानीमसत्त्वादि
ति चेद्यावत्स्वस्तादृशनिश्चयव्यक्तेः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तन्निश्चयव्यक्तिसमानाधिकरणत्वमिति तन्निश्चयव्यक्तिसमानकाली
नायावन्तस्तन्निश्चयव्यक्तिविरोधिनिश्चयाभावास्तद्वत्त्वमिति तन्निश्चयव्यक्त्युत्पत्तिपूर्वकालावच्छिन्नत्वं शिष्टत्वमिति विवक्षितत्वात् [illegible]रुषो
त्तरवृत्ति विरोधिनिश्चयप्रागभावमादायासम्भववारणाय समानाधिकरणत्वोपादानं स्वोपपूर्वजन्मीयविरोधिनिश्चयप्रागभाव
मादायासम्भववारणाय समानकालीनत्वोपादानं वेदः न प्रमाणमिति निश्चयनाशोत्तरं वेदः प्रमाणमिति निश्चयानु[illegible]त्या
दकाले शिष्टतावारणाय विरोध्यध्वंसेन। यदि च वेदप्रामाण्याभ्युपगमाव्यवहितोत्तरक्षणे तत्प्रामाण्याभ्युपगमः ततस्तत्रापि
रोतट्प्रामाण्याभ्युपगमव्यक्तिनाशः सम्भाव्यते तदा[illegible]समानकालीनत्वं तदुत्[illegible]पत्ति समानकालीनत्वं वाच्यं। अभावो वा

मू॰ मा॰ ॰नादिर्दोषाः अन्यथा तत्र तादृशनाशस्य प्रागभावदंतर्गतस्यैव प्रामाण्याभ्युपगमत अत्युत्पत्तिकालसत्त्वाद्व्याप्यायेन नैवय
४३ स्यैतज्जन्मनिवेदप्रामाण्याप्रामाण्य योरप्यनभ्युपगमः एवंजन्मनि नु प्रामाण्यमात्रमभ्युपेयैवमरणांतस्यैतज्जन्मनिशि
ष्टत्वापत्तिरितिवाच्यं इष्टापत्तेः एवं यस्यैतज्जन्म निप्रामाण्याप्रामाण्य योरुभयोरेवानभ्युपगमं पूर्वजन्मनि चाप्रामाण्यमभ्यु
पेयैवमरणांतस्यैतज्जन्मन्यशिष्टत्वइष्टापत्तेः जन्मांतरीयप्रामाण्याभ्युपगमानंतरकाकादिशरीरावच्छिन्नवारणाय परस्यकृष्ट
चैतन्मावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनापि विशेषणं पक्षः तन्न अत्यंतपूर्वकालावच्छिन्नत्वपदेन तत्र अत्यंतावच्छेदकजन्मावच्छिन्नत्वविशेष
णेन अत्यंतपूर्वकालावच्छिन्नत्वविवक्षितत्वे उभयानभ्युपगमजन्मनिशिष्टाशिष्टवहिर्भूते एवं च यथोक्तकाकादिशरीरावच्छिन्नेपि
नातिव्याप्तिः नचैवं तत्तद्विशेष्यव्यक्तेः प्रातिस्विकरूपेणोपादानादननुगमइतिवाच्यं शिष्टपदस्य नानार्थत्वेनाननुगमस्यादोषत्वात्
। अस्तु वा तावदभावकूटस्यैव त्वतावदस्यातमधर्मवत्त्वेवातत्वे केचित्तु तादृशवेदप्रामाण्याभ्युपगमजन्यसंस्कारवत्त्वं शिष्टत्वं तद
भ्युपगमोत्पत्तिनाशान्न शिष्टः स च संस्कारो विरोध्युपगमनाश्य इति शिष्टतोन्तरे वौद्धतादशायां नातिव्याप्तिः संस्कारश्चाविनश्य
द्वस्थत्वेन विशेषणीयः तेन तत्प्रामाण्याभ्युपगमोत्पत्तिदशायां नातिप्रसंगः नच घटविषयकतादृशसमूहालंबनसंस्कारस्यावि राम॰
रोध्यभ्युपगमेन नाशे घटस्मृतिरपि न स्यादितिवाच्यं तादृशसमूहालंबनसंस्कारस्याविरोध्यभ्युपगमोत्तरं घटस्मृतिजनकत्वेमाना ४३

भावात्स्मृतिनाश्यतावच्छेदकं वैजात्यस्यातत्त्वाद्वृत्तितया घटस्मृतिघटसंस्कारयोर्नाश्यनाशकभावेन व्यभिचारदुःस्थाकुः॥
नैवं निरूढाभ्युपगमाभाववत्त्वेऽपि कदाचित्शिष्टव्यवहारस्तत्कस्यापि कदाचिद्विशिष्टव्यवहारो दृश्यते स कथं स्यादित्यत आ
ह नैर्थिकत्वेपीति। निरूढाभ्युपगमाभाववनिरूढाभ्युपगमयोः सत्वेपीत्यर्थः तथा च तादृशशिष्टाशिष्टव्यवहारो भाक्त
इति भावः तत्रापि शिष्टाशिष्टव्यवहारयोर्मुख्यत्वमेवेत्यभिप्रायश्चानाहत्य दूषयति। समं तं निरूढार्थकसर्वसंज्ञाविशेषणस्य प्र
योजनं दर्शयति अत एवेति वेदानिषिद्धकर्तृत्वेऽपि वेदनिषिद्धाकर्तृत्वेपि कस्यचिद्विष्णुद्वेषादिहंसयति पापजनकत्वेति। पापजनक
त्वज्ञानाभावविशिष्टवेदनिषिद्धकर्तृत्वाभाववत्वमित्यर्थः॥ बौद्धस्य तु वेदनिषिद्धकर्मणि पापजनकत्वज्ञानमेव नास्तीति भावः।
अत्र रागो द्वेषा ते पापजनकत्वज्ञानसत्वेपि निषिद्धकर्तरि शिष्टव्याप्तिवारणाय विशिष्टत्वं कर्तृत्वविशेषणं वैशिष्ट्यं चै
ककालावच्छेदे नैकात्मवृत्तित्वं विशेषणाभाववत्वमात्रोक्तौ पापजनकत्वज्ञानशून्यस्य वेदनिषिद्धाकर्तुः शिष्टे व्याप्तिरतो विशि २
ष्टाभावानुधावनं। मूर्खनैर्थिके व्याप्तिमाह नैर्थिकस्यापीति शिष्टस्यापीत्यर्थः रागद्वेषहीनश्चेति। आत्यन्तिकरागद्वेषध्वंसवत्व
मित्यर्थः यथाश्रुते घटादावतिव्याप्तिः पाषण्डेऽतिव्याप्तिवारणाय आत्यन्तिकत्वं ध्वंसविशेषणं तच्च मिथ्याज्ञानप्रागभावविशि
ष्टभिन्नत्वं वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं आत्यन्तिकध्वंसवत्वमात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तिरतो दवस्थमतो रागद्वे

म॰प्रा॰ भयोर्वैकल्पिकमुपादानं तथा च लक्षणद्वये तात्पर्यं मन्वादेस्तथात्वे हेतुः सर्वज्ञत्वादिति तत्त्वज्ञत्वादित्यर्थः तदाचारेति तादृ
४४ शशिष्टत्वविशिष्टाचारे इत्यर्थः वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेन कालान्तरवृत्तित्वेन वा तादृशायां तादृशशिष्टेन कृते चैत्यवंदनादौ न
व्यभिचारः न वा तादृशशिष्टत्वानुत्पत्तिदशायां ग्रासास्वफलान्यफलमुद्दिश्य तादृशशिष्टेन कृतेन तत्फलजनकत्वेन वेदबोधि
ते यागादौ व्यभिचारः कर्मत्वपार्थं तादृशशिष्टेन कृते निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय विगीतत्वमाचारविशेषणं तच्च वे
दानिषिद्धत्वं अलौकिकत्वमपि वाच्यं तेन नन्तकृतभोजनादौ न व्यभिचारः स एवेति व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति भावः न
नु तथाप्यनुमानोपयोगित्वमास्तु व्यवहारोपयोगि स्यादित्यत आह आधुनिकानामपीति सदाचारः शिष्टाचारः यथोक्तमविगीतत
र्वे दाचारादेव वेदानुमानं तत्र दोषान्तरमाह सर्वज्ञस्येति सर्वज्ञस्येत्यर्थः अन्यैव शंकेते मन्वादिस्मृताविति भारतपुराणादावपीत्यर्थः भा
रतादिकर्त्तुर्यथोक्तशिष्टत्वमेव नास्तीत्याह स्मृतिकर्त्तुरिति भारतादिकर्त्तुरित्यर्थः असर्वज्ञत्वेपि अतत्त्वज्ञत्वेपि शिष्टाचारत्वेन।
ममाप्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वेनाशिष्टस्य अमानमत्वे कर्त्तव्यतेवानुमीयतामिति। इष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वमनुमा त॰म॰
येवमस्त्वेव मंगले प्रवृत्तौ किं मंगले तादृशकृतिसाध्यताबोधकवेदेनेत्यर्थः तत्र वक्ष्यामइति अलौकिकत्वे सति शिष्टाचारविष ४४
यत्वस्य वेदबोधितत्वव्याप्यतयाऽलौकिके मंगले शिष्टाचारविषयत्वस्य व्यापकीभूतवेदबोधितत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादेवस्याप्या

वश्यकत्वं नचतादृशाभ्यामीमानाभावाः अवाधितसर्वजनानुभवसिद्धत्वादित्यत्र प्रष्टव्य वादेशद्वंवेडेवस्नामद्
स्यार्थः व्याख्यातं मंगलवादरहस्यं कृष्णपादैर्पितं॥ ॥श्रीगणाय तयेनमः॥ ॥मंगलस्य सफलत्वं व्यवस्थाप्य मोक्ष
साधनीभूततत्त्वज्ञानचिकीर्षावतां स्वीयग्रंथोपादानकग्रहं श्रैमोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानरूपफलवदान्वीक्षिकीप्रतिपा
त दितप्रतिपादकत्वेन हेतुनामोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानजनकतां स्वीयग्रंथस्य प्रतिपादयितुं तादृशहेतुमत्त्वं स्वीयग्रंथस्य दर्श
यति अथेत्यादिना विविच्यत इत्यंतेन॥ अथमंगलस्य सफलत्वनिरूपणानंतरं जगदेवेति जगत्पदं वस्तुत्वविशिष्टपरं
एवकारस्तु यावदर्थकः तथा च दुःखपंकमग्नं तदानीं तु खसमस्ताधिकरणं यावद्वस्तु तदुद्दिधीर्षुः तदंत्यानिक दुःखध्वंस ऌ
विशिष्टचिकीर्षुः परमकारुणिको मुनिः अष्टादशसु अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायपेवच धर्मशास्त्रं पुराणं च वि
द्यास्येताश्चतुर्दश। आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चेति ते त्रयः अर्थशास्त्रं च वितेयं विद्या ह्यष्टादशैवतु इति परिगणितासु वि
द्यास्थानेषु शास्त्रेषु अभ्यर्हिततमां प्रकृष्टतमां आन्वीक्षिकीं न्यायशास्त्रं प्रणिनाय इति योजना वस्तुत्वसामानाधिकरण्येन दुःख
पंकमग्नत्वस्यान्वयात् घटादिलक्षणो वस्तुनि दुःखपंकमग्नत्वस्याबाधितत्वेपि न क्षतिः मुक्तात्मनोपि पदा कदाचिद् दुःखपंकम तृ
ग्नत्वान्नेद्धुरणोद्यायां मुनेरप्रामाणिकत्वापत्तिरतस्तदानीमिति दीधितिकृता जगत्पदं तदानीं संसारविशिष्टात्मपरं तथा

म्रु॰ मा॰ न्वयितावच्छेदकावच्छेदेनैव दुःखध्वंसकमग्रत्वस्य दुःखसमनधिकरणत्वस्यान्वयः भगवदात्मनोमुक्तात्मनश्च व्यवच्छेदा
४५ यविशिष्टान्तमित्याहुः तत्त्वेति तत्र न्यायशास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमिति प्रेक्षावतां मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानचिकीर्षवतां तदुपो
पादानकप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः तत्त्वज्ञानादिति तत्त्वेन प्रमाणत्वेन ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणादिषोडशपदार्थविशेष्यकप्रमा
करणत्वादिषोडशधर्मप्रकारकज्ञानजनकादेतच्छास्त्रादित्यर्थः निःश्रेयसाधिगम इति निःश्रेयसोपाधिगम इति व्युत्पत्त्या निः
श्रेयससाधनीभूततत्त्वज्ञानमित्यर्थः इतीति एतदर्थकमित्यर्थः इति शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानसाधनताप्रतिपादकमिति यावतः
आरैः प्रथमतः अस्य न्यायशास्त्रस्य तत्त्वज्ञानजनकताप्रतिपादकं सूत्रं कृतवान् तेष्विति तेषु शास्त्रादिषु प्रमाणषोडशपदार्थे
षु प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत इति योजना प्रमाणतत्त्वं प्रमाणस्य लक्षणं स्वरूपादि अत्र चिन्तामणौ एतेन मोक्षसाधनीभूततत्
त्त्वज्ञानरूपफलवदान्वीक्षिकीप्रतिपादितप्रतिपादकत्वमत्रास्तीति प्रतिपादितमिति ध्येयं ननु षोडशपदार्थेषु सत्सु प्रमाणतत्त्व
स्यैव विवेचनं कृत इत्याशंकां निराकर्तुमाह प्रमाणाधीनेति माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति एवं मते ज्ञानमात्रस्यैव तद्वति
२ तत्प्रकारकत्वरूपेण प्रमात्वं न तत्र तत्प्रनिश्चेतुमशक्यत्वात् तत्र तत्त्वे मानाभावादिति ध्येयं प्रमाणादीनां तत्त्वं प्रतिपादयदिति तत्त्वे रा॰म॰
प्रमाकरणत्वादिकं प्रकारिताविति यावदर्थः तथा च प्रमाणादीनां प्रमाकरणत्वप्रकारेण ज्ञानजनकमित्यर्थः परयरयेति मोक्षसाध ४५

मस्यदूषणं च ननु प्रमाणादीनामिस्याप्रप्तयोरप्रतिबंधकत्वादिसंतं माध्यमिक एवं पक्षः तत्र नैयायिकः समाधास्यति प्रामाण्य
संशयानंतरमित्यादिना प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादिसत्त्वावश्यं प्रमात्व निर्णयाधीनत्वेन स्वीकर्तव्यत्वात् तथा च प्रमात्वनिश्चयार्थं क
तुरा श्चित्तु पायस्त्वयाप्यवश्यं परिचिंतनीय इति सिद्धांतयति शेषः ग्रंथं च निरस्त माध्यमिकं मीमांसको नैयायिकेन सह विवादमवतार
यति ननु स्वत एवेत्यादिना साकूतः केचित्तु ननु ग्रंथं कर्तुः शास्त्रानुकूलप्रवृत्त्यनंतरं शास्त्रेण तेन ततः प्रमाणादीनां प्रमाकरणत्वादिप्रका
ता रेण ज्ञानं भविष्यति शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिश्च विना शास्त्रानिष्टेष्टसाधनज्ञानादेः प्रमात्वावधारणं तु मते न संभवति तच्च प्रमात्व नि
श्चयस्य प्रवर्तकत्वात् प्रमात्वनिश्चयेन संभवस्तु पायाभावादिसाशयेन माध्यमिकः शंकते ननु प्रमाणादीनामिति अशक्यत्वादि ज्ञानस्य
त्यस्य शास्त्रादृशक्यत्वादिसर्थः तद्विशास्त्रं विनिते वेति शेषः प्रमातत्वे हि शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिजनकस्य प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः त
रा [redacted] नु प्रमात्वावधारणं तु अत्रैवांतरं समाधत्ते अथेति प्रामाण्यज्ञानेने
ति प्रवर्तकशास्त्र निष्टेष्टसाधनताज्ञानादेः प्रमात्वनिर्णयेनेत्यर्थः तथा च प्रमात्वनिर्णयं विनापि शास्त्रानुकूलप्रवृत्तिसंभवे न शा
श्चास्ति संभवात् ततः प्रमाणत्वावधारणमशक्यमिति भावः अग्रे च प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादिसत्त्वात् तन्मते प्रमात्वनिश्चयाधी तृ
नत्वादिसर्थ इत्याकूतः प्रामाण्यसंशयप्रामाण्यव्यतिरेकनिर्णययोर्निष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् प्रामाण्यनिर्णयस्य तु हेतुरित्याशंक

मू०मा० ५७ तेन च पक्षे तिपक्षसंशयो व्यतिरेकनिर्णयश्चेत्यर्थः ननु तिप्रतिबंधकाविति प्रवृत्तिरूपतिर्यक्पस्यानुपपत्तेः अग्रेपि प्रवृत्तिं दृष्ट्वा
तु सन्निपरे तथा च पक्षसंशयो व्यतिरेकविर्णयश्चात्र तु संनिप्रतिबंधकत्वनिश्चयस्तद्धेतुरित्यर्थः अन्यथा प्रवृत्तिप्रत्यक्षपक्षत्वे परत्वेऽनु
मितौ व्याप्तेरिवेति दृष्टान्तासंगतेः न च तथापि व्याप्तिसंशयादेरनुमितिप्रतिबंधकत्वे मानाभावाद् दृष्टान्तासंगतिः प्रयोजकीभूताभावप्र
तियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वनिवेशे चात्र तमोरप्रतिबंधक [redacted] त्वादिति वक्ष्यमाणदूषणासंगतिरिति वाच्यं व्याप्तिसंशयादेरप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वाभिमानेनै
तदभिधानात् अत्र च तन्निश्चयत्वेन तन्निश्चयस्य हेतुत्वमिति साध्यं अन्यथा ज्ञानत्वादिना भगवत्प्रमाणनिश्चयहेतुत्वमादाय सिद्धसा
धनायत्तेः एवं च व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंध्यग्राह्यविशिष्टज्ञाने ग्राह्यनिश्चयत्वेनाहेतुत्वाद्व्यभिचार इति यत्संशय इति घटाभाववन्नि
श्चयात्मकपरादिसंशयप्रतिबंध्ये घटविशिष्टज्ञाने घटपटादिनिश्चयत्वेनाहेतुत्वाद्व्यभिचार इति व्यतिरेकनिश्चय इति तथा च संश
यनिश्चयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यर्थः अन्यथा व्यतिरेकनिश्चयापादानेपि घटविशिष्टज्ञानस्य घ
टाभावनिश्चयात्मकपरादिव्यतिरेकनिश्चयस्यापि प्रतिबध्यत्वेनोक्तव्यभिचारतादवस्थ्यात् एवं च यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंध राम० ५७
कतानिरूपितप्रतिबध्यतावत्तन्निश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावत् व्याप्तिनिश्चयजन्यानुमितिवदिति व्याप्तिशरीरे नातो वै

प्रमाणत्वावधारणस्य १

नीरूतत्वज्ञानद्वारेत्यर्थः इति न युक्तमिति इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतं न युक्तमित्यर्थः प्रमाणानां प्रमाकरणत्वप्रकारकावधारण
स्येत्यर्थः तद्भिन्नतादृशावधारणं हि प्रमाणत्वावधारणेति प्रमायाः प्रमात्वप्रकारकावधारण स्याधीनमित्यर्थः
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवादिति भावः तच्च प्रमाणत्वावधारणं च स्वतः स्वाश्रयज्ञानकसा
मग्रीतः स्वप्रमात्वं एतच्चाग्रे स्फुटमन्ने परतः तदन्यसामग्रीतः एतच्च मिश्रमदूष्यायनूयेष्वनच प्रमापदादेव प्रमात्वप्रकारकोपस्थितिसंभ
वइति वाच्यं मानान्तरेण प्रमात्वप्रकारकज्ञानं विना प्रमापदशक्तिग्रहस्यैवासंभवादिति भावः प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रमात्वनिश्चयेनेत्य
र्थः तस्य व्यभिचारादिति प्रवर्तकेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिश्चयस्य व्यभिचारादित्यर्थः संकल्पप्रवृत्ते स्तेन विनापि दर्शनादिति भा
वः संकल्पत्वं निःकंपत्वं च प्रवृत्तिनिष्ठविषयताविशेषः नतु जातिः आह्निककृत्वेनुपपत्तेरिति ध्येयं ननु मास्तु प्रवृत्तिमात्रं तत्स्य हेतुत्वं त
थापि निःकंपप्रवृत्तौ तस्य हेतुत्वेन तज्जनकज्ञाने प्रमात्वनिर्णयोऽवश्यमपेक्षित इत्यत आह बहुविधेति निःकंपप्रवृत्तावित्यर्थः
अर्थनिर्णयैरिवेति इष्टमिष्टसाधनमेवेत्यवधारणात्मकज्ञानादेवेत्यर्थः अवधारणत्वं च निश्चयनिष्ठो विषयताविशेषः तथा च
निःकंपप्रवृत्तावपि तस्य तथासिद्धत्वात्र हेतुत्वमिति भावः पक्षधरस्य ग्रंथोः संगतः प्रवृत्त्यर्थं प्रवर्तकेष्टसाधनताज्ञाने निष्ठप्रमात्व
निर्णयापेक्षायाः पूर्वमनुक्तत्वेन तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वनिराकरणाद्वारा तदनपेक्षाकथनस्यासंदर्भविरुद्धत्वात् तथापि न त्वि साध्विमाध

प्र॰मा॰ ४६ मिकथंकोधारकेणायं ग्रंथः परं तु शास्त्रस्य मननादिनिष्ठनिःश्रेयससाधनताज्ञाने प्रमात्वनिर्णयजननद्वारा मननादौ निःश्रेय
सार्थिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन निःश्रेयसोपयोगित्वमिति स्वकर्तुराशय इति भ्रमेण तत्तटस्थशंकोत्तरोद्धारः किंप्रामाण्यज्ञानेनेत्यस्य
स्यमननादिनिष्ठमोक्षसाधनताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयेन किमित्यर्थः तथा च निष्फलत्वं तन्निश्चायकशास्त्रस्येत्यभिप्रायः श्रेयश्च स्वत्र
कर्तुस्तादृशमाशयमभ्युपेत्यैव प्रामाण्यसंशयानन्तरमिति साक्षिनाने यायिके स्वतिरिक्त एतदिति न कश्चिद्दोषः॥ अथ ननु प्रमित
त्वावधारणं विना प्रमाणादीनां प्रमाकरणत्वरूपेणावधारणासंभवात्तेन तद्रूपेण तदवधारणं मास्तु इन्द्रियत्वज्ञानजनकत्वादिना तद
त वधारणं शाब्दोपादिसाधारणेन माध्यमिकशंकापर्यवशकत्वेऽप्यथेति प्रामाण्यज्ञानेनेति प्रमाकरणत्वरूपेणावधारणेनेत्यर्थः ननु त
थापि तत्र नये प्रवर्तकज्ञाने प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतया प्रमात्वनिश्चयोऽवश्यमपेक्षितः स च न संभवत्युपायाभावादित्यत
आह प्रवृत्तिमात्र इति तस्य प्रमात्वनिश्चयस्य श्रेयश्च प्रामाण्यनिर्णयाधीनत्वादित्यस्य च तत्र मते प्रमात्वनि र्णयाधीनत्वादित्यर्थः
यथाश्रुते प्रमात्वानभ्युपगन्तुर्माध्यमिकेन तन्निश्चयकारणत्वव्यवस्थापनस्यासंगतत्वापत्तेरित्याहुः व्याख्यानन्त्वेवं तथापि प्रवृ
पा त्यर्थं प्रवर्तकज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तज्ज्ञाने प्रमात्वनिर्णयोऽपेक्षितः स कथं स्यादुपायाभावादिति निरूपिकाशंकायां माध्यमिकः समाधत्ते अथ राम॰
किं प्रामाण्यज्ञानेनेति अथ प्रवर्तकज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तज्ज्ञाने मम प्रमात्वनिर्णयेन किमित्यर्थः तस्य प्रवर्तकज्ञाननिष्ठप्रमात्वनिश्च ४६

यधिकरणं ग्राह्याभावांतरसंशयवद्व्यभिचारसंशयस्यापि व्याप्तिनिश्चयाप्रतिबंधकत्वात् अव्यभिचारव्यतिरेकज्ञानमा
त्रायव्याप्तिज्ञानेनव्यभिचारः नचव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन सर्वांशमवच्छेदकताकत्वेन तद्वदेवच्छेदकताकत्वं वा आद्ये दृष्टान्ता ब
सिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च निश्चितप्रामाण्यकव्यभिव्यतिरेकज्ञानत्वादिनैव प्रतिबंधकत्वात् द्वितीये ग्राह्याभावनि श्चयत्वस्य ग्रा
ह्याभावज्ञानत्वघटितत्वात् ग्राह्याभावनिश्चयप्रतिबध्यग्राह्यधिशिष्टज्ञानेव्यभिचार इति वाच्यं यद्रूपनिश्चितप्रामाण्यकयद्धर्मिताव
च्छेदकत्वप्रकारतावच्छिन्नव्यतिरेकज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबंधकताकत्वं तद्धर्मितावच्छेदककत्वप्रकारतावच्छिन्नप्रकारकज्ञा
ननिष्ठतद्धर्मविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नकार्यताकमिति विवक्षितत्वात् साध्येचतद्धर्मविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वं तादृशनिश्चयत्व
प घटितत्ववच्छेदकताकत्वमात्रेण तु पर्याप्तत्वांशे तत्प्रयोजनाभावात् दृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेश्च तत्रागृहीतप्रामाण्यकव्याप्तिनिश्च
यत्वेनैवहेतुत्वात् अथ तथाप्यनुमितौ व्याप्तिविरहज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वे लाघवात् व्याप्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वे प्रतिबंधकसत्त्वादेव
व्याप्तिसंशयादनुमि [redacted] सनुत्पत्तिसंभवात् तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तो व्यभिचारश्च नच तद्रूपा
नत्वेन तत्त्वज्ञानहेतुत्वमेव साध्यमिति वाच्यं निश्चयपदोपादानानुपप त्तेरिति चेत् न धर्मावच्छिन्नाभावेनेति संशयसत्त्वेपि तद्रूपान्त
रेणाधर्मितावच्छेदव्यतिरेकेण वा व्याप्तिनिर्णयादनुमित्सु यत्सामग्रीमत्त्वावच्छिन्नलिंगकत्वहेत्वनुमितिप्रसेवधर्ममत्त्वावच्छिन्नवि

मू॰भा॰ ५८ ष्यकत्वहिव्याप्तिविरह ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयसत्त्वे धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितिसंस्योऽपि धूम नु
लिंगकानुमितिसामान्यवारणाय धूमलिंगकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति धूमलिंगकवह्निव्याप्तिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वा
त्। वस्तुतस्तु स्वसमानाधिकरणतादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वरूपं फलोपधानघटितं जन्यत्वमेवात्र साध्यं तावतापि
न गवप्रामाण्यनिश्चयमादाय सिद्धसाधनाभावात्तेन चैवमपि प्रामाण्यविषयकेष्टसाधनतादिनिश्चयजन्यप्रवृत्तिव्यक्तौ अंशतः
सिद्धसाधनमिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् एतेन निष्कंपप्रवृत्तिं प्रति प्रामाण्यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु
प्रामाण्यनिश्चयत्वेन प्रामाण्यसंशयेदनुत्पादस्य एतथ कृप्रामाण्याभावता न प्रतिबंधकतयैवोपपत्तेः निश्चयत्वघटकैकदलवै
यर्थ्यविशेषणाविशेष्यभावे विनिगमकाभावान्निश्चयत्वेन हेतुत्वेपि गुरुतरकार्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् तथा च निश्चयत्वे
नं न हेतुत्वं साध्यत्वे बाधः एवमनुमितिं प्रत्यपि व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु व्याप्तिनिश्चयत्वेन व्याप्तिसंशयादनुमित्यनुत्पादस्य लाघवाद्व्या
प्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनः परामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तदभावादेवा संभवात् तत्सत्त्वे चानुमितेः सर्वसिद्धत्वात् तत्र व्याप्यंशे सं
शयात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादित्यर्थः अर्थसंदेहेनेति तदनंतरमिष्टसाधनतासंदेहस्यैवोत्पा राम॰
देनेत्यर्थः अर्थानिश्चयादेवेति इष्टसाधनमेवेत्यवधारणात्मकनिश्चयविरहादेवेत्यर्थः एवोसत्वनिश्चयस्तु नावधारणा ५८

२ त्यपि निरस्तमिति भावः हेतोः स्वरूपासिद्धिमाह तत्संदेहइति इष्टसाधनत्वादिनिश्चयेप्रामाण्यसंदेहे सती २

ऽत्मक इति भावः ॥ अप्रवृत्तेरिति निष्कंपप्रवृत्तिविरहोपपत्तेरित्यर्थः ॥ निष्कंप्यप्रवृत्तावधारणात्मकनिश्चयस्यैव हेतुत्वादि
ति भावः ॥ तत्र निष्कंप्यप्रवृत्तेरभावः प्रामाण्यसंशयतद्व्यतिरेकनिश्चययोः ॥ ननूपत्तावधारणात्मकज्ञानस्य वा प्रामाण्यग्रहो जातस्तत्र नि राय
ष्कंप्यप्रवृत्तिवारणाय प्रामाण्याभाववत्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं न च तत्र प्रवृत्तिवारणाय प्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टावधार
द णत्वेनैव हेतुत्वं न तु प्रामाण्याभाववत्ज्ञानं प्रतिबंधकमिति वाच्यं अप्रामाण्यज्ञानविरहार्थावधारणयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगम
त् नाभावेन तत्पक्षद्वये लाघवेन प्रामाण्यज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वौचित्यादिति चेन्न अवधारणात्मकविषयतेविशेषस्य स्वरूपसत एव
स्वाश्रये प्रामाण्याभाववत्ज्ञानप्रतिबंधकतया तत्र प्रामाण्यग्रहस्यैवानुसंरुद्ध इत्यभिमानः वस्तुतस्तु अप्रामाण्याभाववत्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधक
त्वमानाभावाद् दृष्टांतसिद्धिः न च प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकत्वं हेतौ निवेशनीयमिति वाच्यं तथाप्यप्रयोजकत्वात् पत्त
दृष्टयोरननुगतत्वेन दृष्टांताभावाच्च ॥ न च व्यतिरेके तु स्खलनभोदृष्टान्त इति वाच्यं ॥ प्रामाण्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य काप्यप्रसिद्ध्या साध्य
प्रसिध्यभावेन व्यतिरेकदृष्टान्तस्याभावात् इत्येवं दूषणाभासं प्रामाण्यसंशयानंतरमिति प्रवर्तते इष्टसाधनतादिनिश्चये प्रामाण्यनिश्चया
भावेन तत्प्रामाण्यसंशयाधीनकसकलकारणसमवधानानंतरमित्यर्थः ॥ तुल्यमेव इष्टसाधनमिदमेव प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वा
दिति प्रामाण्यसंशयानिवृत्तिद्वारा प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः ॥ तथा च इष्टसाधनत्वावधारणं प्रतिप्रवर्तते इष्टसाधनतानि

प्र॰ दी॰ प्र॰ श्चये प्रामाण्याभाववत्ता न स्यात् प्रतिबंधकतया तत्र ग्रहे तत्पये प्रामाण्यनिश्चयोऽपेक्षित इति भावः मीमांसकद्वारा माध्यमिकमतं निराकर्तुं
४९ श्री मीमांसकमतमुत्थापयति नन्विति स्वत एव स्वकीयेऽप्येवं स्वजनकसामग्री स्वजन्यस्वप्रत्यक्षसामग्री स्वतज्जन्यज्ञाततालिंगकानुमिति
सामग्र्यमतमेभ्यः प्रावृत्ति यावत् स्वजन्येति स्वप्रत्यक्षज्ञाततत् घोर्विधयोश्च जन्यत्वमर्थः तन्निरूपणास्वस्मिन्प्रामाण्यनिरूपणा स्वस्मि ष्या
न् प्रामाण्यनिश्चय इति यावत् अत्र स्वस्यैव स्वप्रामाण्यविषयकत्वपा स्वजनकसामग्र्येन स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिके तिष्ठ वः स्वोत्तरव
र्ति स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्य स्वस्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वं तथा स्वजन्यस्वप्रत्यक्षसामग्री स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिकेति गुरुमिश्राः ज्ञा
नस्यातीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षासंभवेन स्वजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिसामग्री स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चायिकेति भट्टाः ज्ञानेनावज्ञाते इति प्रतीति
सिद्धज्ञानजन्यो विषयसंबंधः प्राकट्यापरनामा पदार्थविशेषः तल्लिंगेन प्रामाण्यानुमानप्रकारं तु अग्रे विवेचयिष्यामः संवादिप्रवृत्ति
हे जनकत्वादि तु नाप्रामाण्यग्रहे इति तु नैयायिकाः तन्मते तु प्रामाण्यानुमाने [redacted] तुमके लेमीमांसकानामपि संम
ता इति मतभेदोद्भावः केचित्तु स्वत एव स्वकीयेनेव स्वस्व मप्रत्यक्षस्वजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिसमतमेनेवति यावता विषया
पितादात्म्यसंबंधेन स्वकीयत्वं जन्यत्वं तत्पार्थः तन्निरूपणाभिन्नप्रत्यक्षस्वनिष्ठप्रमात्वव्यवहार इत्यर्थः प्रदात्रेनोपार्थोऽभेदस्तन्निरूप साम॰
णा भिन्नस्य स्वनिष्ठप्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थ इत्याहुः केचित्तु स्वत एव स्वकीयनिश्चयेनैव स्वस्वजन्यप्रत्यक्षजन्यज्ञाततालिंगकानुमि ४९
स्व

त त्वात्मकान्यथैव निश्चये नैवेति यावत् तन्निरूपणामित्यस्य च स्वनिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वमित्यर्थ इत्याहुः नन्वत्र प्रामाण्ये नाह शास्त्र
ते मृग्यत्वं न वेति न विप्रतिपत्तिः नैयायिकमते गुरुमिश्रमते च ज्ञाततायामनुमानेन विधिकोटेरप्रसिद्धत्वात् एवं भट्टनयेपि ज्ञानस्या
तीन्द्रियतया स्वजन्यप्रत्यक्षाप्रसिद्ध्या न विधिकोटिप्रसिद्धिः तथा च विप्रतिपत्त्यसंभवात् कथं विवादिप्रवृत्तिः स्यात् आह विप्रतिपत्तय इ
ति तत्र मतत्रयसाधारण्यं स्वकीयग्राह्यत्वे विषयपरा विप्रतिपत्तय इत्यर्थः व्यापारात्तु ये धिविषयित्वसंभवार्थः ज्ञानप्रामाण्यमिति
ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहिकायावज्ज्ञानग्राहिकासामग्रीजन्यग्रहविषयो न वेत्यर्थः विधिकोटिर्मीमांसकत्रयाणां निषेध
ध्य कोटिश्च नैयायिकानां विधिप्रसिद्धिस्तु माणिक्यगतत्वेनैतत्ज्ञानविषयत्वघटितत्वाद्ज्ञानत्वेन चात्र प्रामाण्यमात्रस्य पक्षत्वे
इष्टापत्तिरित्यत आह तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य नो बाध इति पक्षे ज्ञानपदं तथा च ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यस्य पक्षत्वान्न बाधः यद्यपि प्रकृते सम
भिव्याहृतेन माधवानुनात इति तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशेषविशिष्टज्ञानं प्रत्याप्यते भावस्तु उत्तरत्र तद्धितप्रत्ययेन तादृशज्ञानत्वप्रत्या
य्यत इति प्रामाण्यपदे नैवत दृश्यमिति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वलाभात् तस्य च बाधात् नित्यासंभवेनेष्टापत्तिरित्यत इति न तत्प्रकारकत्वे वा
धाभावेन ज्ञानपदमनर्थकमर्थत आपतित इति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वमत्र न प्रामाण्यपदार्थः ज्ञानत्वभागस्य व्यर्थत्वात् ज्ञा
क रत्वांशे स्वतः परतो वेति विवादाभावात् तत इति तत्प्रकारत्वस्यानेतद्धार्थभेदेन ज्ञानभेदेन च भिन्नत्वात् नयाके नापि न इति तत्प्रकारकत्वे
नविशिष्टज्ञानत्वस्य याव ल्लानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाभावेन बाधापत्त्या साध्ये ज्ञानपदस्य ईज्ञानपदं त्वाव श्यकत्वेन ज्ञानत्वा त

प्रत्यी.डि.म. शोपादाने पि ज्ञानांतरवर्तिवद्वृत्तितत्प्रकारकत्वांशतो वाधतादवस्थ्यात तन्मते प्प नुव्यवसायैहेतद्वृत्तितत्प्रकारकत्वज्ञानत्व
५०
योः स्वातंत्र्येण विशिष्टवैशिष्ट्यमितिन्यायेन ज्ञानेप्रकारतया तद्वृत्ति कारकत्वस्यवैशिष्ट्यसंबंधेन ज्ञानत्वेप्रकारत्वाद्वाधापत्ते तत्त्व
श्चज्ञानत्वघटितप्रामाण्यस्यपक्षत्वे विवक्षणीयेषु सर्वेष्वविशेषणेषु ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यस्यैवनिवेशनीयतया गौरवापत्तेश्च
त किंतु धातोस्तद्वृत्तितत्प्रकारकपरतया वृत्तितत्प्रकारकत्वमात्रं तदर्थः तथाचेच्छादिवृत्तितद्वृत्तितत्प्रकारकत्वे ज्ञानांतरवृत्तितद्वृत्तित्प्र त
कारकत्वे चांशतो बाधवारणाय ज्ञानपदं तेन ज्ञाननिष्ठार्थकं तथा च तज्ज्ञाननिष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वयावत्तज्ज्ञानसामग्रीग्राह्य
नैव स्वाश्रयेणातन्नेत्यनेन तत्प्रामाण्यमादाय विप्रतिपत्तिः नच ज्ञाननिष्ठत्वे वृत्तितत्प्रकारकत्वनिष्ठत्वत्यक्तित्वमादाय तत्त्वेनैव पक्ष
तास्तु किं ज्ञाननिष्ठत्वोपादानेनेति वाच्यं [redacted]
तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वतत्त्वनिष्ठत्वघटितत्वस्याप्रवेशेन यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् यदि च ज्ञाने व्यक्तिभेदे पि घटत्ववतिघटत्वप्र
ततृत्ता कारकत्वादेर्ज्ञानभेदेनाभेदः तदा नपदं तेन ज्ञानपरमपिनं किंतु ज्ञानवृत्ति घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिनैव पक्षत्वं इच्छावृत्तिघ रा.म.
टत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेर्बाधवारणाय ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशः घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेरेकस्य वज्ज्ञानेच्छाद्यसाधारणप
५०
तज्ज्ञानवृत्तित्वमपि नोपादेयं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिकमेव पक्षः पक्षे ज्ञानपदं तु प्रामाण्यपदेन कस्यचित्प्रमाकरणत्वस्यापि

बोधनात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रमात्वे प्रामाण्यपदस्य तात्पर्यग्राहकं किंचित्र गृहीतादेश्चित्रादिपदमिव साक्षे
ज्ञानपदं घटत्ववति घटत्वप्रकारत्वाद्याश्रयपरमप्यघ घटत्ववति घटत्वप्रकारत्वादेः पटादिज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वा क
२ भावेन बाधापत्तेः तथा च तज्ज्ञाने हि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं वा पावेत्स्वाश्रयज्ञानग्राहकसा
मग्रीग्राह्यत्वं न वेत्यादि विप्रतिपत्तिशरीरस्थपदं पक्षीभूत घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिपरं न च ज्ञानपदसमभिव्याहारेण प्रामाण्य
त पदेनापि कश्चिद्व्याप्तिज्ञानादिहत्रिप्रमाकरणत्वस्य बोधनात् कुतस्तस्य तादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्वमिति वाच्यं सामान्यतो ज्ञानप
दसमभिव्याहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वस्य व्यभिचारित्वेपि व्यभिचारास्फूर्तिदशायां तादृशप्रमात्वतात्पर्यग्राहकत्वसंभवात् अन्यथा
न काचिदनुपपत्तिः चित्रादिपदादेर्गौणिनगामनप्रकरणादेश्च तात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तु घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्ज्ञाने छादि
साधारण्येकत्वेपि ज्ञाननिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिना साध्यसिद्धेः तादृशपक्षतया न पक्षे ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति तत्त्वे केचि
त्तु तेहि तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वेन न पक्षता न तत्स्थार्थस्य प्रकारत्वस्यापि प्रामाण्यपदार्थत्वेन तत्तदंशतो बाधवारणाय ज्ञा
नपदं न तु यादृशेन च ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यपदार्थस्य पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वस्य च ज्ञानानिष्ठत्वाच्च बाधः साध्ये च ज्ञानपदं स्वाश्रयज्ञानप
ज्ञा र मिस्याहः तदसत्प्रमाकरणत्वस्यापि व्याप्तिज्ञानादिनिष्ठत्वेन ज्ञाननिष्ठत्वात् विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादेरपि ज्ञाननिष्ठप्रामाण्य
पदार्थत्वात् तदंशतो बा[redacted]धस्य दुर्वारत्वात् [redacted]
४ भेदेन भिन्नतया सर्वेषां विशिष्य प्रामाण्यशक्यत्वात् किन्तु प्रामाण्यपदार्थत्वेनैव पक्षत्वं तथा च प्रमाकर…

म्रू॰म॰ ५१ ...नच ज्ञाननिष्ठत्वं ज्ञानमात्रनिष्ठत्वं प्रमाकरणत्वादिकं च न तथा तस्य मनः प्रभृतिवृत्तित्वादिति वाच्यं व्या
प्तिज्ञानादिनिष्ठानुमित्यादिप्रमाकरणत्वस्य ज्ञानेः स्वविशेष्यावृत्तिप्रकारेण ज्ञानत्वस्य च ज्ञानमात्रनिष्ठत्वेन तत्र बाधस्य दुर्वारत्वात् क
स्वत्वस्याननुगतस्याप्यभावात् साध्ये स्वपदेन घटत्वमिति घटत्वप्रकारकत्वाघटकेकोपादाने यत्राप्राप्तो बाधस्य दुर्वारत्वाच्च अत भ
एव प्रामाण्यस्य परार्थत्वे नैवात्र पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वविशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादौ बाधवारणाय ज्ञानयदप्रवृत्तिहेतुज्ञानविष
यपरं प्रमाकरणत्वविशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वादिकं तु न तथा लाघवात् इति तत्प्रकारकज्ञानत्वज्ञानं स्वप्रवृत्तिहेतुत्वात् साध्ये च ध
ज्ञानपदं स्वस्वपरमेवेति केचित् तन्न विचारितपितम् [illegible] स्वत्वस्याननुगतस्याभावेनांशतो बाधस्य दुर्वारत्वादिति दिक् इदं ज्ञानं प्रमेयत्व
नु [illegible] मितिसामग्रीग्राह्यत्वमादाय विधोमि [illegible] साधने वारणाय सर्वमिति ज्ञानजनकसामग्र्या स्वत्वस्य ज्ञानगोचरयोगि ज्ञानजनकसा
मग्र्या स्वत्वस्य च सर्वत्र सत्ता विषेधकोटावप्रसिद्धेर्वक्ष्यमाणप्रकारेण विशेषस्य विधिकोटित्वेन निषेधकोटौ [illegible] स्य वारणाय यथा वा
१६ वदिति सामग्रीविशेषणानन्वितांशयावत्सामग्रीजन्ययोः प्रसिद्धः शाब्दानुमित्यादि [illegible] कलसामग्रीजन्यत्वस्य कुत्रापि ग्रहे भा स
वादिति वाच्यम् तादृशसामग्रीत्वं व्यापकत्वस्य ग्राहकताकत्वस्य विवक्षितत्वात् रीतिभ्राचस्तदसत् स्वत्वस्याननुगतस्याभावात् स्वपदस्य दृष्टा राम॰
नेय्रा न्तपरत्वे पक्षे बाधात् पक्षीभूतप्रामाण्यग्राहकताकत्वे ग्राहकसामग्रीत्वव्यापकमेव सत्तातः स्वमित्यपि निरस्तं सामग्रीपूर्वे यथा
पत्तेः पक्षे तज्ज्ञानवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च नच तत्तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापकतानिरूपकग्रहविषयत्वमर्थः इति वाच्यं ५२
ते

२ परत्वे साध्याप्रसिद्धेः तादृशग्रहत्वे व्यापकत्वस्यैव सम्भवे न सामग्रीपदवैयर्थ्यापत्तेश्च · एतेन प्रामाण्य २

माण्यग्राहकत्वं तत्प्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वं वैशिष्ट्यं च सामग्रीविशेषणत्वपक्षे तु स्वक्षणावच्छ
वच्छिन्नपूर्वक्षणात्मतरक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति यथाश्रुतानुयायिनः तदसत् इदं ज्ञानं घटत्ववति घटत्वप्र
व कारकत्वाभाववदित्यादिभ्रमात्मकज्ञानग्रहसामग्र्या अपि प्रतियोगिविधया प्रामाण्यग्रहजननात् प्रामाण्यबाधाभाववत्
त्वे च प्रामाण्याभावग्रहस्य प्रतियोगिविधया प्रामाण्य विषयकत्वेऽपि इदं ज्ञानं भ्रम इति ज्ञानग्रहस्य प्रमात्वाविषयके
कै त्वात्तत्सामग्रीमादाय बाधवारणाय प्रामाण्याग्राहकपदं अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वपरत्वादिति वा स्वरूपतो भ्रमत्वग्र
हस्य प्रमात्वग्रहाविरोधित्वेन तत्सामग्र्याः प्रमात्वग्रहजनने बाधकाभावात् प्रमात्वविरोधित्वेन प्रमात्वाभाववच्छेदकत्वे वा
ने च भ्रमत्वग्रहस्य तत्प्रमात्वविषयकत्वनियमेन तत्सामग्रीमादायापि बाधाभावात् । नाप्रदापिकान्त किन्तु तद्विशे
ष्यतापादाने च इदं ज्ञानं निष्प्रकारकमिदं ज्ञानं निर्विशेष्यकमित्यादिज्ञानग्रहजनकसामग्र्याः प्रतियोगिविधयापि प्रा
माण्यग्रहाबाधः । एवं गृहीतेऽपि इदं ज्ञानं न प्रमा इति प्रमात्वाभाववद्भ्रमज्ञानकतज्ज्ञानग्रहसामग्रीमादाय बाधः । तन्मते अ
भाववद्भ्रमस्य इदं ज्ञानानुभवप्रामाण्याभावस्मरणो मपक्ष एवादिदं ज्ञानानुभवसामग्र्या पावदतगताधाः प्रतियोगिविध
यापि प्रामाण्याग्राहकत्वादतस्तदप्रामाण्यग्राहकेति सामग्र्याः प्रथमग्रहघातत्वर्थस्यैवाविशेषणाम् अप्रामाण्यपदं यक्षी

सू॰ मं॰ ५३ स्तप्रामाण्यविरोधिपरं तेनेदं ज्ञानं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानग्राहकसामग्रीमादाय नबाधनास्कन्द्यं निष्प्रकारकत्वा
देरपि पक्षीभूतप्रामाण्यविरोधित्वात्तद्विरोधित्वेन तज्ज्ञानप्रतिबंधकग्रहविषयत्वं प्रामाण्यस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबंधक
ग्रहविषयत्वापात्तद्ग्राहकतज्ज्ञानग्रहजनकसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वस्य बाधापत्तेः अपि तु तदवच्छेदकतानिरूपक
संबंधेन तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताविशेषणताविशेषसंबंधेन तदधिकरणवृत्तित्वं तच्छून्यत्वेन प्रामाण्याधिकरणोऽपि किं
चिदंशे निःप्रकारकत्वादिसत्त्वेऽपि न विरोधितानुपपत्तिः जातित्ववति जातित्वप्रकारकतावच्छेदकतावच्छेदकमिति ने
केन संबंधे न स्वरूपावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताविशेषणताविशेषणात द
धिकरणवृत्तित्वं तच्छून्यत्वं वा वक्तव्यं जातिमान् घट इति ज्ञाने च स्वरूपतो घटत्वे निष्प्रकारकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि
करणे जातित्वविशिष्टे स्वजातित्वप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमिति न दोषः वा प्रामाण्यपदस्य यथाश्रुतप्रामा
ण्यविरोधिपरत्वेऽनुव्यवसायादिसामग्र्यामनुव्यवसायादेर्वा तद्ग्राहकत्वमसिद्धं प्रामाण्यभाने प्रामाण्यविरोधित्वाद्घट
त्वादेरव्यवश्यंभानादिति वाच्यं तत्प्रामाण्यसत्त्वेऽपि तदितिलुप्तसप्तमीकं तथा च सामग्रीविशेषणपक्षे तस्मिन् ज्ञाने विशेष रा॰ म॰
णताविशेषसंबंधेन तत्प्रामाण्यविरोधिप्रकारकग्रहाजनकत्वमर्थः अनुव्यवसायादिसामग्री च न तज्ज्ञाने विशेषणता ५३

न्यथा वतद्ग्रहविषयत्वस्य घटत्ववतीत्यादावभावादतः सामग्रीति । नचैकरवं यत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीज ३

तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वस्य … शादावनुमित्यादिसकलसामग्रीनिष्ठत्वेननादृशग्रहाप्रसिद्धितदवस्थान्तेवमिति
त कृत्न तुपायवदिति चरमग्रहविशेषणं तथा चैदप्रामाण्यग्राहकतज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यमथावकृत्तविषयोनवेत्य
र्थः तज्ज्ञानग्राहकत्वमादिजन्याग्रहत्वेत्र साध्याप्रसिद्धिर्यावत्वमपिदुर्वचमिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकतापरत्वात् त
था च प्रामाण्यविषयितासंबंधेन तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकेनवेत्यर्थः व्यापकत्वं च विषयितासंबंधसामा
न्यावच्छिन्नायात द्वृत्तिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतातत्त्वं न च तथा सामग्रीपदस्य पाव कारणाभावविनाशात
ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहस्याप्युक्तरीत्याप्रसिद्धिः न च सामग्रीपदं प्रागभावपरमिति वाच्यं प्रागभावस्य यौक्तेन
त नुपगमादिति तत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वपदेन तज्ज्ञानग्रहमात्रवृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणतानि
रूपितकार्यताश्रयग्रहत्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशीचकारणताविषयादेस्तन्त्र व्यक्तित्वेन कारणतामादायैवप्रसि
द्धेः नचैवं तज्ज्ञानग्रहमात्रवृत्तिकार्यताश्रयग्रहत्वमेवसम्यक् व्यर्थमधिकमिति वाच्यं यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावा
त् अन्यथा तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहस्यातज्ज्ञानग्रहरूपतयायावत्तज्ज्ञानग्रहविषयत्वस्य वसम्यकत्वेन सा
ता मग्रीजन्यत्वविशेषणस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्यवधेयं समासे इति प्राहुः केचित्तु यावत्तज्ज्ञानग्रहत्वत्युकोनकसा
[redacted] नकत्वादिजन्यग्रहविषयत्वमादायविधोसिद्धसाधनस्य निषेधे
मा

२ ग्राहकेत्यत्र ग्रहधात्वर्थस्य तज्ज्ञानग्रहविषयग्रहस्य विशेषणं तथा च यावानेव तज्ज्ञान २

प्र० म०
५२

ऽप्रसिद्धेश्चावारणायसामग्रीतिनचयोगितानानंगीकर्त्तत्वन्नेयेयत्रैकरावज्ञानग्रहत्वत्रसाध्याप्रसिद्धिरितिवाच्यंत
प ज्ज्ञानप्रामाण्यपक्षीकारेणोपावस्यदस्यवैयर्थ्येनानुपादेयत्वात नचपावान्तज्ज्ञानग्रहत्वविषयत्वमेवास्त्विति तत्र
त्रैकजनकसामग्रीजन्यग्रहप्रवेशेनेतिवाच्यंपथासन्निवेशेवैयर्थ्याभावादिसाहनइदंज्ञानंघटत्ववन्निष्ठदत्वप्रकारकं
भ त्वाभाववदिस्यादिपक्षीतप्रमात्वाभावग्राहकेसामग्रीसमवहितप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहसामग्र्यापावदत्तर्गततया
प्रतिबंधकत्वेनप्रामाण्यग्रहाबाधवारणायतत्प्रामाण्याग्राहकेति एतच्चयावत्वस्यसामग्रीविशेषणत्वपक्षे
सामग्रीविशेषणमेवतथाचतत्प्रामाण्यग्रहजनकेत्यर्थः यावत्वस्यप्रथमग्रहधात्वर्थे चरमग्रहधात्वर्थे वाविशे
षेणत्वपक्षेतुप्रथमग्रहधात्वर्थस्यैवविशेषणंतथाचतत्प्रामाण्यविषयकेत्यर्थः तत्सदविशिष्टपक्षीम
य तप्रामाण्याभावव्यतिरिचयातत्प्रामाण्यस्यसमतत्प्रामाण्याभावेत्यर्थः अन्यथाप्रामाण्यस्यैकस्याभावादितरप्रामा
ण्याभावपरतापायथोक्तवाधतादवस्थात् नचतथापिप्रमात्वाभाववत्रमात्वेनासन्नतज्ज्ञानग्रहजनकसामग्रीता
दृशतज्ज्ञानग्रहंवासमादायवाधोदुर्वारइतिवाच्यंपूर्वप्रमात्वाभाववत्रमत्वेनतदुत्तरोत्पन्नतज्ज्ञानग्रहस्यापिप्रमा राम०
त्वाभावविषयकत्वावश्यकत्वेनतत्प्रामाण्याग्राहकपदेनैववारणात्तत्ज्ञानग्रहपदेनतज्ज्ञानग्रहानिरूप
स्यैवविवक्षणीयतयाप्रमात्वाभाववत्रमोत्तरोत्पन्नेतुमित्यात्मकतज्ज्ञानग्रहमादायदोषाभावात् अथवातत्प्रा ५२

कथं हेतोस्तातः तत्तन्मप्यव्यवहारत्वेन ज्ञातः तज्ज्ञानप्रामाण्यपक्षीकरणे साध्येऽग्राहकोतविशेषणोपादानेऽप्रसिद्धिःत
दनुपादाने च बाधबद्रुतिवाच्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य पक्षत्वादिस्वाहुत्तत्स्मात्तइदं ज्ञानं निष्प्रकारकमित्यादिस्त्रमात्मकं तज्ज्ञान
थेहेस्यापि निर्द्धमितावच्छेदकप्रामाण्यविषयकत्वे बाधकाभावेन तत्प्रामाण्यग्राहकविशेषणानुपादानेपि बाधाभावात्
वहूनात तज्ज्ञानप्रामाण्यानो पक्षबहिर्भावप्रसंगाच्च सामान्यतः पक्षसाध्यमते पक्षसाध्यबहिर्भावसंभवासंभवाच्च नव्या
स्तु तादृशसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वमात्रं न साध्यं तथा सति प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किंचित्सं
बंधेन प्रकारकत्वादि यत्किंचिद्रूपेणावाज्ञानेप्रमात्वप्रकारकत्वेन चार्थान्तरापत्तेः ~~घटत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रका~~
~~रकत्वस्य घटः स्वप्रकारकत्वानवगाहनापत्तेः~~ घटत्वविशिष्टव्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वानति
तु रिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेः व्यापनेयप्रेयवसायेघटत्वादिप्रकारकत्वमानास्पुकामात्तः अयेद्दं ज्ञानं प्रमानवेतिसंश
यानुपपत्त्याविधिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च यथा कथंचित्प्रमात्वज्ञानसत्वेपि तादृशसंशयसंभवात् किंतु तज्ज्ञानत्ववि
शिष्टविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नापि विशिष्टप्रामाण्यप्रकारितायाच ज्ञानत्वोपप्रकारितातदन्यत
रप्रकारितासंबंधेन तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्यं विधिप्रसिद्ध्यर्थं ज्ञानत्वोपप्रकारितानतर्भावः ज्ञानत्वोय

वि॰ दि॰ प्र॰ प्रकारितासंबंधेन प्रामाण्यव्यापकत्वासंभवात् पक्षधर्मताबलेन तादृशविशिष्टप्रामाण्यपि प्रकारितासंबंधेनैव प्रामाण्य श्री
५५ स्य व्यापकत्वसिद्धिः परं तु साध्ये ज्ञानपदं सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्या अप्रज्ञानपरं तदा तदाश्रयीभूतानि
यावन्ति ज्ञानानि तत्तज्ज्ञानत्वविशिष्टे तत्तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपितविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नार्थविशिष्टप्रामाण्यपि प्र
प्रकारितापा च ज्ञानत्वापप्रकारितान्तरस्य तत्प्रकारितासंबंधेन स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वमेव साध्य
पक्षे ज्ञानत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नविशिष्टप्रामाण्यपि च प्रकारितासंबंधेन व्यापकत्वमेव
साध्यं अत एव ज्ञानप्रमान्वेति संशयानुपपत्त्येव विधिकोटिनिराकरणीया तथा च इदं ज्ञानं निष्प्रकारकमिदं ज्ञानं निर्विशेष्य
कमित्यादि अप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहमिदं ज्ञानं प्रमात्वाभाववदिदं ज्ञानं प्रमात्वाभावव्याप्यवदित्यादि अप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहत्वे
वाद्यपबाधः तत्र धर्मितावच्छेदकं विना प्रतियोगिविधया प्रामाण्यस्य विषयत्वेपि इदं ज्ञानत्वावच्छिन्नेव प्रामाण्यस्याविशेषणा
श्री त्वादतस्तत्र प्रामाण्यग्राहकेतिर्थश्चेत्तु प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकीभूततत्प्रामाण्याभावप्रकारकग्रहासमवहितत्वेन इदं ज्ञा राम॰
नं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानग्रहमादाय न बाधः तादृशाग्रहणकाले ज्ञाने निष्प्रकारकत्वनिर्विशेष्यकत्वादिव्याप्यत्वेन तदव ५५
वच्छेदकत्वेन वा घटविषयकत्वघटत्वप्रकारकत्वादि अप्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहे घटत्वप्रकारकत्वेन घटत्ववद्विशेष्यकत्वाव

३ ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिघटत्वप्रकारकइति नासिद्धिः अनुव्यवसायादौ समवायसंबंधेन

विशेषसंबंधेन प्रामाण्यविरोधिनो घटत्वादेर्ग्रहजनिकेति नासिद्धिः प्रथमग्रहविशेषणतावच्छेदतस्मिन्ज्ञाते विशेषणता
त विशेषसंबंधेन तत्प्रकारकत्वे तज्ज्ञानप्रामाण्यविरोधिप्रकारकग्रहाभिन्नेसर्थः अनुव्यवसायादिष्वनविशेषणताविशेषसंबं व
धेनेनिरुक्तप्रामाण्यविरोधिनो ज्ञानत्वस्य प्रकारत्वाद्विशेषणताविशेषसंबंधेनेतिचेत् तथापि तज्ज्ञाने घटत्ववति घटत्वप्रका
रकत्वादिविरोधित्वेन तदभावावच्छेदकत्वेन वा तज्ज्ञातीयघटादिविषयकत्वस्यभाने घटत्वप्रकारकत्वादिभ्रमात्मकत
ज्ज्ञानग्रहजनकसामग्र्यास्तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधः तज्ज्ञानीयघटविषयकत्वादेर्वक्त ग्रहाप्रामाण्यविरोधित्वभावे
नतज्ज्ञानेप्रामाण्यविरोधिप्रकारकत्वस्य तत्रापि सत्वादिति वाच्यं तत्रापि प्रतियोगिघटप्रामाण्यभानेन बाधाभावात् तत्रज्ञा वि
नेप्रामाण्याभाववत्त्वभाने बाधकाभावेन तज्ज्ञानेतिप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वस्यासत्वात् एतेन तज्ज्ञाने निष्प्रकारकत्वे निर्विक
ल्पकत्वादिव्याप्यत्वेन तदवच्छेदकत्वेन वा तज्ज्ञातीयघटविषयकत्वघटत्वप्रकारकत्वादिभ्रमात्मके तज्ज्ञानग्रहसामग्र्या
तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधः तत्र प्रतियोगिविधयापि प्रामाण्यभानादिति निरस्तं तत्र ज्ञाने निष्प्रकारकत्वादेरपि भाने बाध
काभावेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वस्यैव सत्वात् न च घटत्वप्रकारकत्वं घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाभाववदि
त्यादिभ्रमात्मके तज्ज्ञानग्रहजनकसामग्र्याःप्रामाण्यप्रतिबंधः ज्ञानप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वस्य तत्रापि सत्वादिति वाच्यं।

त्रि॰टि॰ तादृशज्ञानप्रामाण्यस्यापक्षत्वात् ज्ञानप्रकारनिष्ठप्रामाण्यपक्षत्वेनैव पक्षत्वात् अत एव पत्रज्ञाने वादापि न प्रामाण्यविरो
५४ धिग्रहस्तज्ज्ञानप्रामाण्याविरोधिग्रहाप्रसिद्ध्या तद्ग्राहकाप्रसिद्धिरित्यपि निरस्तं तज्ज्ञानप्रामाण्यपक्षीकरणात् तद्ग्रा
माण्यग्राहकविशेषणाप्रसाध्ये ऽनुपादेयत्वात् पक्षभेदेनैव साध्यभेदात् न चैवं पत्रज्ञाने प्रामाण्यविरोधिज्ञाने तत्स
ननिष्ठप्रामाण्यस्यापक्षत्वमेवास्तु किं तत्प्रामाण्यग्राहकत्वविशेषणेनेति वाच्यं पक्षत्वेन संग्रहे सम्भवे संग्राहकत्वस्या
व्याप्यत्वात् न तु तथापि गृहीतनये इदं ज्ञानं निष्प्रकारकं निर्विशेष्यकं मिथ्या इति भ्रमात्मकज्ञानग्रहसामग्रीमादाय बाधतादव
स्थ्यात् तन्मते निष्प्रकारकत्वादिभ्रमस्य इदं ज्ञानानुभवनिष्प्रकारकत्वादिस्मरणोभयरूपतया तत्सामग्र्याः प्रतिज्ञाने
प्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वात् एवं तत्रापि इदं न ज्ञानं प्रमा इदं ज्ञानं प्रमात्वाभाववदिति भ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहसामग्रीमादाय
विबाधस्तदवस्थः तन्मते प्रामाण्याभावादिभ्रमस्य इदं ज्ञानानुभवप्रामाण्याभावादिस्मरणोभयरूपतया तत्सामग्र्याः
पि ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वात् इदं ज्ञानानुभवे सामग्रीसम्पादात् ज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रतियोगिविधयापि प्रामा
ण्यविरोधिप्रकारकग्रहपदेन तज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यविरोधिप्रकारकव्यवहारजनकग्रहस्योक्तत्वात् स च ग्रह राम॰
नये भ्रमस्थानाभिषिक्ते ज्ञाने तज्ज्ञानद्वयमेवेति न बाधः व्यवहारश्चैतादृशेच्छादिरेव न च तथापि तज्ज्ञाने प्रामाण्यविरोधिप्रकार ५४
न
२ ण्यग्राहकत्वाद प्रामाण्यस्मृतिसामग्र्या एव तथात्वादिति चेन्न । तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रामा

छिन्नमित्यादि भ्रमात्मकतज्ज्ञानग्रहे [illegible] वास्तुपादाय बाधः उक्तन्येव भ्रमस्थानाभिषिक्तो
ज्ञानद्वयस्यैव प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकत्त्वात्तत्समवहितत्वादेव न बाधः नन्वसंदंच विशिष्य पक्षीभूतप्रामाण्यपरिच्छाय
७ कमन्यथा प्रामाण्यत्वस्यानुगतस्याभावादितरप्रामाण्यपरितापायथोक्तबाधतादवस्थ्यादिति चेन्मैवं तात्पर्यग्रहासमव
हितत्वे चतत्ताद्रूप्यग्रहाभावविशिष्टत्वे वैशिष्ट्यं च सामग्र्या विशेषणात्वपक्षे लक्षणात्वाव्यवहितोत्तरक्षणान्यतरक्षणाव
च्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वं स्वपदं सामग्रीपरं प्रथमग्रहविशेषणात्वपक्षे तु स्वक्षणात्वाव्यवहितपूर्वक्षणान्यतरक्षणाव
च्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं स्वपदं ग्रहपरमिति प्राक् कुतः ननु तदप्रामाण्यग्राहकत्वविशेषणोपादानेपि ज्ञातपदादिजन्यशाब्दबो
धमादायबाधः न च विषयविशेषज्ञानग्राहकसामग्रीति विवक्षणीयमेतानापदोषइतिवा [illegible] तथापि घटज्ञानपदादिजन्य
शाब्दबोधघटज्ञानवानित्याद्यनुमितिश्चेत्यादिकमादायबाधस्य दुर्वारत्वात् न च गृह्णमते स्वप्रामाण्यमवश्यं ज्ञानं गृह्णातीति
नियमः भवति चेयमनुमितिः शाब्दादिमितिश्च घटत्ववति घटत्वप्रकारिकेति तत्त्वमपि गृह्णातीति न बाध इति वाच्यं
घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रतिज्ञानभिन्नत्वेनानुमित्यादिहविति तद्ग्रहेपि अनुमित्यादिविषयीभूतज्ञानहेतेस्तस्या
ग्रहेणाबाधतादवस्थ्यात् तन्मतं मिश्रमते बाधस्य दुर्वारत्वाच्च न च घटत्वादिप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेन च तज्ज्ञानग्राहे

प्र० म० कत्वं विवक्षणीयमतो यथोक्तशाब्दबोधादिमादाय न वाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं सविशेष्यकमि
५६ त्याद्यनुमित्यादिमादाय वाधस्य दुर्वारत्वात् न च घटत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वेन घटत्वप्रकारकत्वेन च तज्ज्ञानग्राहक दि
त्वं विवक्षणीयमतो यथोक्तशाब्दबोधा दिमादाय न वाध इति वाच्यं तथापीदं ज्ञानं घटत्वप्रकारकं घटविशेष्यकं चेत्या
दिशाब्दबोधमादाय वाधस्य दुर्वारत्वात् घटत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानग्राहकत्वं वि
वक्षणीये च सिद्धसाधनतापत्तेः न हि तादृशव्याप्तिसामग्री प्रामाण्यं न गृह्णातीति मैथिलिकानामभ्युपगमः किं त्वनुव्यवसाया
दिसामग्री तादृशैवेनेत्यभ्युपगमः इति चेत्तज्ज्ञानग्राहकत्वं स्वत्वग्रहप्रयोजकत्वेन तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षभिन्नत
ज्ज्ञानग्राहकस्य विवक्षितत्वात्तत्परोक्षत्वं साक्षात्कारेतरज्ञानत्वं तादृशाश्रयग्राहकं तज्ज्ञानसाक्षात्कार तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यानु
मित्यादिश्चेति न कश्चिद्दोषः सिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति अत एव तदप्रामाण्यग्राहकप्रत्यक्षमपि स्मार्थकेऽप्रामाण्या
दिविषयके तज्ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्स्यावश्यकत्वात् भट्टमतसाधारणाय [redacted]
तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकेति परोक्षविशेषणं एवं तज्ज्ञानांशे संयुक्त राम०
सा समवायेतरप्रत्यासत्तिजन्यत्वाभावेन च तज्ज्ञानांशे लौकिकविषयित्वशून्यत्वे साक्षात्कारत्वविशिष्टविषयताभावा ५६

वत्वेन वा तज्ज्ञानग्रहे विशेषणीयः प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानमादाय वा । नच ग्रहे येनाधि[illegible]शेषणावैयर्थ्यं
तेनोपनीतभानानंगीकारात् भ्रमदूनये च तत्प्रामाण्यग्राहकविशेषणावैयर्थ्यं तत्र येज्ञानस्यानीद्रियत्वात्र प्रामाण्यादिवि
षयकतज्ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षाभावादिति वाच्यं सर्वमते सर्वविशेषणासार्थक्याभावेपि क्षतिविरहात् यत्किंचिन्मते सार्थक
त्वमात्रस्य कर्तव्यत्वात् तथा च लघुत्वस्य सामग्रीविशेषणात्व पक्षे सामग्र्येव वा तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यग्राहकपरोक्षभिन्नत्वेन विशे
षणीया परोक्षत्वं च साक्षात्कारजनकेतरत्वं तादृशी च सामग्री तज्ज्ञानसाक्षात्कारजनकसामग्री तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यानुमि
त्यादिसामग्री च ज्ञानांशे संयुक्तसमवायेतरप्रत्यासत्त्यजन्यत्वादिना तज्ज्ञानग्रहविशेषणादेव प्रामाण्यग्राहकतज्ज्ञानोप
नै नीतभानसामग्रीमादाय न वा धेन चैवं वर्त्मग्रहे श्च तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकं परोक्षभिन्नत्वेन तज्ज्ञानांशे तादृशप्र नो
त्यासत्त्यजन्यत्वादिना च विशेष्यतां कितज्ज्ञानग्राहकेति विशेषणेनेति तत्प्रामाण्यग्राहकसामग्रीजन्यतादृशयावच्छेदके
विषयत्वस्य तत्प्रामाण्यग्राहकतादृशपावच्छेदविषमत्वस्य वा सम्भवात् तज्ज्ञानाविषयकत्वानस्यात् ज्ञानांशे तादृशप्र
स-७ त्यासत्त्यजन्यत्वाद्यभावघटितादेव वारणादिति वाच्यं यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् न च तथापि घटः पटश्चेत्यादौ वैकस्मिन्नेव
ज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकभेदेन द्रव्यत्ववति द्रव्यत्वप्रकारकत्वादिरूपसमूहालम्बनानुमित्यादिना मिलित्वापि ग्रहे तत्र परस्परग्राहकत्वे तज्ज्ञान

म०म० ग्राहकानुमित्यादिनाऽप्यथकृऽप्यग्राहिग्रहीत तज्ज्ञानवृत्तिद्रव्यत्ववति द्रव्यत्वप्रकारकत्वादिपक्षीकरणो प्रत्येकमात्र
५७ विषयकानुमित्यादिकमादाय बाधो दुर्वार इति वाच्यं तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकपरोक्षेतरत्वस्य विवक्षितत्वात्
प्रत्येकमात्रविषयकानुमित्यादिश्च न तथा न चैवं यत्र एकस्मिन्नेव ज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकभेदेन प्रामाण्यद्वयमिष्यादि सा
मग्र्यानुमित्यादिसामग्र्या वा प्रतिबन्धात् तज्ज्ञानानुव्यवसायः परन्तु परस्परग्राहकतज्ज्ञानग्राहकानुमित्यादिना पृथक् पृथग्
वगृहीतं समूहालम्बनानुमित्यादिश्च न जातः तज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यपक्षीकरणो तज्ज्ञानवृत्तित्याव(?)प्रामाण्याविषयकेपरो
क्षेतरज्ञानेग्रहोऽप्रसिद्ध इति वाच्यं तज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्यापक्षत्वात् यद्वा तत्र तत्तत्प्रामाण्यं तत्र व्यक्तित्वेनैव पक्षीकरणीयं
न तु सामान्यतः तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यत्वेन पक्षत्वसाध्येऽपि तज्ज्ञाननिष्ठतत्प्रामाण्यमात्रविषयकपरोक्षेतरत्वेन ग्रहो न
विवक्षणीय इति न काप्यनुपपत्तिः विधिप्रसिद्धिस्तु तत्तज्ज्ञानेन तत्तज्ज्ञातविषयीभूतघटत्वादेश्च । निरुक्तानुमवे प्रकारिता सं
वेधेन व्यापकत्वस्य विधिकोटित्वे तु विधिप्रसिद्ध्यर्थं ज्ञातत्वविशिष्टतज्ज्ञानत्वेन तत्प्रसिद्धिरिति सर्वं चतुरस्रं ।। मतत्र पक्षसाधारण
विप्रतिपत्त्यन्तरमाह तज्ज्ञानविषयकेति विधिकोटिः परेषां निषेधकोटिश्च नैयायिकानामत्र तज्ज्ञानग्रहत्वेन वस्तुतावन्मात्रे कृते ग०म०
विधेयसिद्धसाधनं निषेधे चाप्रसिद्धिः अतोऽन्या तज्ज्ञानविशेषणानां तानाऽजन्यज्ञानग्राहत्वेन वस्तुतो मिश्रमहदयोर्मते विधिको ५७

नग्राहकत्वविवक्षणान्नज्ञा ३

पक्षीकृतेनोपादेयमेवतदितिवाच्यम् दृमिश्रमतेबाधापत्तेरितिचेन्न तस्मिन्पक्षीकृते व्यवसायाभावघटकतयागृहीतेवै
व्यर्थ्याभावात्मतन्त्रेप्रसाधारणविप्रतिपत्तौसर्वमतेसर्वविशेषणानांसार्थकत्वविरहेपिक्षतिविरहात् नन्वमापनयेव्यव
सायविरहदशायांखंडशः प्रामाण्यघटकपदार्थानामुपस्थितिसहकारेणमनसाविशेष्येविशेषणमितिन्यायेनतादृशप्रा
माण्यप्रकारकमुपनीतव्यवसायविशेष्यकप्रत्यक्षंजन्यतेतदादायैवविधौसिद्धसाधनंनिषेधेबाधइतिवाच्यम्न्यायेनमेप्रामा
ण्याद्युपस्थितिदशायामनुव्यवसायादिनाप्रामाण्यग्रहवारणायप्रामाण्यप्र-त्यक्षेविशिष्टप्रामाण्योपस्थितेर्हेतुत्वात् द्विती
यानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहाभिधानंचमतांतरेणेतिसिद्धांतग्रंथस्यस्वरसमणिकदेशिमतेनेतद्विप्रतिपत्तिकरणात्ततश्चये
विशेष्येविशेषणमितिन्यायेनप्रमात्वादिप्रत्यक्षंवतन्न्यायेनप्रामाण्यप्रत्यक्षस्याप्यनभ्युपगमात् अन्यथाविशिष्टप्रामा
ण्योपस्थितेःप्रामाण्यप्रत्यक्षंप्रतितत्तैवव्यभिचारापत्तेः नचैवमनवस्थेतिवाच्यम्बीजांकुरवददोषत्वात् नचतथापिगवादि
विशेष्यकप्रकारितात्वाभिधेयत्वघटत्वभिन्नत्वादिप्रकारकज्ञानात्मकसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यप्रामाण्यविशेष्यकप्रत्य
क्षमादायप्रामाण्यसंसर्गकज्ञानमादायचसिद्धसाधनमितिवाच्यम्विषयतापदेनप्रकारतायाविवक्षितत्वात् ननुतथा
पिअभिधेयत्वत्वेनगावयादिलक्षणायतःकिंचिदभिधेयप्रकारकज्ञानादभिधेयत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याघट

मू॰ प्र॰ ५९ त्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिनिखिलाभिधेयप्रकारकतदाश्रयसाक्षात्कारमादाय सिद्धसाधनं व्यवस्थापनये विशिष्टबु
द्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया कथमज्ञाते घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वादेः प्रकारतया भानमिति वाच्य
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं न तु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानमपीति नैयायिकैक
देशिमते सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् नैयायिकैस्तथाज्ञानानभ्युपगमेपि तादृशज्ञानमादायार्थान्तरापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च किंच घटत्व
वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततयाऽनुव्यवसायमादायैव सिद्धसाधनस्यापनयेप्य
नुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमादिति चेन्न घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वाद्यतिरिक्तेनाव
च्छिन्नप्रकारताया विवक्षितत्वात् निरवच्छिन्नप्रकारतामादाय सत्तागुणत्वज्ञानत्वघटत्वादेर्विषयिकोटिप्रसिद्धिसंपादनायाभावाभ्यु
पगमे तन्निषेधकोटिप्रसिद्धिश्च प्रामाण्यातिरिक्तात्मसंवेद्योपाधिविभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुत्वाभावाज्ज्ञातस्ववेद्योपाध्यतिरिक्तपदा
र्थस्य किंचिद्धर्मप्रकारेणावभानानियमात् घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वाद्यतिरिक्तेनावच्छिन्नत्वं तु ता ताम॰
दृशघटत्वप्रकारकत्वत्वस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वानतिरिक्तत्वेपि नानुव्यवसायमादाय सि ५९
द्धसाधनतादवस्थ्यं घटत्वादिप्रकारकत्वस्वरूपतो नानुव्यवसाये प्रकारः किंतु प्रकारकत्वघटनिरूपितत्वादिरूपेणैवेति

१ पर्याप्त्यवच्छेदकताकान्यत्वे सति घटवद्विशेष्यकत्वं तद्भिन्नत्वं तेन घटत्वप्रकारकत्वत्व

यो वाधः अनुव्यवसायप्रत्ययात्ताना लिंगकानुमीत्योरपि व्यवसायव्याप्तिज्ञानजन्यत्वात् गुरुमते व्यनुमितिशाब्दज्ञानादिमात्र
निष्ठमनस्त्ववतिमनस्त्वप्रकारकत्वादावर्तीन्द्रियघटितप्रामाण्ये पक्षीकृते वाधः तत्रानुमित्यादिरूपस्य व्यवसायस्यापि प
रामर्शादियोग्यत्वादिज्ञातजन्यत्वनियमादत्त त्तज्ज्ञानविषयकेतिज्ञानविशेषणे तज्ज्ञानविषयो ज्ञानानुव्यवधिविषयता अयोग्य
स्येति बहुव्रीहिः तत्स्वरूपस्याहितघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिपरं तथा च घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वप्रतिपत्त्यनुव्यवधिघ
टत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वविषयिता अयज्ञानजन्यज्ञानविषयो न वेत्यादिप्रातिस्विकरूपेणाविप्रतिपत्तिशरीरं मिश्रमते व्या
पारानुव्यवधिविषयतामादाय व्यवसायस्यापि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यविषयकत्वात्तस्य च विषयविधया विशेषणज्ञानादिवि
षयत्वात् अनुव्यवसायहेतुत्वात् तन्नये बाधवारणाय प्रतिपत्त्यनुव्यवधित्वविषयिताविशे[illegible]दितिपज्ञानपदं च स्वरूपकथनं न्याय
नये च घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिविशिष्टप्रामाण्ये पक्षितेविना कदाचिदपि ज्ञाता दृश प्रामाण्यविशिष्टग्रहइति विधौ सिद्ध
साधनस्य निषेधे वाधस्य च नसंभावनापि न च तथापि मन्मते विधौ वाधः तन्नये इष्यत्ताततात्वादिसनुमानेन प्रामाण्यग्रहात्तस्य
च घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वविषयकव्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यं तत्र येऽहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यनुमानस्य
सर्वत्र प्रामाण्यग्राहकत्वात्तत्र प्रामाण्यभानप्रकारस्याग्रे स्फुटीभविष्यति न च तथापि घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायानु

२ घटत्ववतिघटत्वप्रकारकज्ञानजन्याविषयविधया घटत्ववतिघटत्वप्रकारकं

न्या॰म॰
५८

व्यवसाय स्यापि घटत्वात्वेन घटविषयकत्वात्तद्वति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तौ मित्रनये ऽंशतो बाधः तदनुव्य
वसायानुव्यवसायस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे विषयिणोऽनुव्यवसायस्यैव विषयविषयाविशेषणताना दि
विषयावाजन्यत्वादिति वाच्यं ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनां भेदानभ्युपगमात् ज्ञानभेदेन तद्भेदाभ्युपगमे
पि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्निखिलघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिव्यक्तिसाधारणस्यैकस्य पक्षतावच्छेदकस्या
भ्युपगमात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यत्वे [redacted]
निषेधकोटिसिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनोद्देश्यत्वात् तो ऽनुव्यवसायनिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तौ तु तेन मेणा
शतः सिद्धसाधनं नान्वेवं गुरुतनये घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादावेद्रुपक घटितप्रामाण्ये पक्षीकृते तज्ज्ञानविषयके ज्ञा
नानविशेषणतां व्यर्थ सामान्यतो ज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वस्यैव कोटित्वस्य सुवचत्वात् तत्र येपि विशेषणता ज्ञानस्य विशिष्यव ह्रुव दे
तु तेपाऽयघट इति साक्षात्कारात्मक व्यवसायस्यैव ज्ञानाजन्यज्ञानत्वेन तद्विषयत्वमादायैव तत्र विधिकोटिसंभवात् नवत
स्मिन्पक्षीकृतेप्यनुमितिशाद्बात्मकाव्यवसायनिष्ठघटत्ववतीत्यादिव्यक्तावंशतो बाधवारणाय उक्तमतेपि तदुपादानमा
वश्यकमनुमित्यादेर्व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वनियमादिति वाच्यं उक्तक्रमदर्शनेनांशतो बाधनिरास संभवात्तत्त्वतादृशप्रामाण्य

राम॰
५८

५ वांशतोबाधनिरासस्संभवात्. नच पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसि

नप्रकारत्वस्य निरवच्छिन्नानुव्यवसायप्रकारतामादाय नसिद्धसाधनं वक्तुं शक्यं तथापि कथंचित्तादृशज्ञानप्रकारितैव
विधिकोटिः परंतु मूलावच्छिन्नो ऽर्थः स्वः कपिसंयोगि स्यादाविव स्वरूपसंबंधविशेषरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व विशि
ष्टसाध्यतावच्छे दकसंबंधेन विधिकोटिसिद्धिरुद्देश्यात्रातो नोक्तक्रमेणार्थतां सिद्धसाधनं वा न च तथापि निषे
धकोटिसाधने वाधस्तदवस्थः घटत्वप्रकारकत्वादेरनुव्यवसायेभान स्यापनये ऽभ्युपगमात् घटत्वविशेष्य
कत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वेनातिरिक्तत्वादिति वाच्यं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्व
विशिष्टविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञानप्रकारत्वाभावस्य विधेयकोटित्वात् तस्य च स्या
यनये ऽपि घटत्वादावेव प्रसिद्धिसौलभ्यात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेण घटत्वे दीनां घटकतया घट
त्ववति घटत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वस्य नियमाज्ञेन चैवं विधिकोटौ विशेषणतौ विशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभाव इति फलितं तत्र सगतं विशेषणताविशेषेणतादृशज्ञानप्रकारत्वस्य निरुक्तविशेषणताविशेषसंबंधावच्छि
न्नतादृशज्ञानप्रकारत्वाभावेन समं विरोधाभावेन विप्रतिपत्तिजन्यसंशयकोटित्वासंभवादिति वाच्यं विधिकोटौ विशेषणा
तासामान्यस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वेपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशये विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणता

सामान्यं साध्यतावच्छेदकः संबंधः निषेधकोटिश्च निरुक्तविशेषणता ४

चि॰ टि॰ म॰ संबंधेनैवविधिकोटेः प्रकारतयाभानादेवविरोधसंभवात् अनुमिताविव विशिष्टाधिकरणकविशिष्टबुद्धिमात्र
६० मेवासतिबाधकेविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकसंबंधेनविधेयभानाभ्युपगमात् तथाचघट
त्ववतिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्ववतिघटत्वप्रकारत्वत्वनिष्ठविशेषणतासंबंधेनवतादृशज्ञानप्रका
रत्वविधिकोटिर्नतुविशेषणतासामान्येनतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतानप्रकारत्वाभाववत्त्वनिषेधकोटिः
सचव्याप्यत्वेपिसंयोगादिरूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभाववत्केवलान्वयितयापरत्वाद्यवेवप्रसिद्धिः
वतादृशसंबंधविशेषणाविधिकोटिर्व्याप्यत्वेनअप्रसिद्धइतिवाच्यं निषेधकोटेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमुभयमतेविधिको
टिप्रसिद्धेरपेक्षितत्वेपितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वात्परन्तुपेचपक्षएवतेनसंबंधेनत्वद्व्याप्तिसिद्धिसोपन्या
तसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यप्रसिद्धेरनगतत्वात्परनयेपितेनसंबंधेनविधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपिक्षतिविरहा
च्च अन्यथासंयोगादिसंबंधेनगगनाद्यनुमित्यनुपपत्तेः नचतथापिपरणाविधिकोटिसाधनेदृष्टांतस्थलाभावइ राम॰
तिभावइतिवाच्यं दृष्टांतोपन्यासस्यसमयबंधाधीनतयातदप्रसिद्धावपिक्षतिविरहात् कंबुग्रीवादिमत्त्वविशि ६॰
शेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वादेःपक्षमात्रहेतुधर्मस्यहेतुतयाव्यतिरेकेणदृष्टांतस्थलाभावाच्चव्यति

रकसहचारे गौरवान्वयव्याप्तिग्रहसंभवेन परनये व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाभावेपि क्षतिविरहात् न
च तथापि इदं ज्ञानं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं तादृशप्रवृत्तिजनकत्वात् इत्यनुमित्या पक्षधर्मताबलात् पूर्वज्ञाने घट
त्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य क्रियाहितापार्थान्तरमिति वाच्यं तदनुमितेः स्वविषयीभूतघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्याप्ति
ज्ञानाजन्यत्वेपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेण तादृशघटत्वप्रकारकत्वस्यानुमानं तरज्ञानजन्यतया घटत्ववति घ
टत्वप्रकारकत्वज्ञानजन्यत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वात् न च तथापि योगजधर्मजन्यनिखिलप्रामाण्यप्रकारकनिखिल
प्रमाविशेष्यकसाक्षात्कारमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं प्रमापनये विशेषणताने विशिष्टज्ञानासंभवेन तस्यापि प्रामाण्यवि नाधि
षयकज्ञानजन्यत्वात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकजनकत्वे सार्वज्ञ्यसंपादकतयाऽनुगुणत्वमेव न च तथापि तादृशज्ञानाज
न्यभगवज्ज्ञानमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं अनित्यत्वेन चरमज्ञानविशेषणात् । अनित्यत्वं च प्रतियोगि
तासंबंधेन ध्वंसवत्त्वं नैयायिकोद्भावनीयसिद्धसाधनवारकत्वेन परमतेपि वैयर्थ्याभावात् न च परमते व्यावृत्त्याप्रसिद्धिः ।
सिद्धसाधनवारकतया उपरंजकविशेषणतास्याप्यदोषत्वात् चैत्रीयत्वेन वा चरमज्ञानं विशेषणीयं तथा च परमतेपि न व्या
वृत्त्याप्रसिद्धिः न च एवं योगजविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याप्यहेतुत्वेपि न क्षतिः एवं च तद्विषयकज्ञानाजन्यत्वस्य जन्यताव

म्र॰म॰ वाय्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यानिवेशेनीयातेनऽन्ना नित्यज्ञानमात्रस्यैवप्रामाण्यविषयकाग्रगत्त्वज्ञानजन्यत्वे
६१ पिनतादृशज्ञानाजन्यानित्यज्ञानासप्रसिद्धिः यत्तुतद्विषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्ते प्रागभावप्रतियोग्यर्थकमजन्यांतं प्र
युक्तत्वं चकारणाभावात्कार्याभाव इतिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः तेनभगवज्ज्ञानमादायनसिद्धसाधनमप्र
सिद्धिश्चतस्यप्रागभाव विरहादितितन्नपरैः प्रागभावस्वीकारात्तच्चरमज्ञानपदं चप्रतिपन्नसत्त्वं बंधिप्रकारता लाभाय अन्य
आ थातादृशज्ञानजन्य तेमनःसंयोगादीनांव्यापारानुबंधिप्रकारजामादायविधौसिद्धसाधनस्यैतेरिति केचित्तु तत्ज्ञानवि प
तत्ज्ञानं षयकेसत्वेतस्यज्ञानेनैतद्वविषयोपस्थितिः षष्ठीतत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिः आश्रयत्वं चषष्ठ्यर्थः तत्पदं चपक्षीभूतघ
टत्वविशिष्टकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वादिपरं तथाचघटत्वविशिष्टकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानवि
षयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयोनवेतिविप्रतिपत्तिः विधिकोटिः परेषांतादृशाश्रयज्ञानविषयकज्ञानेगुरुमतेऽपघटइतिव्य
वसायएवमिश्रमतेप्रथमानुव्यवसायं भट्टमतेज्ञाततालिंगकानुमितिः तदजन्यज्ञानेनान्येवाद्विषयत्वस्यघटत्ववतिघट रम॰
त्वप्रकारत्वेसर्वत्रविषयकोटिश्चनेयायिकानांतन्नयेइदंज्ञानंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकंतादृशप्रकृतिजनकत्वादित्य ६१
२५ नुमित्यादेरपिप्रामाण्यग्राहकत्वात्तत्स्यचपक्षादिज्ञानविधयातादृशाश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात्प्रत्येकदलव्यर्थ्यं हेति

ग स्तात्पूर्ववृत्तमेव तज्ज्ञानवारणमपि पूर्ववत्तदंशास्त्कविशेषोपदे तन्मते प्रथमज्ञानपदेनैव स्वरूपकथनं ननु ज्ञानत्वम
पि तत्र प्रविष्टं वैयर्थ्यात् द्वितीयज्ञानपदं च प्रतियन्त्रनुबन्धिविषयतालाभाय न च ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वे वास्तु कथं ता
दृशप्रकारकत्वाश्रयरूपेण प्रवेश इति वाच्यम् इष्टमते बाधापत्तेः अहं ज्ञानवानिति ज्ञाततावच्छेदिकाज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्ज्ञा
नविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् मिश्रमतेपि ज्ञानत्ववति ज्ञानत्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यपक्षीकृते बाधापत्तेः ज्ञानम
हं ज्ञानामि सन्तु व्यवसायस्य ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् एतन्मतेपि प्रामाण्यानुमितिशास्त्रमात्रग्राह्यप्रामाण्य घ
टितप्रामाण्यपक्षीकृते बाधापत्तेः प्रामाण्यानुमित्सादेर्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमात् अयं घट इत्यादिव्यवसायस्य स्व
निष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यावगाहित्वाभ्युपगमेपि विषयतानवच्छेदकत्वाभावान्न तादृशप्रामाण्यवति तादृ
शप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यघटितप्रामाण्यावगाहित्वाभ्युपगमात् न च तथापि प्रामाण्ये तस्य पक्षीतेन तदाश्रयत्वेनो कृ
पादानं न ह्यमिश्रयोर्मते व्यर्थमिति वाच्यं सर्वमते सकलविशेषणसार्थकत्वविरहेपि क्षतिविरहात् ननु घटत्ववति घटत्वप्र
कारकत्वविषयकज्ञानाजन्यत्वे वास्तु किं तदाश्रयत्वेन तल्लाभः तत्पदेन तादृशज्ञानजन्यत्वसामान्याभावस्याविवक्षितत्वादेव
पक्षधर्मताबलात् पूर्वं ज्ञातघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिग्राहिणा ज्ञानेन पक्षक प्रामाण्यानुमितेः अर्थतः संभवात् त
दनुमितेरपि यत्किंचिद्घटत्ववन्निष्ठघटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिज्ञानजन्यत्वनियमात् तथा आश्रयांतर्भावेपि पक्षधर्मताबलादेवा

म०प्र० ज्ञातघटत्वप्रमाण्यक्रियाहिराणापुरुषादिपक्षकघटत्वप्रमासाध्यकानुमित्याः र्थान्तरप्रसंगस्यदुर्वारत्वादितिचेन्नप्रथमस्वि
६२ वैशेवैपर्थ्याभावात्तेनचघटादिविशेष्यकघटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकारकत्वत्वप्रकारकभ्रमात्मकज्ञा
मान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यंतादृशज्ञानलक्षणासंनिकर्षजन्यंवाज्ञानंविशेष्यकघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वप्रकारकप्रत्य
क्षमादायविधेयसिद्ध्यासाधनेनिषेधेचबाधइतिवाच्यंघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपस्यज्ञानत्वघटितप्रामाण्य
स्यप्रकृतेपक्षत्वात्तद्वैशिष्ट्यंचसामानाधिकरण्यतत्त्वाश्रयगर्भमतःसामान्यलक्षणादिजन्यतत्प्रकारकज्ञानेपिवैशिष्ट्यघट
कतयाघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वाश्रयस्यज्ञानमवश्यंकारणमतोनसिद्धसाधनाद्यवकाशः ज्ञानत्वस्याप्यनुपस्थितस्यप्रका
रत्वासंभवात्गमानंमिश्रनयेप्रथमानुव्यवसायेप्रकारतयाननुभानासंभवः नन्तुतथापिघटादौघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वभ्र
मात्मकज्ञानलक्षणासन्निकर्षजन्यज्ञानांशेप्रकारीभूतज्ञानत्वेसामानाधिकरण्यसंबन्धेनघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वप्रका
रकंप्रत्यक्षमादायविधेयसिद्ध्यासाधने [redacted]
निषेधेचबाधः विशिष्टज्ञानत्वस्यपक्षत्वेपिप्रकारतासामान्यस्यैवकोटित्वात्तादृशविशिष्टज्ञानत्वनिष्ठतादृशज्ञानत्वप्र राम०
कारत्वस्यकोटित्वेसाध्याप्रसिद्धेः एवंविशेष्यविशेषणमितिन्यायेनप्रामाण्यप्रत्यक्षाभ्युपगमेवंशः प्रामाण्यघटकपदार्थो ६२
पस्थितिसहकारेणमनसाजनितविशेष्यविशेषणमितिन्यायेनतादृशविशिष्टज्ञानत्वप्रकारकप्रत्यक्षमादायापिविधेयसिद्ध

साधनं निषेधे च बाधः संबंधज्ञानस्य विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वात् तस्यापि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाप्रविषयकज्ञानाजन्यत्वा
त्। किंच घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य तानत्वानतिरिक्ततया ज्ञानत्वप्रकारकत्व स्यादित्तानानुभवसाप्रमाह
धौसि व यैवं हि साधनं निषेधे च बाधः न च मत्त्वावच्छिन्नो हेतुः कपिसंयोगितादेश्यपक्षतावच्छेदकमत्त्वावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंसर्गे
न कपिसंयोगासिद्धिवदत्रापि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधे
न विधिकोटिसिद्धे हेतुदेश्यपतनानतादृशज्ञानाभावादायसिद्धत्वसाधनावकाशः तादृशज्ञाने घटत्वप्रकारकत्वप्रकारेण ज्ञानत्वस्य प्र
कारत्वेपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रकारिताविरहात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञान
त्वनिरूपितवैशिष्ट्यबुद्धावेव ज्ञानत्वस्य तादृशप्रकारत्वसत्त्वादिति वाच्यं तथापि तादृशज्ञानाभावादायनिषेधे बाधस्य दुर्वारत्वादिति
चेन्न। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टज्ञानत्वनिष्ठविशेषणतासंबंधेन तादृशज्ञानप्रकारत्वस्य विधिकोटित्वात् तादृश
विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशज्ञानप्रकारत्वाभावस्य च निषेधकोटित्वे तादृशाभावस्य साधनेपि संयोगादि लो
संबंधावच्छिन्नगुणाभाववत्केवलान्वयितया घटत्वादाववप्रसिद्धिः न च तादृशसंबंधविशेषणाविधिकोटिसाधनेपि त्वप्रसिद्धे
रिति वाच्यं निषेधकोटेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमनुमत्यन्तरे यथाकथंचिद्विधिकोटिप्रसिद्धेरपेक्षितत्वेपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाप्र
यमते प्रमात्मकविधिकोटिप्रसिद्धेरनपेक्षितत्वात् घटत्ववति [illegible] पक्षत्वे न संबंधेन तत्प्रसिद्धिसौलभ्यात् केवलसाध्यप्रसिद्धेश्च

मं०म० विशेष्यविशेषणामिति न्यायेन सहचारग्रहसंभवात साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यप्रसिद्धेर्नगतपापरन्येपितेनसंबंधे
६३ न विधिकोटिप्रसिद्धिविरहेपि पक्षे तिविरहाञ्चेनच तथापि परेणाविधिकोटिसाधने दृष्टान्तस्थलाभावइति वाच्यं दृष्टान्तोपन्यासस्य स
मपक्षधाधीनतया तद्विरहेपि च तिविरहान ज्ञानत्वादेः पक्षमात्रवृत्तिधर्मस्य हेतुतया अतिरेकेणा र्थतस्य सुलभत्वाच्च ६
: नच तथापि घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्यापि घटत्वरूपेणाघटविषयकतया तन्निघटत्ववन्निष्ठघटत्वप्रकारकत्वव्या ६
२ प्तिविशिष्टज्ञानत्वेपि प्रसिद्धनपेत्तेनसंबंधेन विधिकोटे शतोवाधः तदनुव्यवसायानुव्यवसायस्य घटत्ववतिघटत्वप्रकारक
त्वाश्रयविषयो नो ऽनुव्यवसायस्यैव विशेषणज्ञानादिविधया जन्यत्वादिति वाच्यं ज्ञानभेदेन घटत्ववती स्वादेर्भेदान्नुपगमा
त अनुव्यवसायनिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वस्य व्यवसायनिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्या
प्तिविशिष्टज्ञानत्वानतिरिक्ततया ज्ञानभेदेन घटत्ववत्तो स्वादेर्भेदान्भ्युपगमे पितेनसंबंधेन विधिकोटेर्बाधविरहाच्च अनुव्यव
सायानुव्यवसायस्य तदाश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वे प्यनुव्यवसायस्य तदन्यस्यानुमितेरपि ज्ञानत्वरूपेणाघटत्वप्र+ते
यातमादायैव तेन संबंधेन तत्र विधिकोटिसाध्यात्मात नच तथापि मदमते विधौ बाधः अहं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्वादि+ राम०
मात्वाश्रयविषयकव्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यं तत्रापि पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यप्रसिद्धेर नगन्नेयाज्ञानत्वरूपे
णाघटत्ववन्निघटत्वप्रकारकत्वानाश्रयीभ ज्ञातानीतर विषयकज्ञानादपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वा ६३

वच्छिन्नज्ञानानुमितिसंभवेन तदनुमितिमादायैव निरुक्तसंबंधेन विधिकोटिसंभवात् न च तथापि सर्वविषयकत्ववतिस
र्वविषयकत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वादिरूपप्रामाण्यपक्षीकृते मिश्रनये वाधः सर्वविषयकमहं जानामीत्यनुव्यवसाय
स्य सर्वांतर्गततत्प्रकारकप्रामाण्यग्राहकत्वाद्विषयकज्ञानजन्यत्वनियमादिति वाच्यं तस्यापक्षत्वादित्याहुः नव्यास्तु ज्ञानभेद
नै नं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादेर्भिन्नमते नैवं विप्रतिपत्तिः तथा च तज्ज्ञाननिष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविष
यकज्ञानाजन्यज्ञानप्रकारेण नवेति श्वग्राहिकान्यायेन यत किंचिज्ज्ञानव्यक्तिमुपादाय विप्रतिपत्तिः । विधिकोटिः परेषां त
त्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यं गुरुमते तज्ज्ञानमेव मिश्रमते प्रथमानुव्यवसायः । भट्टमते ज्ञाततालिंगकानुमितिः तत्प्रकारकत्व
स्य तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वे सत्वात् निषेधकोटिश्च नैयायिकानां तत्र येदं ज्ञानं घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वा
द्वेशप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमित्यादेरेव प्रामाण्यग्राहकत्वात् तस्य च पक्षादिज्ञानविधयात् तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्व
नियमात् प्रथमज्ञानपदं च स्वरूपकथनपरं न तु ज्ञानत्वेन प्रवेशात् द्विषयके स्वस्मिन्नेव सम्यक्त्वात् तज्ज्ञानसामानाधिक
रण्यात्वे न चरमज्ञानं विशेषणीयं तेन भगवज्ज्ञानयोगिज्ञानभेदाय न विधिनिषेधकोट्योः सिद्धसाधनबाधावकाशः तत्र
ज्ञानपदेन योगिभिन्नपुरुषीयज्ञानस्य ग्रहणात् नैयायिकसिद्धप्रामाण्यानुमितिमादाय सिद्धसाधनादिवारणाय अजन्यां

म०म० तेज्ञानविशेषणांदलांतरव्यावृत्तिरूपवैवतन्नचतज्ज्ञानपूर्वो स्यत्नघटत्ववतिघटत्वप्रका कत्वत्वप्रकारकनिखि
६४ लघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वव्यक्तिविषयकस्मरणात्तज्ज्ञाने द्विपसन्निकर्षात्स्यांतज्ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयपक्षेणाज्ञायितत्ज्ञा
नविशेष्यकतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यप्रकारकेप्रथमानुव्यवसायप्रमाद्यविधिनिषेधकोघोः सिद्धसाधनबाधाविति वाच्य
त्वरनानाधिकरणघटत्वेवतिघटत्वप्रकारकत्वानुपस्थितिकालोत्पन्नतज्ज्ञानव्यक्तिप्रामाण्यस्य स्यात्स्वपदेत
ज्ज्ञानव्यक्तिपरंउत्पन्नांतव्य क्तिविशेषपरिचायकेननुपदेतावच्छेदकघटकें तुतथापिरयप्रवृत्तिः घटत्वप्रमाज्ञ
मापथार्थघटत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वादित्याद्यनुमित्यापक्षधर्मतावलाद्धटत्वप्रमत्व विशिष्टपूर्वानुपस्थिततज्ज्ञान
पा व्यक्तिग्राहिणायास्त्वत्वमादायपर्थांतरं यत्नपसामान्यलक्षणाविरहेणपक्षधर्मतावलभ्यसाध्यतावच्छेदकव्य ले
क्तिज्ञानस्यानुमित्सनगलात्तंनचतज्ज्ञानविषयकेतानजन्यत्वेनयत्नेप्यापिकेसिद्धेतद्भिन्नेमज्न्यांतेनविवक्षित
क मितिवाच्यंतथापितज्ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणादिज्ञातघटत्ववतिघटत्वप्रकारत्वत्वप्रकारकनिखिलघटत्ववतिघट राम०
त्वप्रकारकत्वव्यक्तिविशेषणकघटादिविशेष्यकभ्रमात्मकस्मरणात्क्षणसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतज्ज्ञानविशेष्यक ६४
घटादिविशेष्यक[redacted]प्रामाण्यप्रकारके

प्रत्यक्षमादाय विधिनिषेधकोटौ सिद्धसाधनबाधापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न तज्ज्ञानं विषयः पूर्ववर्त्ति यस्येति अनुत्पन्न
ते ज्ञानविषयकज्ञानयदेन तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्पन्नज्ञानस्याविवक्षितत्वात् विषयपदस्य कारणाऽवाचकस्याप्र
त्र पूर्ववर्त्तिमात्रपरत्वात् तथा च तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्पन्नज्ञानाजन्यत्वजन्यज्ञानार्थः व्यवसायाव्यवहितोत्तरोत्पन्न
मेव च ज्ञानं मिश्रनये प्रामाण्यग्राहकं तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरवर्त्तित्वेनापि चरमज्ञाने विशेष्यं तेन तज्ज्ञानपूर्वोत्प
न्नेताद्दृशसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षमादाय न सिद्धसाधनावकाशः व्यवसायस्यापि व्यवसायाधिकरणकालो
त्तरवर्त्तित्वाद्दुरुक्तत्वापरिग्रहः न च तथापि मदमतापरिग्रहः तत्रापि तज्ज्ञानोत्पत्ति । त्तानन्तज्ज्ञानजन्यज्ञानत्तोत्पत्तिस्तत
त्तज्ज्ञानता प्रत्यक्षेन तत्तज्ज्ञानता विशेष्यकपरामर्शस्यापि तदनन्तरमियं ज्ञाततता घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानज
न्या ज्ञाततात्वादित्यनुमित्या प्रामाण्यग्रहात् । तदनुमितेश्च तज्ज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानजन्यत्वादि
तिवाच्यं मदेरपि व्यवसायपूर्वोत्पन्नेन व्यवसायसमकालोत्पन्नेन वा स्मरणाद्यात्मकपरामर्शेन व्यवसायोत्पत्तिद्वितीय
क्षणोत्पन्नितयाऽर्हज्ञानधारा ज्ञाततत्वादित्यनुमित्यैव प्रामाण्यग्रह अभ्युपगमात् [redacted] व्यवसायोत्पत्त्यव्यवहितक्षणे । सन्नानुव्यवसायव्य
क्तेरेवं मदुक्तज्ञाततालिंगकानुमितित्वेन मिश्रादिभिश्च साक्षात्कारत्वेनाभ्युपगमात् अन्यथा व्यवसायोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नद

न्य॰म॰ तुव्यवसायस्य मीमांसकैर्याथिकानुभवसिद्धस्य तन्मतेऽपलापापत्तेः स्वाश्रयनिश्चयव्यक्त्युत्तरत्ततीयक्षणावृत्ति
६५ व स्पृपविषयत्वादितिध्येयम्॥ हेतोस्तन्मतेऽसिद्ध्यापत्तेः तेषामग्रे स्फुटीभविष्यति [illegible] वाप्रथमं मतत्रयसाधारणी विप्रतिपत्तिर
भिहिताऽथ गुरुमिश्रोभयमतसाधारणीत्रय्यमाह्यप्रसक्ते कुमतमात्रसाधारणपदइति भेदोऽस्त्र भट्टमतापरिग्रहे विपक्ष
तिविरहात [illegible] कालिकविशेषणतापन्नज्ञानवृत्तित्वेनैवोक्तमतानविशेष्यतो किमज्ञमान्तविशेषणेन उक्तवृत्तित्वान्तर
विशेषणेनेवातज्ज्ञाननिष्ठघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानवृत्तितज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानप्रकारेणैवेतस्यैव
सम्यकृत्वात्तत्तज्ज्ञानपदेन प्रामाण्यानुपस्थितिकालीनमत्र तत्तज्ज्ञानग्रहणात्तदेव तत्तानोऽस्ति द्वितीयपक्षणावृत्तितत्र
शोन्विशेष्यकप्रामाण्यानुमित्यादिमादायसिद्धसाधनाद्यनवकाशादिति वा [illegible] अपेक्षाबुद्ध्यात्मकव्यवसायव्यक्तिनिष्ठ
प्रामाण्ये पक्षीकृते व्यवसायोत्तरद्वितीयक्षणाज्ञाततयोत्तेमामाणप्रसासस्मात्तततृतीयक्षणेऽननिजप्रत्यक्षमादायसि
द्धसाधनादिप्रसंगात्तेनानन्तरप्रामाण्ये पक्षीकृते विपथासद्विवेशैवैपथ्याभावाच्च [illegible] नेन तज्ज्ञानोऽस्ति द्वितीयक्षणावृत्तित्वे
नैवोक्तज्ञानसमानाधिकरणज्ञानविशेष्यतो किमज्ञमान्तादिविशेषणेन [illegible] वापेक्षाबुद्ध्यात्मकव्यवसायव्यक्तिप्रामाण्ये प रा॰म॰
क्षीकृतेऽपि न सिद्धसाधनमिति निरस्तं पथासद्विवेशैवैपथ्याभावात् ननु तथापि घटत्वप्रकारकत्वस्य घटत्वप्रकारकेत्वा ६५
प्र नतिरिक्ततया प्रथमानुव्यवसायमादायैव विधौ सिद्धसाधनं निषेधे बाधः। व्यापनपेपिप्रथमानुव्यवसायघटत्वप्रकार

कत्वादिभानाभ्युपगमात्। किंच विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन प्रामाण्यप्रत्यक्षाभ्युपगमे तज्ज्ञान एवैतस्य त्तत्वंऽशः
प्रामाण्यघटकपदार्थोपस्थितिस्तज्ज्ञानेंद्रियसन्निकर्षाभ्यान्तज्ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे जनितं विशेष्यविशेषणमिति न्या
क येन तज्ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यप्रकारं प्रत्यक्षमादायैव विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाधः [illegible]व मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसं
योगी इत्यादौ पक्षतावच्छेदकमूलावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंसर्गेण कपिसंयोगसिद्धिवद्यत्रापि घटत्ववति घटत्वप्र
कारकत्वरूपविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबंधेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया न सिद्धसाधनाव
काश इति वाच्यं तथापि निषेधे बाधस्य दुर्वारत्वादिति चेन्न घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वातिरिक्तानवच्छि
न्ने तादृशज्ञानप्रकारत्वतदभावयोः कोटित्वात्तस्य अनवच्छिन्नानार्थभ्य एवं च तन्निरवच्छिन्नप्रकारतामादाय प्रसज्ञणात्वादे
विधिकोटिप्रसिद्धिसंपादनाय भावद्वयगर्भतन्निषेधप्रसिद्धिश्च तज्ज्ञाने तज्ज्ञानत्वव्यवसायादिविषयपदार्थप्रामाण्याति
रिक्तज्ञानत्वखंडोपाधिभिन्नपदार्थमात्रे च सकलभानात्सखंडोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य किंचिद्धर्मप्रकारेणैव भाननियमात्तत्व
तत्तत्पदार्थकथंचित्तादृशज्ञानप्रकारत्वमेव विधिकोटिः परंतु घटत्ववृत्तिघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टघटत्व
प्रकारतानिष्ठविशेषणतानिविशेषःकोटितावच्छेदकसंबंधःतादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशतोन

प्रा॰प्र॰ ६६ प्रकारत्वाभावश्च निषेधकोटिः शेषं च दर्शितदिशाऽवसेयमिति प्राहुरिति संक्षेपः। नैयायिकमते निषेधकोटिमुपपादयति यथा इत्य
तिपरतः पक्षवृत्तीति नैयायिकमतइत्यर्थः ज्ञान एवेति विशिष्टप्रामाण्यइति शेषः। ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः। ज्ञानविशेष्यकप्रा
माण्यग्रहः। मीमांसकनये विधिकोटिमुपपादयति स्वतस्त्वइति मीमांसकनय इत्यर्थः स्वतस्त्वइत्यस्य प्रामाण्याश्रयो
पस्थितिं विनापीति शेषः द्वितीयमते ज्ञानएवेत्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्पन्नज्ञान एवेत्यर्थः ज्ञाने तज्ज्ञानाधिक
रणकालोत्तरवर्त्तिज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकत्वात् स्वतस्त्व इत्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणकालोत्तरोत्प
न्नज्ञानं विनापि तज्ज्ञानाधिकरणाश्रयज्ञानविषयकग्रहेणाविषयीक्रियते न वेत्येवकारव्यासेन योजना एवकारश्च यावद
र्थकः स्वपदं सामान्यतः पक्षीभूतघटत्ववत्ति घटत्वप्रकारकत्वादिपरं तथा च ज्ञाने इति घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वघ
टत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकयावद्ग्रहविषयो न वेति फलितं ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारक
त्वादेर्विभिन्नत्वेन स्वाश्रयपदं पक्षीभूतप्रामाण्यव्यक्त्याश्रयज्ञानव्यक्तिपरं तथा च तज्ज्ञाननिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रका
२ त्यादि रकत्वं तज्ज्ञानविशेष्यकयावद्ग्रहविषयो न वेति फलितं इदं ज्ञाने प्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिहेः नैयायिकसिद्धप्रामाण्या प्रा॰प्र॰
नुमित्यादिमादाय विधिकोटेः सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणात् र्थश्च प्रथमविप्रतिपत्तौ दीधितिकृ ६६

करणकालोत्तरमिति शेषः मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह स्वाश्रयेति ६

साक्षात्कारत्वेत्यपि पाठः

न्मेतो न्नेरित्याबोध्यः अत्रापि इदं ज्ञाननिष्ठप्रकारकमिदं ज्ञानं निर्विशेष्यकमित्यादि ज्ञाने लौकिकप्रत्यक्षमारोप्य गृह्णमि
श्रयोर्नयेविषयिकोटौ बाधवारणापत्तेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकीभूततत्तत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहाभावविशिष्टत्वे
न ग्रहो विशेषणीयः तत्पदं विषयपक्षीभूतप्रामाण्यपरिचयपरं वैशिष्ट्यं च स्वक्षणस्वाव्यवहितत्तद्वेक्षणान्यतरक्षणा
वच्छिन्नैकात्म्यवृत्तित्वं स्वपदं ग्रहपरं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वेन तादृशज्ञाने लौकिकविष
यताश्रयस्य साक्षात्कारत्वविशिष्टविषयित्वाभावाभाववत्त्वं एवं द्वितीयपक्षे तत्तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तत्तज्ज्ञानेशे तादृशाभाया
भाववत्वेतेन प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानमादाय न बाधभ्रमत्साधारण्यापत्तेर्यथाभावानुधावने नवगृहानये
तादृशविवक्षणां व्यर्थं तेनोपनीतभानानभ्युपगमादिति वाच्यं सर्वमते सर्वविवक्षासाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात्
यत्तु किंचिन्मते सार्थकत्वस्य कर्तव्यत्वात् गृहमतेप्युपनीतभाने स्मृतौ लाघवेन ग्रहेण स्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तद्वि
वक्षणस्यावश्यकत्वात् तत्र एव भयात् लौकिकविषयत्वस्यापि सिद्धिः सुरभिचंदनमित्यादौ लाघवेन ग्रहेण स्मरणात्म
कैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभं पश्यामीत्यनुव्यवसायवारणाय च घनुमित्यादेरपि तन्मते मानससाक्षात्कारत्व
ध्य यतया तत्रापि वह्निं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायस्य वारणाय तदावश्यकत्वात् तत्तद्वतन्मतेन साक्षात्कारत्वं

मू॰म॰ कमितिनतथाविधानुव्यवसायः तादृशज्ञानांशेऽस्यभावान्वयितेन तत्र ज्ञानाविषयकज्ञानस्यच्छदासः तेस्यतादृशज्ञा
६ नांशेतादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ननु तथापि प्रथमविप्रतिपत्तुकरीत्या ज्ञानपदादिजन्यज्ञानेशब्दबोधं ज्ञानवानिस
द्वि नुमितिस्मृत्यादिकं घटज्ञानघटाद्युपस्थितौ च घटज्ञानवानिस्यानुमितिस्मृत्यादिके चाद्यपबाधोदुर्वार इतिचेन्न॰
प घटत्ववतिघटत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकौ प्रत्यक्षभिन्नत्वेन ग्रहविशेषणात् तादृशग्रहस्य तादृशज्ञानसा
क्षात्कारः तादृज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमितिश्चसिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति परोक्षत्वं साक्षात्कारेतरत्वं नत्वा भ
दृमतसाधारण्यपाविषयकांतं परोक्षविशेषणं॰ प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यप्रयोक्तरीत्या इवेयं नत्वेकेरात्रि मिश्राभ्यावा
दिवादेऽतः प्रत्येकमतमात्रसाधारणाविप्रतिपत्तिद्वयमाह स्वाश्रयग्राहकेत्यादि॥ इयंतु मिश्रमते स्वाश्रयग्राहकेण [redacted]
[redacted] स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारेणागृह्यमाणत्वम् एवनवाप्रकारेणोक्तिपत्त एवनवेत्यर्थः॥ भिन्नेकेमस्तुचेवकारश्च स्वाश्रयवि
षयकसाक्षात्कारस्ययावत्त्वाप्रापकोऽन्यथाप्रामाण्यस्मृत्यादिकालीनानुव्यवसायेन नैयायिकमतेपि प्रामाण्यग्रहात्
सिद्धसाधनापत्तेः॥ तथा च स्वाश्रयविषयकयावत्साक्षात्कारप्रकारतावत्त्ववृत्तिफलितं साक्षात्कारश्च स्वाश्रयांश राम॰
संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः॥ तेन प्रामाण्यविषयकोपनीतभानादिमादायनबाधः तत्रा ६७

माणपग्रहप्रतिबंधकासमवहितत्वे न च साक्षात्कारो विशेषणांशेऽपि तेनेदं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्ष
मादाय न बाधः अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः । नातो बाधः प्रकारता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित
विशिष्टप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारताघटत्वादिनिष्ठप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतानिरूपणाद्याद्यो । अन्यथा प्रमात्वकालीन
त्वादिविषयकत्वेन कालिकादिपरिच्छिन्नसंबंधेन प्रकारत्वत्वादिपरिकिंचिद्रूपेण प्रमात्वप्रकारकत्वेन चाव्याप्ततापत्तेः ।
घटत्ववद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वादनतिरिक्ततया सिद्धसाधनतापत्तेश्चेति भा
वनपेक्ष्यानुव्यवसाये घटत्वादिप्रकारकत्वभानानभ्युपगमात् ज्ञानं प्रमा न वेति संशयोपपत्त्या विधिकोटिनिराकरणानु
पपत्तेश्चेत्यथाकथंचित्तत्प्रमात्वेन ज्ञानसत्त्वेपि तादृशसंशयसंभवात् एवमग्रिमविप्रतिपत्तिस्थलेपि बोध्यमित्येव सारं । गुरु
मतमात्रसाधारणीं विप्रतिपत्तिमाह । स्वाश्रयेति । स्वाश्रयेतिप्रकारिकेत्यत एव न वैयर्थ्यं । ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटप्र
कत्वादेर्विभिन्नत्वमते नेयं सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिना च पक्षत्वं तत्तज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यत्वेन पक्षत्वे सा
श्रयपदस्य तज्ज्ञानपरत्वे च प्रामाण्यमात्रस्य पक्षत्वे तु सुतरामयं विशेषः पदेत्यादिना वक्ष्यमाणेन योजनरूपेणापत्तिश्चेत् सा
ध्येयवस्य पदस्य समभिव्याहृतपरतया स्वाश्रयपदस्य यत्र साध्यता स्वतदाश्रयपरत्वे तु सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्र

२· सर्वं घटज्ञानं प्रमा न वेत्यनुमितिनिरूपघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिव्यक्तावंशतः सिद्धसाधनापत्ते[illegible] २

स·ग· ६८

कारकत्वाश्रयत्वंपरं एवकारश्चपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वलाभाया[illegible]योगिज्ञानेश्वरज्ञानयोः सविष
यकत्वेनसकलपदार्थवृत्तित्वप्रामाण्यपक्षप्रयतयात्तद्वृत्तिघटत्वप्रकारकत्वादिव्यक्तावंशतः सिद्धसाधनापत्तेश्च[illegible]विकि
पासंयुक्तैवकारस्यान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनव्यवच्छेदबोधकत्वस्वभावत्वात्तथात्वमित्तिवा[illegible]ज्ञानेरजते
गङ्गायांघोषादिप्रयोगानुरोधात्तुयोज्येवकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनैवायोगव्यवच्छेदस्यलक्षणयोपस्थि
तस्यधर्मिणान्ययोगव्यवच्छेदस्यवाबोधकत्वात्तद्वुतिमसेकमेवेति एवमप्रकारेणाप्रसिद्धमेवेत्यर्थः। [illegible]यपिमिश्रमतेऽ
वविप्रतिपत्तिः। मदमतेचविमनुमितिग्राह्यत्वेतत्तायाअंशविषयाणांकल्पत्वात्। तथापि। तन्मतेघटत्ववतिघटत्वप्रका
रकज्ञानत्वात्। इतिजन्यतासंसर्गकानुमित्याप्रामाण्यग्रहे[illegible]साधनेयेज्ञानतत्तया[illegible]अंशविषयाणांकल्पत्वेनाप्रसि
द्धेतिवा[illegible]। गुणांतरपदार्थस्यैवज्ञानतत्तापदेनविवक्षितत्वात्तन्मतेदेनघटादेरयपक्षात्वद्धिजन्यत्वा[illegible]नभ्युपगमेपिमाप्य
नेपीपिद्धघटवृत्तित्वादिपक्षकापेक्षात्वध्यात्मकघटत्वप्रमाजन्यानुमितिमादायसिद्धसाधनवारणायगुणांतरत्वंपदार्थ
विशेषणं। घटवृत्तित्वंचसमवायेनविवक्षितंसमवायानभ्युपगमेविशेषणतावशेषणैवविवक्षणीयं· तथाचगुणांत
रत्वंनोपादेयं। ज्ञानस्यसाधारणाजन्यतामादायसिद्धसाधनवारणायघटवृत्तित्वंजन्यताविशेषणं। पक्षतावच्छेदकमा

स·म· ६८

तदभावोकोटीवाज्ञानतालिंगकानुमितिग्राह्यत्वंतदभाववा· आद्येसिद्धसाधनं· द्वितीये· न्यायनयेअप्रसिद्धिः तन्मतेत्वा·
ज्ञानतायश्चकघटावृत्तिवृत्तिजन्यतासंसर्गकानुमितिविषयतावच्छेदकंनवेतिविप्रतिपत्तिः तन्मतेइयंज्ञानताघटविशेष्यकघटत्वे

मानाधिकरणापेन विधेयस्तत्त्वच्छेदेन च निषेध्यस्य द्वेदेशपतया ज्ञाने भेदेन प्रकारित्वादिभेदेन यो गिनां ततः सिद्धसाधन बाधयोरव अंश
२ काशः यावद्घट ज्ञान निष्ठप्रमात्वस्यैकमते नानुपपत्ति गंधोपी तिभेदेनैयापकेनवास्वत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वाभ्युपगमेन
प्रतिग्रहादीतरत्वेन विधेयतावाविशेषणिपानात् ततः तत्पक्षकानुमिति मादीपार्थातर सिद्धसाधनं अप्रमादिच अम्भ्या
हेतः स्वतोग्राह्यत्वं निर्वाच्यं। तदा घटत्वप्रयाहृतित्वे नाप्यनुमितिविधेयस्य विशेषणीयेति भावः वस्तुतस्तु ज्ञाननिष्ठत्वं द्वटत्व
वति घटत्वप्रकारकत्वलौकिकसाक्षात्काराग्राह्यत्वं न वतित्तन्मते विप्रतिपत्तिः ज्ञानस्यातिंद्रूपतयातद्वृत्तितद्विशेष्यकतत्प्रका
रकेत्वादेरतींद्रियत्वात् व्यापनपविशिष्टस्यानतिरिक्ततयाकेवलद्घटत्वप्रकारकत्वघटत्वविशेष्यकत्व [redacted] योरनुव्यवसायग्राह्यत्वात् विशिष्ट
प्रामाण्यो यद्विशिष्टविशेष्यत्वस्यैणानुव्यवसायाग्राह्यत्वात्। अवसिद्धसाधनावकाशः पक्षतावच्छेदेन विधेयस्य दे दकावच्छे
शपतया ज्ञानभेदेन प्रकारित्वभेदे विनाशात्तः सिद्धसाधनं न चैवं साक्षात्कारग्राह्यत्वे अतिगुणत्वमेव तन्मते फलितं। तथा च
प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वापत्तिरितिवाच्यं॥ तादृशस्वतोग्राह्यत्वस्याप्रामाण्ये पीष्टत्वात्। प्रामाण्यस्व
तोग्राह्यत्वनाप्रामाण्यमिति प्रवादस्य च नचितयसाधारणविप्रतिपत्ति पराहितविधिकोटिस्य स्वतोग्राह्यत्वपरत्वादिसवमतं॥

स॰म॰ ६९

भट्टाचार्यास्तु प्रामाण्यग्राहकविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धपादव्युहविषयेऽन्वेति भट्टमते विप्रतिपत्तिः । नैयायिकसिद्धप्रामा
ण्यानुमितिमादाय यथावत्त्वंग्रहविशेषणा । इत्थं चानुव्यवसायस्य भट्टमते शशविषाणकल्पतया पावैयात्वत्वाभावे सिद्धसा
धनावकाशनं च भेदकूट यदिवा यत्किंचित्तु तस्यकोटितावच्छेदकेतभावः प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्व्यक्तिभेदकूटस्यैव कोटिता
वच्छेदकत्वान प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्भेदकूटस्यैव कोटितावच्छेदकत्वात् ॥ प्रकारता च साधनस्यानुगता नेति प्रसक्तत्वस्यदु
र्वचत्वेऽपि न क्षतिः । न च तत्तत्प्रामाण्यविषयकत्वेन न्यायनये सिद्धप्रामाण्यानुमितित्वस्य भिन्नत्वात्त्वंनन्वेति सम्पगिति वाच्यं ॥ स्वप्रका
शमतेऽपीदं प्रपंचितं इदं साधनं अनुमित्सात्मकानुव्यवसायग्राह्यत्वं मादाय पार्थांतरापत्तेरिति साकूतः । मिश्रामते ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकता
ज्ञानं चेयं ज्ञातता ज्ञानजन्या ज्ञानत्वात इत्यनुमितावेव प्रतिसंधानं विनापि वक्ष्यमाणरीत्या घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादि रू
३ पे भट्टमतेन ज्ञानस्यासिद्धेरिति हेतुः । औंकेचित् । योगजधर्मजन्ययोगिप्रत्यक्षेण सविषयकेन ज्ञानत्वादिसामान्यलक्षणा
योपस्थिते सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वसामान्यलक्षणायनीतघटत्ववतिसादिप्रकारकप्रत्यक्षेण
चस्वनिष्ठघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वव्यक्तेरपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपेण स्वस्मिन्प्रकारतया विषयिकर
णात् [redacted]

राम॰ ६९

तयोरप्रामाण्ये चतुर्थविप्रतिपत्तावंशतः सिद्धसाधनवारणाय योगजधर्माघजन्यत्वेन पक्ष घटकज्ञाने विशेषणीपूमि
त्याह ॥ तत्तु पन्नस्य दूषयति यत्विसादिना सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्येति ॥ सामान्यलक्षणाप्रयोजकं पस्यास्तादृशप्रत्यासत्तेति
व्युत्पत्त्या घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिप्रकारक
निखिलघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिविषयकज्ञानलक्षणाप्रत्यास तीत्यर्थः ॥ तेनैव रूपेण ज्ञानत्वसामा
न्यलक्षणयोपस्थिते स्वस्मिन् प्रकारतया भासते। अंशतः सिद्धसाधनमिति ॥ घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः प्रतिज्ञाने विधे
ये तया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन स्वाश्रयवृत्तिसाध्यस्य सिद्धसाधनासंभवादंशत इत्युक्तं ॥ योगजधर्माघजन्यत्वमिति ॥ यो
गजधर्माजन्यत्वे सतीत्यस्य त्वमित्यर्थः ॥ अन्यथा ईश्वरज्ञानस्य सविषयकतया तत्प्रामाण्ये ऽंशतः सिद्धसाधनतादवस्थ्यात
। आदिपदात्प्रामाण्यपरिग्रहः ॥ विशेषणीपूमिघटकज्ञानविशेषणानं तु साध्यघटकज्ञाने ऽंशतः साध्याप्रसिद्ध्यापत्तेः ॥ प्रामा
ण्ये योगजधर्माघजन्यज्ञानप्रामाण्यं पक्ष इति भावः ॥ योगजधर्माघजन्यत्वं च पक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नयोगजधर्मादिजन्य
तानाश्रयत्वं अन्यथा ज्ञानादृष्टादेः कार्यमात्रजनकतया तदजन्यजन्यज्ञानाप्रसिद्धेः तदेव दूषयति पक्षाप्रसिद्धेरिति ॥ प्र
तियोगिनः तादृशजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तदनाश्रयत्वस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः कथं तर्हि सिद्ध साधनोद्धार इत्यत आह प्रामाण्य

स॰म॰ ७० मात्रस्येति। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपेण पक्षतत्पेत्यर्थः। प्रामाण्यं स्वाश्रये न गृहत्वतरावेतीति प्रामाण्यं स्वाश्रये गा
गृहत्वतरावेव्यापकारिका घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपेण पक्षतयेत्यर्थः। प्रामाण्यं स्वाश्रये न गृहत्वतरावेतीति। प्रामा
माण्यं स्वाश्रये गागृहत्वतरावेव्यापकारिकाया घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन फले भू
तानुमितेरित्यर्थः। असिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यविषयकत्वासिद्धेः। नांशतः सिद्धसाधनमिति दोष
इति शेषः॥ न च तथापि यावद्घटप्रामाण्यमेकसिद्धसाधनदुर्वारमिति वाच्यं। तत्तेपावत्वस्य स्वाश्रयविशेषणतादे
वतद्वारणासंभवादिति भावः। निनिदमयुक्तं पदार्थज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदस्तदा साध्ये व्यापकस्यत तप्रामाण्यव्यक्तिप
रत्वेकस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाहन्ते रशतवाधापत्तेः। सामान्यतो घटत्वप्रकारकत्वादिपरतापां घटज्ञानसर्वप्र
मेस्यनुमित्यादिना भगवद्दत्तानादिना च सिद्धसाधनापत्तेः॥ एवं ज्ञानं हन्ति घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयविषयकयाव
ल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारकत्वपरतापां तदाश्रयविषयकयावल्लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यकस्याप्यभावात् बाधापत्तेरित्यस्वरसादा रा॰म॰ ७०
हयद्वेति घटोपमितिज्ञानप्रामाण्यमिति एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः एतज्ज्ञानेग्राहकमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नपरं तथा
चैतज्ज्ञानविषयकंपावल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारेणैवेत्यर्थः व्याख्यातमत्वमेततत्त्ननुमीमांस्यवैः प्रामाण्यमेव स्वतो ग्रा

ति। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेः प्रतिज्ञानं विभिन्नत्तपापक्षतावच्छेदकावच्छेदेन स्वाश्रयघटितसाध्यस्य सिद्धसाधनासंभवादंशत इत्युक्ते॥
योगजधर्माद्यजन्यत्वमिति। योगजधर्माद्यजन्यत्वे सति जन्यत्वमित्यर्थः। अन्यथा ईश्वरज्ञानस्यमविषयके तथात्वप्रामाण्येऽशतः सिद्धसाधनताद
वस्थात्। आदिपदाप्रामाण्यपरिग्रहः। विशेषणं। पक्षघटकतानविशेषणं। ननु साध्यघटकं ज्ञानेऽशतः साध्याप्रसिध्यापत्तेः। तथा च योगजधर्माद्यज
न्यज्ञानप्रामाण्यपक्ष इति भावः। योगजधर्माद्यजन्यत्वप्रत्यक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नयोगजधर्मादिजन्यतानाश्रयत्वं अन्यथा ज्ञानादृष्टादेः कार्य
मात्रजनकतया तदजन्यजन्यज्ञानाप्रसिद्धेः तदेव दूषयति परं प्रत्यसिद्धेरिति। प्रतियोगिनः स्वादेशजन्यत्वाप्रसिध्या तदनाश्रयत्वस्याप्रसिद्धेरित्य
र्थः। कथं तर्हि सिद्धसाधनोद्धार इत्यत आह। प्रामाण्यमात्रस्येति। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वरूपेणापक्षतयेत्यर्थः। प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गत्वेन तए
वेतिति। प्रामाण्यं स्वाश्रयेणास्त्वत एवमाकरिकायां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रलिप्सतानुमितेरित्यर्थः। अप्र
सिद्धेः। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यविषयकत्वासिद्धेः। नांशतः सिद्धसाधनमिति दोष इति शेषः॥ न च तथापि यावद्घटप्रामाण्यानामे
वसिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यं। तन्मते यावत्त्वस्य स्वाश्रयविशेषणत्वादेव तद्धारणासंभवादिति भावः॥ नन्विदमयुक्तं यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्य
भेदस्तदा साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाहेतेरंशतो बाधापत्तेः सामान्यतो घटत्वप्रकारकत्वादि
परतायां तु घटज्ञाने सर्वप्रमेयस्यानुमित्यादिना भगवद्ज्ञानादिना च सिद्धसाधनापत्तेः॥ एवं ज्ञाने हि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयविषय
कोपावल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारेणैवेति मिश्रमतेऽविप्रतिपत्तौ॥ साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरतायां चालनिमायेनाप्रतीतो बाधापत्तेः। सामान्य

मू॰मा॰ तोघटत्वप्रकारकत्वपरतापांनरत्नाऽपविषयकयावत्सप्रक्षविषयत्वस्यकुत्राप्यभावान्नबाधापत्तेरित्यस्वरसादाहयद्वेतिग्रयोयमितिज्ञान
११ प्रामाण्यमितिगिएतज्ज्ञानहत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः एतज्ज्ञानग्राहकमात्रेतिमात्रपदंहत्वपरंतथाचैतज्ज्ञानविषयकयावल्लौकिकप्रत्यक्षप्रका
रोनवेत्यर्थः व्याख्यानतत्त्वमेतत्तनुमीमांसकैःप्रामाण्यमेव[illegible]त्वमुच्यतेप्रामाण्यंचनतद्वृत्तितत्प्रकारकत्वादिकमपितुविशेष्यावृत्त
प्रकारकत्वादिकंतच्चवक्ष्यमाणरीत्यानस्वतोग्राह्यंसंभवतीत्यतआहयद्यपीतिविशेष्यावृत्तीतिस्वाधिकरणावृत्तिप्रमानिरूपितविशेष्यताकत्व
त्वमित्यर्थःतेनवह्निगुंजयोर्गुंजावह्नीइतिविपरीतभ्रमेनातिव्याप्तिः स्वपदंभेदप्रतियोगिविशेष्यतापरंइदंरजतमित्यादिभ्रमेऽतिमोऽवच्छेद
कांशेप्रमात्वप्रसंगेनतत्प्रकारकत्वाभावावच्छेदकलक्षणः।स्वाधिकरणाप्रमाहत्तिनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतातिरिक्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वमात्र
स्यैवसमाख्येयत्वनुगमार्थः।निषेधद्वयगर्भताअन्यतरथाहित्वमितिस्वसमानाधिकरणाभावहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयाविष
याविषयकत्वमित्यर्थः।।धाराएवाहिकज्ञानेचनप्रमास्वेवेति।निर्विकल्पकमधिकरणाप्रकारकज्ञानयोरनभ्युपगमादितिभावः।स्वरसथैति।एव
तोप्रमाण्यव्यवहारविरहात्तत्सरिस्याः।विशिष्टज्ञानत्वमिति।।यद्यपिविशिष्टज्ञानत्वंनतत्प्रकारकज्ञानत्वंप्रागतुपस्थितिरस्यविमहषणासंगतेः
ज्ञानत्वप्रकारत्वादेरनुपस्थितस्यैवप्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथासिद्धांतेपिनदोषपरिहारात्तथाप्यग्रहातासंसर्गकतदुभयविषयकज्ञान एम॰
त्वेपरस्परतदुभयविशिष्टज्ञानत्वंतदुभयप्रमात्वमपीत्यर्थः असंसर्गाग्रहकालीनसमूहालंबनज्ञानमपिपरस्परतदुभयविषयकज्ञानत्वे
परस्परतदुभयविशिष्टज्ञानत्वंतदुभयप्रमात्वमपि प्रमेतिभावः।प्रामाण्य।प्रामाण्यव्यवहारस्यदंनिरूपणयासोपपहितमेवेतरप्रति

पघतावच्छेदकमितियावत्।।ज्ञानांतीद्रियत्वइति ज्ञानांतीद्रियत्वमतस्यार्थः ज्ञानानुमित्सेति।तत्ज्ञानज्ञापकवज्जन्यतासंसर्गेकज्ञाना
नुमित्सेत्यर्थः।। ततविशेष्यावृत्तिप्रकारत्वादिज्ञाने। तथाचतादात्म्यसंबंधेनप्राक्प्रमाश्रयतासंबंधेनप्राकट्यत्वं च न तदनुमापकं संभवतो
तिभावः। ननुप्रमात्वस्य ज्ञाततात्वहेतुरित्यत आह। नायेति। प्रमाहितज्ञाततावैशिष्ट्यात्।।प्रमाहितज्ञाततानिष्ठो यो विशेषः प्रमाजन्यज्ञात
तात्वहेतुरित्यत आह।नायाति।प्रमाहितज्ञाततावैशिष्ट्यात्।।प्रमाहितज्ञाततानिष्ठो यो विशेषः प्रमाजन्यज्ञाततात्वं तस्मात्।तस्यज्ञातता
निष्ठप्रमाजन्यत्वस्य।प्रथमकारणं।मन्तव्यवसायेप्रमात्वज्ञानं विना।ननुप्रमाजन्यज्ञाततात्वं तस्मात्।तस्यज्ञाततानिष्ठप्रमाजन्यत्वस्य।
प्रथमंकारणम्।न तु व्यवसाये प्रमात्वज्ञानं विना।ननुप्रमाजन्यज्ञाततात्वं न हेतुरपि तु प्रमाजन्यतावच्छेदकवैजात्यमेव तेन रूपेण तादात्म्यसं
बंधेन ज्ञाततैव वा हेतुरित्यत आह।अन्यथेतिपदिप्रमास्यस्यानन्तरं तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यरूपेण ज्ञाततया हेतुना प्रामाण्यमनुमेयमिति
मतं तदेवस्यार्थः।प्रमाहितज्ञाततायाः।अप्रमाजन्यतावच्छेदकवैजात्यरूपेण ज्ञाततया हेतुत्वेनेत्यर्थः।तुल्यत्वापत्तेर्या।अप्रमाजन्यतावच्छे
दकवैजात्यस्यापि तत्र सत्वत्वादितिभावः।स्वतोग्राह्यापत्तेरिति।प्रमात्मकव्यवसायोत्तरग्राह्यापत्तेरित्यर्थः।तदितितद्विशिष्टज्ञानत्वं वा तद
तितद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वेति तत्वापि तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं च तद्विशिष्टविषयतानिरूपितविषयताकज्ञानत्वं तदितिसंसर्गमर्यादया तत्प्रकारताविष
यताकत्वं वा प्रथमप्रकारितविषयताविशेष इतिनोभेदः। नन्वेतत्तदपिप्रामाण्यं तथापि निश्चयस्य स्वव्यवहारोपयोगिप्रामाण्यपत्तेदेव स्वतोग्रा
ह्यत्वेरूपेयतेतज्ज्ञानत्वमस्यत आह।तन्निश्चयादेवेति।लाघवादिति।पाठस्तु ह्येवाश्चेति।।पाठश्चप्रामाणिकः।तस्यापि प्रामाणिकत्वेनु

॥• निष्कम्पव्यवहारात् निष्कम्पप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वादिति यावात्तव लाघवाच्चतस्य निष्कम्पप्रवृत्त्युपयोगितेति शेषः॥ ननु भवतु तदेव
निष्कम्पप्रवृत्त्युपयोगि प्रामाण्यं तथापि न स्वतस्त्वं ग्राह्यत्वं कथमित्यत आह॥ तद्वेति विशेष्ये व्यवसायविशेष्ये। तद्धर्मप्रकारकत्वमि
ति। तद्विशेष्यकत्वे सति तद्धर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः। अनुव्यवसायेन तद्ग्रहमुपपादयति। विषयनिरूप्यमिति। विषयाविषयकलौकि
कसाक्षात्कारविषय इत्यर्थः। तुल्यत्वादिति धर्मधर्मिप्रत्यक्षे च तदुभयोर्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रत्ययि ज्ञानकारणत्वादित्यर्थः॥ तत्प्रकार
कप्रत्यक्षत्वस्यापि न यत्संनिकर्षजन्यत्वादिति भावः। ननु तावतापि समूहालंबनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं तत्र।
ननु रजते रजतत्वप्रकारकत्वान्तस्यैव तु प्रकृते उद्देश्यत्वादि सतत तद्व्युपपादयति। संबंधेति। संबंधिताविच्छेदकरूपेण संबंधिनः स्वप्र
त्यक्षं संबंधिकपदार्थमपि गृह्णातीत्यर्थः। यथाश्रुते फलीभूतज्ञाने तद्विषयत्वासिद्धेः। अनुव्यवसायस्य॥ इदं रजतमिति ज्ञानानुव्यवसा
यस्य। मिथ्यास्तु। अनुव्यवसाये स्वे इदं विशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रसपेति शेषः॥ रजतत्वावच्छिन्नत्वेनेति॥ यद्विशेष्यकयत्प्रकारकधी
जन्यं यत्प्रत्यक्षं वा यत्किंचिद् विना तद्विशेष्यकतत्प्रकारकमिति नियमादिति भावः। एवं च संबंधितेति। ग्रंथो यथाश्रुत एव साधुरित्याहुः
॥ अन्यथा अनुव्यवसाये प्रकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यानवगाहित्वे। पुरोवर्तिनं॥ इदं रजतत्वं रजतत्वेन न तु रजतत्वेनेति॥ वैशिष्ट्यं तु राम
तोपायेः अन्वयश्चास्य पुरोवर्तिनि॥ तथा च रजतत्वविशिष्टं पुरोवर्तिनमित्यर्थः॥ अतएवेति। उक्तनियमानुरोधादेवेत्यर्थः॥ प्रमेसे ४७
वेति एवशब्दस्तुल्यार्थ प्रमे साकारकज्ञानतुल्ययोः नुव्यवसायत्तद्विषय इत्यर्थः॥ तुल्यतामेवोपपादयति। अनुव्यवसायस्येति॥ तथा

यत्तज्ज्ञाने यथा विषयीभूतव्यवसायविशेष्यत्वप्रकारीभूततद्धर्मवैशिष्ट्यं भासते। तथा प्रामाण्यानुव्यवसायेपि तद्विशेष्यत्वप्रकारीभू
तधर्मवैशिष्ट्यं भासत इति तुल्यतेति भावः॥ प्राञ्चस्तु। प्रमेत्येवग्रहात् प्रमात्वप्रकारेणाग्रहे तेइत्यर्थ इत्याहुः॥ तदसत्॥ अप्रमानुव्यवसाये
न प्रमात्वग्रहस्याशक्यत्वात्॥ प्रामाण्यघटकस्य लब्धतोसादेरनुपस्थितेः अनुव्यवसायस्य त्रिमग्रथासंगते श्वानप्रथमत्तानमित्ति॥ तद्घटकयोः
प्रकारित्वविशेष्यत्वयोः व्यवसायाविषयत्वादिति भावः॥ न तत्रारोप इति। न तद्विशिष्टबुद्धिरित्यर्थः। विशेषणाज्ञानस्य विशिष्टानुभवत्वादिति भावः।
ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेनेति॥ ज्ञानसाक्षात्कारसामग्रीमात्रस्य ग्राह्यत्वेनेत्यर्थः। अनुपस्थितस्यापीति शेषः। अभावप्रतीताविति। घटाद्यप्र
तियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षे प्रतियोगित्वमभावत्वं चानुपस्थितमपि प्रकारस्तथानुपस्थितमपि प्रामाण्यं प्रकार इत्यर्थः। अभावत्वं च भा
वव्याहत्तोऽसंडोधर्मविशेषः। तथा प्रतियोगित्वमपि ननु इत्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं अभावत्वं च। प्रतियोगित्वं च तत्तद् इत्यादिघटितत्वे
नानुपस्थितस्य प्रकारत्वासंभवात्। इष्टं च सम्प्रदायम्यत्रमभिप्रेत्येवमेवोक्तं॥ वस्तुतस्तु। विशेष्यतासम्बन्धेन तद्धर्मवदवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन तद्ध
र्मवत्त्वमपि प्रामाण्यं। विशेष्यताप्रकारितयोरिव वस्तुतस्तु। विशेष्यतासम्बन्धेन तद्धर्मवदवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वमपि प्रामाण्यं। विशे
ष्यताप्रकारितयोरिव विशिष्यताप्रकारितासम्बन्धेन विशेष्यविशेषणयोरपि परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावाभ्युपगमात्। घटविशेष्यकत्वाध
वच्छेदेन घटत्वप्रकारकमित्यादिप्रतीतेर्वदीदं ज्ञानं घटांशे प्रकारितासम्बन्धेन घटत्ववदित्यादिप्रतीतेरपि सत्त्वात्। तथा च तादृशप्रामाण्यमेव पर
नयेऽनुव्यवसायग्राह्यं प्रकारित्वविशेष्यित्वयोः प्रागनुपस्थितावपि विशिष्टबुद्धिसंभवात् प्रकारित्वविशेष्यित्वयोः संसर्गमर्यादयैव तद्घट

मू॰ मा॰ कत्वात्तद्विशेष्यविशेष्यविशेषणयोर्व्यवसायतएवोपस्थितेरित्येवमत्वं॥ नन्वेवं तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्याप्यनुव्यवसा
७३ यविषयत्वापत्तिरित्यतआह तदनावगतिः। परोक्षज्ञापतेनप्रमानुव्यवसायेनगृह्यते॥ अनुव्यवसायाविषयत्वात्भ्रमप्रमानुव्यवसायरू प
विषयत्वासंभवात्॥ यावद्व्यवसायविषयकत्वइति। व्यवसायोयद्विशेष्यकयत्प्रकारकस्तत्तद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वइत्यर्थः। भ्रांतत्वं भ्रां
तेति। भ्रांतभ्रमः भ्रांतिज्ञो भ्रमविषयकप्रत्यक्षंतयोः संकरप्रसंगः। प्रवर्तकत्वरूपेणाभेदप्रसंगइतियावत्तथाच भ्रमवत्तदनुव्यवसायस्यापि
पुरोवर्तिनिरजतत्वप्रकारकतयाप्रवर्तकत्वप्रसंगइत्यर्थः॥ यद्वासंकरप्रसंगः भ्रमत्वरूपेणाभेदप्रसंगः तथाच भ्रमवदभेदेनुव्यवसायस्यापि
भ्रमत्वप्रसंगइत्यर्थः। तस्य॥ प्रवर्तकस्य तदवतारइति। अलौकिकभ्रमोत्तरं लौकिकप्रत्यक्षात्मकबाधावतारे लौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमस्यानु
मित्यात्मकेवातद्भ्रांतेरनुव्यवसायेपुरोवर्तिनिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकत्वासंभवात्तदितियावत्॥ नचद्वितीयव्या[illegible]प्यामिदमसंगतंबाधांते स्या
पिनिर्धर्मितावच्छेदकभ्रमोत्पत्तौबाधकाभावादितिवाच्यंसंशयवदनुव्यवसायात्मकभ्रमस्यापिसधर्मितावच्छेदकत्वानियमेनानुव्यवसायस्यनिर्ध
र्मितावच्छेदकत्वभ्रमासंभवादितिनिगर्वात्॰ अतएवपुरोवर्तिनिरजतत्वादिवैशिष्ट्यभासकाभावादेवः अयथार्थातितत्त्वेः अनुमानादिवाच्यमपुरुषो
यभ्रमाभितेत्स॰ तद्वत्त्वमितिप्रामाण्यघटकीभूतरजतत्वादिमत्त्वमित्यर्थः धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रमिति॰ रजतत्वादिपुरोवर्तिनःसमवायएवेत्यर्थः स राम॰
मवायस्यातिप्रसक्तत्वादितिभावः तस्यारजतत्वादेःविशेषणतानाविशेषः समवायसंबंधनिरूपिताआधारतात्वावच्छिन्नातिरिक्ताविशेषणता
विशेषः व्यवसाये॰ अनुमित्याद्यात्मकव्यवसाये॰ मनसो वहिरस्वातंत्र्यात्॰ मनसश्चक्षुराद्यस[ह]कारेणाबहिर्विषयकप्रत्यक्षाजनकत्वात्॰ ७३

+ बाधावतारेवाइत्यर्थः तस्यैवप्रतिबंधकत्वात्॰ तस्यैवप्रतिबंधकतयाउपनायकभ्रांतेरभावात्भ्रांतेरुपनायकत्वासंभ ६

चक्षुराद्यजन्यम नोजन्यप्रत्यक्षे वह्निविषयकत्वाभावादिति यावत्. समवायस्य वह्निष्ठाभावेऽपि तन्निरूपिताधारताया
वह्निष्ठत्वादिति भावः चक्षुराद्यजन्यमनोजन्यप्रत्यक्षे दोषाद्यर्थस्य लौकिकविषयतानभ्युपगमेऽपि न तदतिरिक्तविषयित्वमभ्यु
पेयत एव. अन्यथा धर्मधर्मिविषयकताया अप्यनुपपत्तेरिति अभिप्रायेण समाधत्ते. व्यवसायोपनीतत्वेनेति. वैशिष्ट्येन तृती
यार्थः अन्वश्चास्य विशेषणविशेष्ययोरिवेत्यत्र व्यवसायविषयीभूतयोर्धर्मधर्मिणोरित्यर्थः वैशिष्ट्यांशे प्रत्यासत्तेरप्रयोजक
त्वाद्याधारत्वस्येदं रजत मिति व्यवसायविषयत्वाच्चाहेतुत्वस्य तृतीयार्थत्वासंभवात्. गुरुमतेन तस्याहेतुत्वासंभवाच्च. ननु चक्षु
राद्यजन्यमनोजन्यप्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतातिरिक्तरूपेणैव पूर्वानुपस्थितस्य वह्न्यर्थस्य विषयत्वं नाभ्युपेयते अत आह. विशेषणता
याश्चेति. धर्मातिरिक्ताया इत्यर्थः तथा च पूर्वानुपस्थितमेव नास्तीति भावः एतेनेति. वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः अस्वप्रकाशे. स्वस्य
स्वाविषयकत्वेन स्वस्य स्वविशिष्टप्रामाण्यग्रहः न स्वस्य स्वविशिष्टप्रामाण्यविषयकत्वं. धर्मग्रहे. धर्म्यविषयकत्वे. तद्धर्मस्याग्रहात्.
तद्धर्मविषयकत्वसंभवात्.। ननु यथाशङ्खमंशे विधविषयकप्रत्यक्षा। स्वाश्रयमविषयीकृत्यापि तथात्वे हेतिप्रामाण्यविषयिकरीष्यति न च तथा
पि स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपस्य मतत्रयसाधारणस्य स्वतस्त्वस्य नोपपत्तिरिति वाच्यं। तादृशमतत्रयसाधारणस्य स्वतस्त्वस्याभावेऽपि तज्ज्ञानविषयकज्ञा
नग्राह्यत्वरूपस्य मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वस्य संभवादित्यत आह। शङ्खं गंधवदिति। तद्धेतोरिति॥ स्वाश्रयमविषयीकृत्यापि तद्विषयीकरणा
दित्यर्थः। ज्ञानप्रमाणमिति॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशिष्टप्रामाण्यप्रकारताया एव भवता प्रामाण्येऽभ्युपगमात् अत एव वधि

म॰म॰प्र॰
७४

प्रतिपन्नावपि यथाकथंचिदप्रामाण्यविषयतामाह। याथार्थ्येनेत्यादिना। एतादृशप्रकारतावत्त्वस्य याथार्थ्यत्वे यदर्थप्रवेश इति भावः। स्वप्रका
शेषीति। स्वस्यापि विशेषीकरणादित्यर्थः। स्वमात्रसाक्षिकत्वादिति। ज्ञाने तेन तस्य स्ववृत्तिधर्मो विषयकत्वस्वभावित इत्यर्थः। स्वधर्मग्रह इति। ज्ञान
त्वेतरस्ववृत्तिधर्मस्य विषयीकरणादित्यर्थः। ननु स्वधर्मग्रहसामर्थ्ये ज्ञानत्वं विना कथं ज्ञानग्रहः। प्रतिव्यक्ति प्रसक्तेस्तु ल्यव्यक्तिवेद्यतानियमा
इति निरस्तं। ननु तु तादृशधर्मग्रहे सामर्थ्यं कथमन्यथा ज्ञाने घटान्यत्वज्ञानमहमित्यादिप्रसक्तेः तादृशधर्मस्यानन्यत्वस्य ग्रहः इत्यत आ
ह। सामर्थ्यं चेति।।।। गुरुमतं दूषयति परप्रकाशादिति।। परप्रकाशेनाते न इष्टमतमिश्रमतमिति पाठे ज्ञायमानं ज्ञायमानमिति। ज्ञायमानं ज्ञानवि
षयकं ज्ञानमित्यर्थः। केचित्तु ज्ञायमानं ज्ञानमिति पाठः।। तत्र ज्ञानं ज्ञायमानमिति योऽज्ञानाज्ञायमानमिति भावसाधनं ज्ञानमिति कर्मण्यर्थे नेति षष्ठि
त्वेनेन विशेषणादनाहितेऽपि कर्मणि षष्ठि लिंगेनेत्यादेर्जन्यत्वं तेनार्थः। तथा च लिंगमनोजन्यज्ञानविषयकज्ञानविषयकं ज्ञानमिति समु
दायार्थः। नन्वनुव्यवहृत्तमिति।। वस्तुगत्या अनुव्यवहृत्तेस्य प्रामाण्यं तत्र गृह्यतेत्यादित्यर्थः।। अनुव्यवहृत्तमित्यनेन तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामा
ण्यव्यवच्छेदः।। नन्वनुव्यवसायादिसामग्र्येव प्रामाण्यग्रहसामग्रीति भावः।। परे तु ज्ञायमानमिति भ्रमविषयकं ज्ञानमिति शेषः।। अनुव्यवहृत्त
मिति गृह्येतेत्यादिति क्रियाविशेषणं।। ग्रहधातोरपि विषयत्वार्थस्याभेदेनान्वयः।। प्रामाण्यं परोक्षवृत्ति विशेष्यत्वादिकं। तथा च मनसा ज्ञाततालिंगेन
वा ज्ञायमानं भ्रमविषयकं ज्ञानं भ्रमावृत्तिपरोक्षवृत्तिविशेष्यकत्वादिविषयताश्रयो न स्यात्। तुल्यन्यायतया भ्रमानुव्यवसायादावपि तद्विषयकपरोक्षवृत्ति
निरञ्जनत्वादिमत्त्वभानादित्यर्थः व्यभिचारादिति। अन्यथानुव्यवसायादिसामग्र्याः परोक्षवृत्तिनिरञ्जनत्वादिमत्त्वग्रहप्रतिबन्धव्यभिचारप्रसंगादित्यर्थः।
न च पूर्वोक्तासंकरायादतेनासंग्रहस्य पुनरुक्तत्वमिति वाच्यं। प्रकारभेदात्। पूर्वोक्तसंकरायादन्यस्य प्रवर्त्तकत्वेन भ्रमग्राहकानुरूपत्वाच्च प्राहुः। ननु के

वलमनुव्यवसायादिसामग्र्यां पुरोवर्त्तिनि रजतत्वादिमत्त्वग्रहजनिकाः किंतु सामान्यतो ज्ञाविषयकतत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षजनकतल्लिं
गकज्ञानसाध्यकतत्तत्प्रकारकानुमितौ वा प्रकारतानियामकसंबंधेन विशेष्यनिष्ठतयाज्ञातस्यापि हेतुत्वेन पुरोवर्त्तिनि रजतत्वादिमत्त्वोपि
तज्जनिका। साच भ्रमविषये पुरोवर्त्तिनि नास्तीति केवलतादृशसामग्र्याः अन्वयव्यभिचारेण दोषापरस्याभिप्रायेणाशंकते। नचेति। स्वते
अनुव्यवसायादिसामग्र्या गत्यावेति। अप्रामाण्यस्यापीति। तथापि सामादिः॥ स्वतोग्रहापत्तेः। नियमतो भ्रमानुव्यवसायग्रहापत्तेः। ननु भ्रमत्व
घटकतत्तदभाववत्त्वस्य स्वानुपस्थितिसाकारशांतराभावात् स्वनियमतो न तज्ज्ञाननिरूपहः। अनुव्यवसायस्येति। ज्ञाततादिगोचरप्रमाया
त्यादि। विषयत्वमात्वादेति। पुरोवर्त्तिनि प्रतीयमानधर्मविरहस्याग्रायामपि ज्ञायमानत्वाद्येत्यर्थः। तत्रापि पुरोवर्त्तिनि उपनीततद्धर्मज्ञानस्य
द्धर्मज्ञानस्याश्रयाभ्युपगमादिति। अप्रामाण्यस्यापि स्वतोग्राह्यत्वप्रसंगमुद्धरति। नस्वत इति। तद्विषयत्वस्येति। तद्विशेष्यकत्वेत्यर्थः। ज्ञानग्राह
केति। स्वाश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतोग्राह्यत्वादित्यर्थः। अप्रामाण्यं च नैतादृशसामग्रीग्राह्यं तदभावग्राहकसामग्रीविलंबेन नोद्
विलंबात्। नचतथापि न भ्रमव्याहतप्रामाण्येन गृहीयादिति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्। बाधानवतारे इष्टत्वात् तदवतारे च तस्यैव प्रतिबंधकत्वादि
ति भावः। पूर्वमतमुपपाद्य स्वमते बाधकमाहुः। यदि चेति। परतो ज्ञप्तेः। परत एव ज्ञायते। स्वतो नेति यावत्। प्रामाण्यज्ञानेपि। प्रामाण्यानुमितावपि। ज्ञाने
च्छितिः स्वविषयनिर्णायार्थः स्वविशेष्यकप्रामाण्यानुमित्यर्थमित्यर्थः। प्रामाण्यस्य परतोज्ञेयत्व इति। प्रामाण्यविषयकपरामर्शविषयप्रामाण्यावश्यकत्वे
इत्यर्थः। फलमुखीति। प्रामाण्यानुमितिपरामर्शपोरनवस्थापत्तेरित्यर्थः। प्रामाण्यं न ज्ञायते चेति। किंचित्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यमज्ञातमेव स्यात्। न
चेष्टापत्तिः। तथा सति तस्य प्रामाण्यावधारणाभावप्रसंगादिति भावः। परितोषादिति। स्वाश्रयभिन्नाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वादित्यर्थः। ननु भवतु गृह्य

त॰म॰प्र॰ ७५ ते स्वाश्रयजनकसामग्र्यामिश्रमते च अनुव्यवसायग्राह्यप्रामाण्यग्रहः । भट्टमते तु ज्ञाततालिंगेन प्रामाण्यानुमानमितिचेदित्थं । अयं
घट इति प्रत्यक्षमथ ज्ञाततोत्पत्तिः घटविशेष्यके घटत्वप्रकारकज्ञाने जन्यत्वव्याप्या घटत्वप्रकारकज्ञातते हि व्याप्तिस्मरणं चेत्येकः कालः
फलबलेन सर्वत्रैव कल्पनात् । ततः इन्द्रियसंबंधविशेषणतात्मकज्ञातते इन्द्रियसन्निकर्षे व्याप्तिस्मरणाभ्यां घटविशेष्यकघटत्वप्रका
रकज्ञानजन्यत्वसाध्यज्ञाततावतीयमिति ताद्दशोपसंबंधेन व्याप्यवत्तापरामर्शः तदिन्द्रियग्राह्यज्ञाततायास्तदिन्द्रिययोग्यत्वात् । अ
न्यथा ख्यातिवादिनामप्रत्येनोपनीतमानसाप्यनभ्युपगमात् । अन्यत्र विशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य
हेतुत्वेपि इदंत्वविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ इदंत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तदनंतरं इयं ज्ञातता घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञान
जन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततायाः घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादित्यनुमित्सा पक्षधर्मताबलात् प्रकृतज्ञाने घटत्ववतिघटत्वप्रकारक
त्वसिद्धिः न च ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन प्राथमिकानुमानस्थले साध्याप्रसिद्ध्या कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं । यावत्तिपत्प्रकारकज्ञातता सा तद्वि
शेष्यकतत्प्रकारकज्ञानजन्या यथा पटवृत्तिपटत्वप्रकारकज्ञानजन्येति यत्र इत्थं सामान्यतो व्याप्तिग्रहसंभवात् । न च व्याप्तिग्रहेपि घटवृत्तिघटत्व
प्रकारकज्ञानत्वेन प्रकृतहेतोरज्ञानात् कथमनुमितिरिति वाच्यं । ज्ञाततायाः प्रत्यक्षेण ज्ञाततायामिन्द्रियसंबद्धसंबद्धविशेषणविशेषणतया प्रत्य
क्षस्य घटत्वप्रकारकस्यापनयस्वादिसन्निकर्षादेव यत्तासंबंधेन घटस्य ग्रहात् सामान्यतो व्याप्तेरनभ्युपगमेन ज्ञानांतरीयसंस्कारात् साध्यादिप्रसि रा॰म॰
द्ध्या विशेषत एव व्याप्तिग्रहसंभवाच्च । न चैवं तद्विशेष्यकज्ञानजन्ये साध्ये द्वितीयविप्रतिपत्त्युपपत्तिविधिकोटिप्रत्यक्षतायां स्वत्वस्य न प्रामा ७५
माण्ये निर्वाह इति वाच्यं । तस्य गुरुमतामिश्रमतसाधारणस्वतस्त्वानत्वरूपत्वाभेरस्मतेतत्र निर्वाहे पि क्षतिविरहात् । प्रथमाविप्रतिपत्तिमतं त्वप

साधारणी· द्वितीयविप्रतिपत्तिर्गुरुमिश्रमतोभयसाधारणीत्तृतीया मिश्रमतसाधारणी चतुर्थी च गुरुमतमात्रसाधारणीत्येवं द्रष्टव्या
ख्यातित्वात्· अथ तथाप्येवं रीत्या ज्ञाततालिंगेन प्रामाण्यानुमाने रजतत्वाभाववतीति विशेषणाप्रसिद्ध्या भ्रमोत्पत्त्यनंतरं प्रमाण्यस्यापि
तया लिंगेन ग्रहापत्तिः इयं ज्ञातता रजतत्वाभाववद्विशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानजन्या रजतत्वाभाववद्वृत्तिरजतत्वप्रकारकज्ञाततापा
इत्यनुमानसौकर्यात्· न च साध्यहेतुभेदेन परामर्शानुमित्योः कार्यकारणभावभेदाद्भ्रमाजन्यत्वव्याप्यतया ज्ञाततापरामर्शेनानुमितिहे
तुरिति वाच्यं· साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव तन्मतेऽनुमितिहेतुतया हेतुभेदेन कार्यकारणभावभेदाभावात्तदेतिचेन्न·
भुक्तो विदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षभ्रमजन्यज्ञाततायाः प्रत्यक्षेण ज्ञाततायां रजतत्वाभाववद्वृत्तित्वग्रहासंभवेन हेतुज्ञानाभावात् व्यवसाये
रजतत्वाभाववन्निष्ठप्रतिबंधकत्वस्य फलबलात्तदानीमपि सत्त्वकल्पनेन तेनैव प्रतिबंधात्· यत्र च हेतुज्ञानं तत्र तथापीत्यत्र प्रामाण्य
ग्रहस्यापीष्टत्वात्· मन्मते साधारणी विप्रतिपत्तिस्तु पदार्थांतर्विधिकोटिस्वरूपस्य प्रामाण्यादिघटितपारिभाषिकस्वतोग्राह्यत्वस्य त्वन्मत
त्वादेव प्रामाण्यस्वतोग्राह्यत्वमिति प्रवादाविरोधात्· न च तथापि घटमहं जानामीत्यात्मविशेष्यकज्ञानज्ञानस्य सर्वसिद्धस्योक्तानुमानत्वानि
र्वाह इति वाच्यं· अहं घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्वे सति घटत्वप्रकारकज्ञानवत्वात् इत्यनुमानस्यैव तथात्वात्· ज्ञाततावि
त्वेवात्मनस्तद्दोषनानियामकस्वरूपसंबंधविशेषेणाप्यघटो ज्ञात इत्यनुभवात्· न चातींद्रियानष्टस्यानुमित्यानेन ज्ञाततापाप्रत्यक्ष
निष्ठतद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानेन वा तद्घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैवाभावादिति वाच्यं· तत्र घटादेः पक्षीकृत्य सतद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वे प्रात्रू
पहेतुनैवोक्तरूपेण प्रामाण्यग्रहसंभवात्· न हि ज्ञाततायाः प्रत्यक्षनिष्ठांतर्दृष्टेः त्वतत्प्रकारकज्ञानवत्तद्धतोपक्षकज्ञाततालिंगेनैव प्रा

न्मू०प्र०
७६

माणपग्रहेनान्यथेतितेषामभ्युपगमः तत्रात्मघटी। तमनः संयुक्तविशेषणतोपनयसंनिकर्षाभ्यां ताहृष्येण ज्ञानतया प्रत्यक्षं स्यभवाद्य
बहिरर्थस्यापि ज्ञाततायाः सत्वाद्वर्तमानसत्वाविरोधित्वात् वक्तृत्तत्त्वगुरुमते ज्ञानस्यैवम इत्यमतेपि ज्ञाततायाएव स्वप्रकाशत्वोपगमात्॰उ
त्पन्नायाएव तस्यास्तद्विशिष्टघटवृत्तितास्थ्येव ज्ञानज्ञानत्वज्ञाततात्वज्ञानत्वयोरेकत्वमतेपि क्षतिविरहात्॰ ज्ञानेतरज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वोपगमा
त्॰ ज्ञाततात्मकज्ञानं च प्रत्यक्षादिविजातीयं केवलं ज्ञानत्वाश्रयं पविनेव संनिकर्षादि॰ गृह्णात्ज्ञानस्य स्वविषयत्वव्यवहारमहमतेपि स्वक्रिमेव
स्वजन्यज्ञाततायास्तद्धृतिघटवृत्तितास्थ्येव भानं किंतु उपदर्शिताव्यवसायस्य ज्ञानत्वमानं प्रत्यक्षत्वादि। अस्तु वा प्रामाण्यं कथं घटवृत्तिता
दिप्रकारेणाज्ञानताप्रत्यक्षं प्रतिज्ञाततैव हेतुः नंनु नियतमिंद्रियसंनिकर्षादि॰ तत्र ज्ञातताप्रत्यक्षे यत्र चाक्षुषादिसामग्रीति ष्ठति तत्र चाक्षु
षादिरूपं॰ अन्यत्र तु चाक्षुषत्वादिकं तत्र नास्तित्वमात् साक्षात्कारत्वं केवलं प्रत्यक्षे॰ अस्तु वाऽव्यवहितोत्तरत्वाद्यंत भावेन परमाश्रोस्य
कार्यतायाज्ञातताऽलिंगकप्रामाण्यानुमितौ स्वरूपसतीत्तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञाततैव हेतुव्याप्यत्वादिना। तद्ज्ञानं इत्थं च प्राथमिकानुमान
स्थले साध्यप्रसिद्धिविरहेपि न क्षतिः निरूपितत्वादिसंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षप्रसेवतेन संबंधेन घटत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वा
त्॰ न चैतत्तवाप्यतीतादिविषयस्थले उपादानहेतुत्वभावेन ज्ञाततानुपादानात्॰ कथं प्रामाण्यग्रह इति वाच्यं॰ तथापि ताहृक्षादिनैव प्रामा
ण्यग्रहेतुत्वात्॰ न च तत्वाप्यवस्थत्तत्त्व ज्ञाततापाउपादानं न विषयः किंतु सैव तस्या उपादानमिति। विशेषणतया विशेषः स च अतीताद्यधि राम०
करणाभावीय विशेषणतावदतीतादिविषयेपि वर्तत इत्यतीतादिविषयकस्थले विज्ञाततायानासंभव इति तत्वं॰ मिश्रास्तु पापिन स्तु॰ इयं मा ७६
नता ज्ञानोपादस्यनुमानादेव अन्यता संबंधेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वादिरूपेणाप्रकृते ज्ञानसिद्धिः ज्ञानव्याप्यज्ञाततापरामर्शोस्य

फलबलेनतथैवहेतुहेतुमद्भावकल्पनात्तन्निरूपितत्वादिसंबंधेनघटत्वादिविशिष्टस्यैवविशिष्यप्रत्यक्षंप्रत्येवतेनसंबंधेनघट
त्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुतयाविशिष्टप्रामाण्यापस्थितिविनापिविशिष्टवैशिष्ट्यधीसंभवात्॰ ईश्वरानुमानेज्ञानादिनित्यत्ववद्व्या
पकतानवच्छेदकस्यापितस्यविधेयतावच्छेदकतयाभानात्॰ लाघवाघप्रतिसंधानेव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणानुमितिनियम
स्यसार्वत्रिकत्वेमानाभावात्॰ साध्यहेतुभेदेनव्यापकताभेदात्॰ अतीन्द्रियसन्निकृष्टस्थलेपिज्ञाततात्वरूपेणाज्ञातताज्ञानस्थले नं॰
प्रामघटीतमनःसंयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्त्यामनैवसैवज्ञातताग्रहसंभवात्॰ ज्ञाततायास्तद्विषयतानियामकस्वरूपविशेषसं
बंधस्यत्वात्॰ अतीतादिविषयस्थलेऽनुमित्यादेपितद्रूपादेवानुमितिः॰दोषवशेनतदभावाग्रहेपितद्ग्रहोत्पत्तौबाधकाभावात्॰
फलबलेनतथैवकल्पनात्॰उक्तैवधारीतिः। अप्रामाण्यपादिकंचविनालाघववादिज्ञानसहकारतो हेज्ञानुमानानगस्यतेज्ञानत्वावच्छि
न्नव्याप्यत्वरूपेणज्ञातेतावताप्रामर्शस्याप्रामाण्यप्रकारकानुमितावहेतुत्वात्॰ तेनप्रामाण्यस्वतोग्राह्यत्वेनाप्रामाण्यमितिप्रवादोपपत्तिः॰
ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानमात्रजन्यानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वस्यभट्टमतेस्वतोग्राह्यत्वस्वपदार्थत्वात्॰ यद्विवात्मविशेष्यकज्ञा
नमयेक्षणीयंतदाऽहंज्ञानवानूज्ञातताववत्वादित्यात्मपक्षकानुमानमेवानुसरणीयं॰ नचस्वहेतिवर्तमानज्ञानवदतीतादिज्ञाना
मप्युक्तासतमप्रकारेणाप्रामाण्यग्रहापत्तिरितिवाच्यं॰ इष्टत्वादितिप्राहुः॥ अनभ्याससत्वोत्पन्नेति॰ प्रामाण्यव्याप्यवत्वादिनिश्चयपाका याम॰
लीनत्वर्थः तत्संशयइति॰ इदंप्रमानवेतिसंशयोनस्यादित्यर्थः॰ अनिश्चयेवेति॰ संशयस्थलेज्ञानग्रहेपिप्रामाण्यस्यानिश्चयेवेत्य

मू॰ म॰ प्र॰
७७

र्थः न स्वतः प्रामाण्यग्रह इति । नान्यत्रापि स्वतः प्रामाण्यग्रह इत्यर्थः । अविशेषादिति भावः धर्मिज्ञानाभावादिति धर्मितावच्छेदकेदंत्वप्रका
रकधर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः ज्ञाननिष्ठेदंत्वविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याहेतुत्ववत् ज्ञाननिष्ठेदंत्वविशिष्टविशेष्यकबुद्धिसामान्यं प्र
ति विशेष्यतावच्छेदकेदंत्वप्रकारज्ञानस्याहेतुत्वेपि ज्ञाननिष्ठेदंत्वधर्मितावच्छेदकसंशयप्रति इदंत्वप्रकारकधर्मिज्ञानस्य वक्ष्यमाणयुक्त्या
हेतुत्वव्यापकत्वादिति भावः । रजतनिष्ठेदंत्वानुल्लेखरूपतत्तत्प्रकारिताव्यक्तिः तत्प्रकारिताव्यक्तिसंबंधेन प्रकारितात्वव्यक्तिर्वा ज्ञानत्वस्याव्य
नुपस्थितत्वस्य प्रकारत्वाभ्युपगमात् तत्तज्ज्ञानं किं संबंधेन ज्ञानत्वमेव वा । एतद्द्वयोपलक्षणं । धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्याहेतुत्वमतः
नुव्यवसायस्याहेतुत्वेप्यनुव्यवसायानन्तरमिदं प्रमाणं न वेति संशयोनुभवसिद्धः स न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चयादित्यपि
वाच्यं । न चेदं प्रमाणं न वेति संशये इदंत्वावच्छिन्नप्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकतयानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वेपि इदं
त्वावच्छिन्ने तदनवगाहित्वात् संशयोपपत्तिरिति वाच्यं । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे इदंत्वावच्छिन्नतदवगाहित्वे बाधकाभावात् । न
चेदंत्वप्रकारकज्ञानाभावादिदंत्वावच्छिन्ने प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहसंभव इति वाच्यं । अन्यत्र विशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ
विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्याहेतुत्वेपि इदंत्वविशिष्टविशेष्यकवैशिष्ट्यबुद्धौ इदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात् । अन्यथा रजतत्वा
प्रकारकत्वस्य गुणवृत्तिविशेष्यकत्वयोरपि इदंत्वावच्छिन्नेन तत्र भानानुपपत्तेः । न तयोरपि न तदवच्छेदेन तत्र भानमपीति वाच्यं । तर्हि तदनं
तरं रजतत्वप्रकारकं न वा इदमिदं विशेष्यकं न वेत्यादिसंशयस्यापि दुर्वारत्वापत्तेः । किंच प्रथमानुव्यवसायानन्तरं प्रमाणं न वेति संशयोप

राम॰
७७

पादेनेपियत्रघटविशेष्यकंज्ञानंसघटइतिसमूहालंबनेस्मरणात्मकोव्यवसायःतत्रानुव्यवसायानंतरंघटविषयकज्ञानंप्रमा
नवेतिसंशयस्यानुभवसिद्धस्यलोपापत्तेःएवंघटविषयकज्ञानत्वप्रकारकज्ञानसत्वेनघटविषयकज्ञानत्वावछिन्नेप्रथमानुव्य
वसायेनापिप्रामाण्यग्रहेवाधकाभावात्·नन्वनुव्यवसायेस्वप्रामाण्यसंशयाभावआपद्यतेनतावत्व्यवसायोत्पत्तेस्तृतीयानुव्यवसा
योत्पत्तिद्वितीयेक्षणेतदापादने·न्यायनयेपितदानींसंशयानुत्पत्तेःइदंत्वादेरनुपस्थितस्यापिप्रकारतयानुव्यवसायात्मकधर्मितावछे
दकेदंत्वविशिष्टधर्मिधीसत्वेपिप्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थितिविरहात्·नचयत्रप्रामाण्याप्रामाण्यकोट्युपस्थित्यात्मकःसघटइत्या
दिस्मरणात्मकोव्यवसायःततोनुव्यवसायस्तत्रैवव्यवसायोत्पत्तितृतीयक्षणेसंशयाभावापादनेसंभवत्तत्रन्यायनयेसंशयोत्पादेप्रति
हविरहादितिवाच्यं·तत्रप्रथमंकोटिद्वयोपस्थितिमत्वेनअनुव्यवसायस्यप्रामाण्यांशेसंशयात्मकतयातृतीयक्षणेप्रामाण्यसंशयापातसमन्
नैतन्मतेपिवाधकाभावात्·यदिचज्ञाननिष्ठेदंत्वविशिष्टविशेष्यकत्वविशिष्टबुद्धिसामान्येनइदंत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेपितादृशेदंत्वध
र्मितावछेदकत्वमेवादृशेदंत्वप्रकारकधर्मिज्ञानस्यहेतुतयातदभावादनुव्यवसायस्यनप्रामाण्यसंशयात्मकत्वसंभवइत्युच्यते
तदानुन्यायनयेपिप्रामाण्योपस्थितिमत्वेनानुव्यवसायस्यप्रामाण्यनिश्चयात्मकत्वेवाधकाभावात्·तृतीयक्षणेसंशयोत्पत्तेरसंभ
वादितिचेन्न·व्यवसायोत्पत्तिक्षणेनुव्यवसायोत्पत्तेस्तृतीयक्षणेसंशयाभावापादनात्अनुव्यवसायानंतरंस्वत्रप्रामाण्याप्रामाण्य
कोट्युपस्थित्याचतुर्थक्षणेन्यायनयेप्रामाण्यसंभवात्·नचक्षणेकाधिकलापस्याहावत्याअनुव्यवसायानंतरंपंचमक्षणेएवतत्रसंशयइति

मू॰म॰प्र॰ वाच्यं॰ अनुव्यवसायेनाश्रयधर्मिज्ञानाभावेन संशयासंभवात्॰ धर्मिज्ञानस्य पृथग्ग्रहे गुरुमतेऽपि संनिकर्षविषयात्तदावश्यकत्वात्॰
७८ न चानुव्यवसायजन्यसंस्कारस्तत्प्रामाण्यांशेमोषेणाचतुर्थक्षणे धर्मिस्मरणमिति वाच्यं॰ अनेन स्मृतिसंस्कारकार्यकारणभावक
ल्पने गौरवात्॰ यत्राप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकोऽनुव्यवसायस्तत्र क्षणत्रयापलापप्रसंगाच्च किंचिद्व्यवसायोत्पत्त्यनंतरं सुछं खलु प्रामाण्यप्रा
माण्यविषयकोऽनुव्यवसायस्तत्र व्यवसायोत्पत्तितृतीयक्षणे तत्चतुर्थक्षणे वा इदं प्रमाणं न वेति संशयाभावापादनं न संभवात्॰ तत्र मायनये
संशयोत्पादे प्रत्युहविरहात्॰ तत्रापि पंचमक्षणेऽशंवसंशयाभ्युपगमे क्षणद्वयापलापापत्तेः॰ न च तत्रापि व्यवसायोत्पत्तिक्षणे प्रामाण्य
प्रामाण्यज्ञानं विनोछं खलु प्रामाण्याप्रामाण्यविषयकत्वासंभवेन तत्तत्त्वावच्छेदकत्वाद्युक्तक्रमेण संशयाभावापादनासंभव इति वाच्यं॰ विशि
ष्टप्रामाण्याप्रामाण्यज्ञानं विनापि स्वंउत्तरः प्रामाण्याप्रामाण्यघटकपदार्थोपस्थिते विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुव्यवसायस्योछं खलु प्रा
माण्याप्रामाण्यविषयकत्वसंभवात्॰ न चैवं तत्र न्यायनयेऽपि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन व्यवसाये प्रामाण्यनिर्णयसंभवात् न संशयसंभव इति वा
च्यं॰ न्यायनये प्रामाण्यानुपस्थितिविशिष्टव्यवसायस्य प्रामाण्यप्रत्यक्षप्रतिबंधकतया विशेष्ये विशेषणमिति न्याये प्रामाण्यनिर्णयसंभवा
त्॰ स्वन्नैवं तत्र न्यायनये धर्मिज्ञानस्याग्रहे तु तत्प्रातदभावादेवोभयमते विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन प्रामाण्यविशिष्टबुद्ध्यसंभवाच्च॰ ननु राम॰
तथापि गुरुमतेन चतुर्थक्षणे प्रामाण्यसंशयापत्तिः संभवः तृतीयक्षणे प्रामाण्यनिर्णयात्मकव्यवसायनाशे चतुर्थक्षणे तन्मतेऽपि संशयोस
त्तौ बाधकाभावात्॰ न च तन्मते संशयस्य धर्मिज्ञानकोटिद्वयस्मरणात्मकतया एवं च प्रकाशात्मकव्यवसायनाशे धर्मितानस्यैवाभावात्र संभव ७८

इति वाच्यं । स्वप्रकाशात्मकधर्मिज्ञानजनितसंस्कारेण चतुर्थक्षणे प्रामाण्यांशे मोषेणासंशयस्यानभिषिक्तस्य धर्मिस्मरणासंभवात् । ता
वता धर्मिज्ञानाभावस्यैव संशयाभावप्रयोजकत्वात् प्रामाण्यनिर्णयस्य तदनापादकत्वेन प्रामाण्यस्य स्वतोग्रहे बाधकाप्रसक्तेश्चेति चेन्न । नन्वेतच
तुर्थक्षणे संशयाभावायत्स्य संभवेपि व्यवसायोत्पत्तितृतीयक्षणे तद्वितीयक्षणे वा संशयाभावापादनात् । न च व्यापनयेपि तद्ज्ञानानन्तरं संशयसंभ
व इति वाच्यं । यत्र घटः प्रामाण्याप्रामाण्येवेति समूहालंबनस्मरणात्मकोऽनुव्यवसायः तत्तो घटविषयकज्ञानमिति स्मरणरूपं धर्मिज्ञानं तत्र तृ
तीयक्षणे घटविषयकं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयस्य संभवात् यत्र च घटविषयकं ज्ञानं स घटः प्रामाण्यप्रामाण्ये चेति समूहालंबनात्मको स्म
रणरूपो धर्मिज्ञानात्मको व्यवसायः तत्र घटविषयकज्ञानं प्रमा न वेति संशयस्य द्वितीयक्षणे संभवात् । न चैवं गुरुमते संभवति स्मरणात्मक
व्यवसायेन स्वप्रामाण्यनिश्चयात् । न च व्यवसायेन स्वप्रामाण्यनिश्चयेपि घटविषयज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यनिश्चयाभावात् गु
रुमतेपि प्रामाण्यसंशयो नानुपपन्न इति वाच्यं । गुरुमते विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टाधिकरणकविशिष्टबुद्धौ हेतुतया
वसायस्य घटविषयकज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यविषयकत्वेपि बाधकाभावात् । यत्र तादृशस्मरणात्मकव्यवसायस्तत्रापि घटविषयकं ज्ञानमि
ति स्मरणात्तत्र विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि संभवात् न च तथापीदं प्रमा न वेति इदंत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशयस्यानपा
पनयेत्तृतीयेपि द्वितीयेपि वासंभवः धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावात् । इदंत्वरूपेणानुव्यवसायश्चैकः पूर्वमनुभवाभावेन स्मरणासंभवादि
ति वाच्यं । ज्ञाननिष्ठत्वविशिष्टतत्प्रकारिताव्यक्तिसंबन्धेन प्रकारितात्ववत्त्वं । तथा च यत्किंचित्प्रकारिताव्यक्तिसंबन्धेन यत्किंचिद्व्यक्तौ प्रकारिता
त्वप्रकारकज्ञानात्मकसामान्यप्रत्यासत्त्यासर्वस्यैव तत्तत्प्रकारितासंबन्धेन प्रकारितात्ववतो व्यवसायस्य भानायनये पूर्वमनुभवसंभवात् । ज्ञान

स॰म॰प्र॰ मिष्टं तत्त्वधर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यव्यक्तिसामान्ये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वात् एवमिदंत्वप्रकारकज्ञानाभावेपि सामान्यलक्ष

७२ णानंगीकर्तॄणां मते इदं